

**Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових
вчень. — К.: Юрінком Інтер, 2007. — 360 с.**

ББК 67.0я73 , Ш95

Рецензент НАЗАРЕНКО Є.В., доктор юридичних наук, професор

Науковий редактор КОВАЛЬСЬКИЙ В.С., кандидат юридичних наук

ISBN 966-7302-51-2

В підручнику на конкретному історичному матеріалі висвітлюються закономірності суспільного прогресу, розкривається процес становлення та розвитку знань про державу і право, поступового осягнення людською думкою сутності держави і права. Значну увагу приділено з'ясуванню джерел політико-правової думки в Україні, особливостей її формування в контексті європейської цивілізації. Може використовуватися в навчальному процесі вищих навчальних закладів, що готують юристів.

ББК 67.0я73+66.1я73

ISBN 966-7302-51-2 © Ф. П. Шульженко, 2007

© Юрінком Інтер, 2007

Вступне слово

Розбудова незалежної держави України, перехід до демократичних форм організації суспільного життя вимагає вирішення низки проблем, серед яких — створення міцного юридичного підґрунтя громадянського суспільства і правової держави з урахуванням досвіду і вимог, вироблених свого часу розвиненими демократіями світової спільноти.

Правові відносини, що склалися в цих країнах, виникли не зразу, а стали результатом тривалого процесу становлення і розвитку державних інститутів і науки про право й державу. Отже, з'ясовуючи сутність держави і права, необхідно ретельно проаналізувати теорії, в яких розглядаються ці суспільні феномени, умови, за яких виникло те чи те вчення, як воно було реалізоване у відповідних правових системах під час формування правових держав, якою мірою воно може бути використане в розбудові національної системи права, формуванні засад правової держави і громадянського суспільства в Україні.

З урахуванням процесів, що відбуваються, не менш важливим є з'ясування в контексті світової історії витоків державно-правової думки в Україні, що має велике теоретичне і практичне значення, оскільки нашій державі притаманний свій, неповторний шлях розвитку, в основі якого — етичний і національний менталітет.

Дослідження й вивчення державотворчих і правових теорій людства має стати підмурком наукової теорії держави і права та законодавства демократичної держави.

Приступаючи до вивчення "Історії політичних і правових вчень", необхідно насамперед з'ясувати завдання та місце цієї дисципліни серед юридичних та інших гуманітарних наук, практичне значення за умов побудови в Україні основ демократичної, соціально орієнтованої правової держави і громадянського суспільства.

Як відомо, такі категорії, як "держави" і "право", вивчаються багатьма науками, зокрема філософією, соціологією, політологією, але найглибше їх досліджують різні галузі юридичних наук. Яке ж місце посідає "Історія політичних і правових вчень" серед юридичних і гуманітарних наук у цілому?

"Історія політичних і правових вчень" належить до теоретико-історичних дисциплін, які мають світоглядний характер. З одного боку, цей курс пов'язаний з дисциплінами історичного циклу: "Історією держави і права іноземних держав", "Історією держави і права України", а з іншого — з дисциплінами теоретичного циклу, зокрема з "Теорією держави і права". Тому, приступаючи до вивчення цієї дисципліни, необхідно засвоїти, що вона має два аспекти — історичний і теоретичний, оскільки досліджує особливий предмет: історію виникнення і розвитку теоретичних знань людства про державу, право, політику й законодавство. А втім, предметом дослідження "Історії політичних і правових вчень" є не всі знання про державу чи право, а лише ті, що їх було теоретично обґрунтовано та концептуально викладено, тобто ті, які пізнавальною глибиною й цінністю перевершують повсякденні

форми відображення політико-правової дійсності, де основою є життєвий досвід, почуття та емоції. Тому до предмета, що його ми вивчаємо, не можна віднести всі без винятку промови політичних діячів, письменників і вчених, оскільки вони не розроблені до рівня самостійних теорій, а являють собою лише погляди з окремих проблем державності й права.

Розглядаючи детальніше історичний і теоретичний аспекти цієї дисципліни, необхідно наголосити, що сутністю історичного аспекту "Історії політичних і правових вчень" є висвітлення того, які історично визначені, соціальне й політичне конкретизовані погляди на суспільство, державу і право зроблено у вченні, як ці погляди співвідносились із позиціями соціальних прошарків суспільства, чиї інтереси вони виражали, якої позиції тримався автор учення свого часу.

Сутністю теоретичного аспекту є філософські, загально-методологічні та пізнавальні моменти вчення. Він дає змогу з'ясувати спосіб обґрунтування конкретних державно-правових поглядів, визначити новизну й соціальну цінність цих концепцій.

Необхідно привернути увагу до того, що в рамках одного предмета розглядаються два соціальні феномени: держава і право.

Це дуже важливо в соціальному аспекті, оскільки в дійсності політичні та правові явища внутрішньо зв'язані, політичні відносини, як складова соціальних відносин суспільства, стимулюють розвиток і вдосконалення правових норм і навпаки, норми права регулюють, упорядковують усі сфери соціальних відносин, у тому числі й політичні.

Необхідно з'ясувати ще одне питання: який метод використовує "Історія політичних і правових вчень", досліджуючи свій предмет?

Основним методом і методологічною базою є діалектичний метод, що передбачає розгляд державно-правових концепцій у взаємозв'язку і розвитку як між собою, так і з явищами суспільного життя.

Зазначимо, що провідну роль у методі відіграє принцип історизму, для якого є характерним розуміння історії як специфічної форми руху від минулого крізь сучасність до майбутнього, розгляд минулого й сучасного як внутрішньо зв'язаних. Окрім цього, такий підхід дозволяє об'єктивно проаналізувати кожну державно-правову концепцію, визначити її місце, час і соціальну цінність у системі знань того чи іншого етапу розвитку суспільства, визначити її практичне значення для сьогодення.

Водночас було б помилково вважати, що теоретичні державно-правові концепції мали соціальну значимість тільки для своєї епохи. Безперечно, умови, за яких колись виникла та чи та теорія про державу чи право, давно минули, але багато концептуальних підходів учених і нині мають велике значення як у поглибленому вивченні категорій "держава" і "право", так і в практичних заходах, що їх здійснює народ України в розбудові своєї державності. Навіть більше, в розвитку правової науки має місце спадковість, зв'язок державно-правових концепцій. У цьому аспекті можна згадати соціально-політичне вчення англійського філософа і вченого Джона Локка. У творі "Два

трактати про правління", що побачив світ 1690 р., він уперше спробував обґрунтувати концепцію поділу державної влади.

Через багато років після цього представник французького Просвітництва Шарль-Луї Монтеск'є, перейнявши від свого попередника естафету, у праці "Про дух законів" детально розробив теорію поділу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову, що, на його думку, сприяло б виключенню можливостей для зловживання владою і дозволило б людям без перешкод реалізувати свої особисті й політичні права і свободи.

Ми переконались у величезній цінності цієї державно-правової концепції, оскільки незбалансованість гілок влади, відсутність системи противаг і стримувань між ними призводять до нестабільності й соціального напруження в суспільстві.

Прикладом цього були події в Росії у жовтні 1993 р., а також, на жаль, політичне протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади в сучасній Україні.

Ба більше — тезу про спадковість у розвитку правової науки та велике практичне значення теоретичних концепцій, розроблених у минулому, підтверджують зусилля багатьох поколінь учених, які з'ясовували і продовжують досліджувати так звані наскрізні проблеми. Серед них — теоретичні проблеми співвідношення і взаємозв'язку права і моралі, особистості та влади, суспільства, людини й держави, утвердження в суспільстві справедливості тощо.

І останнє зауваження. Згідно з навчальною програмою курсу "Історія політичних і правових вчень" теоретичні державні та правові концепції розглядаються в хронологічному порядку, з використанням порівняльного методу. Це дозволяє детально ознайомитися з сутністю конкретних вчень, проаналізувати їхній зміст, порівняти, з'ясувати, якою мірою вони успадковують політико-правову думку минулих поколінь і скільки в них нового, якою є їхня соціальна цінність за сучасних умов.

Пропоноване видання не претендує на розкриття переважної більшості державно-правових концепцій, що мали місце в історії; у ньому висвітлено основні теорії, які, на думку авторів, мають важливе значення для вивчення дисципліни.

Для підготовки цього видання використано праці мислителів і філософів, які досліджували сутність держави і права, вчених Нерсисянца В.С., Луковсь-кої Д. І., Воротиліна Є. А., Графського В. Г., Прозорової Н. С., Копиленка О. Л., Скакун О. Ф., Мамута Л. С., Лейста О. Е., Азаркіна Н. М., Богоша Ю, та ін., а також матеріали лекцій, що їх читали автори, з філософії права та з історії вчень про державу і право.

Розділ I. Виникнення та розвиток поглядів на державу і право у країнах стародавнього світу

1. Становлення державно-правових поглядів у давні часи

З появою держави і встановлених нею норм і правил поведінки люди почали розмірковувати про ці соціальні феномени, їхні сутність і роль у суспільному житті.

Попервах ці роздуми, погляди на державу, а також її вимоги щодо правил поведінки людей, ясна річ, не були самостійними знаннями, а являли собою елементи синкретичного міфологічного світогляду.

Згідно з міфологічними уявленнями наших предків, порядок, установлений на землі, розглядався ними як складова всесвітнього порядку, започаткованого Творцем.

З огляду на це формувались і уявлення людей про їхнє місце у світі, взаємини з іншими людьми, права та обов'язки, державний устрій. Такий підхід до розуміння сутності держави, порядку, справедливості був характерним для більшості народів, про що свідчать перші літературні пам'ятки країн Стародавнього Сходу, Греції, Риму, а також Київської Русі.

Але схожість підходів різних народів у визначенні першоджерела земних порядків мала місце тільки на початковій стадії виникнення цих поглядів.

Із часом, розвиваючись, погляди на державу, порядок, справедливість почали різнитися, набувати різних напрямку й забарвлення. Це сталося на етапі з'ясування людьми питання про взаємозв'язок порядку небесного і відносин на землі. Зокрема, у Стародавньому Китаї вважалося, що такий зв'язок здійснюється імператором. Від імені Бога він утворенням держави встановлює порядок на землі та реалізує надані йому Богом владні повноваження. Решта осіб, які обіймають різні посади в системі державного управління, мають проводити в життя волю імператора, а значить, і Бога.

Рівночасно в Стародавніх Індії та Єгипті, а також у Вавилоні побутував міф, згідно з яким боги були не лише джерелом влади, а й брали безпосередню участь у встановленні земного порядку, вирішенні долі людей. Цю концепцію подибуємо в літературних пам'ятках Стародавнього Єгипту, серед яких — "Повчання Птахотепа" (XXVII ст. до н. е.), "Книга мертвих" (XXV—XXIV ст. до н. е.), "Повчання гераклеопольського царя своєму синові" (XXII ст. до н. е.).

У цих творах превалювала теза про божественну сутність влади і законів, їхню відповідність божим настановам, містилися рекомендації щодо виконання законів, справедливої поведінки. Згідно з поглядами давньоєврейського народу, Бог уважався верховним правителем, законодавцем і верховним суддею. Він безпосередньо впливав на суспільні процеси, пропонуючи рішення з конкретних питань.

Такий підхід до проблеми з'ясування питання про сутність влади, порядку і справедливості був дуже поширеним упродовж тривалого часу; пере-

годом ці положення були прийняті християнством і знайшли відображення у Новому Заповіті.

Слід звернути увагу на політичні та правові ідеї Стародавньої Індії, закріплені вже в найдавніших літературних пам'ятках, релігійних книгах арійв (Веди — "священне знання" кінця I тис. до н. е.); у священних книгах брахманізму, до яких належать "Рігведа" — перший і найстаріший збірник, "Самаведа", "Яджурведа" та "Атхарваведа"; у пізніших релігійно-філософських творах (Упанішади); у поетичних епопеях "Махабхарата" і "Рамаяна", а надто — в юридичних збірниках, що являють собою, у значній їхній частині, не стільки пам'ятки законодавства і запис звичаєвого права, скільки релігійно-філософські та політичні трактати. З огляду на це особливо цікавим є збірник, відомий під назвою "Закони Ману" (III ст. до н. е.,). У цьому документі, який, вочевидь, мав відповідати кастовому устроєві давньоіндійського суспільства, вміщено цікаві ідеї щодо права, закону та їхньої ролі не лише в суспільстві, а й у людському бутті. "Вчинене беззаконня ніколи не залишається без наслідків для того, хто його вчинив". Тут також підкреслюється роль і сутність покарання: "Покарання є правитель, це — керівник, воно служить запорукою дотримання закону... Тільки покарання править усіма істотами... мудрі вважають покарання тотожним до закону".

Низку політичних проблем розглянуто і в трактаті "Артхашастра" ("Книга про користі"), автором якого вважають Каутілью, державного діяча VI—III ст. до н. е. Тут є поради цареві стосовно організації адміністрації та суду, законодавства й управління, зовнішньої та внутрішньої політики.

Згідно з "Книгою Ману" і висловлюваннями Каутільї, державу визначають сім елементів: цар, міністри, територія, столиця, державна скарбниця, військо і міжнародні союзники. Зародження державної організації пов'язується з занепадом моральності серед людей, оскільки існували часи, коли люди підлягали тільки законам і коли не було ніякої влади. І власне влада "...запевняє мирне існування як філософії, так і святим Ведам, а також економічному життю... Оскільки там, де немає влади, сильний пожирає слабшого". В "Артхашастрі" підкреслено, що влада є найважливішим елементом, без якого суспільство не могло б існувати. "Влада оберігає сонного, панує над усіма істотами, охороняє їх, стоїть на сторожі загального порядку". Фактично доктрина доходить аж до сутності державної влади і права: "Цар спирається на фінанси і примус; примус — на фінанси; на примус спирається право; врешті, на право спираються люди".

Десь у VIII—VII ст. до н. е. погляди на земний порядок, сутність законів і справедливості зазнали суттєвих змін. Передусім це характерно для Стародавньої Персії (а згодом і країн Близького Сходу, Азії та Індії), де поширилося вчення Заратустри. Він розглядав суспільний процес як боротьбу двох протилежних сил: Добра (царства світлого божества) і Зла (царства темного божества). На його думку, Добро є метою людського існування, воно закликає до боротьби зі Злом. Навіть більше, для боротьби зі Злом і утвердженням на землі Добра, похідними від якого є справедливість, порядок і добробут, виникає держава.

Окрім цього, Заратустра зробив спробу визначити сутність і функції влади, яку він ототожнював із особою монарха. На його погляд, єдиноуправитель держави репрезентує на землі царство світлого божества — Добро, є його служителем, а основним його завданням повинна бути боротьба зі Злом, захист підданих, установлення справедливості й порядку. Тільки за таких умов є можливими перемога Добром царства темного божества — Зла і створення відповідних умов для щасливого життя людей.

Згодом, у VI—V ст. до н. е., з виникненням релігійної течії буддизму, формувалися погляди, які заперечували божественну основу держави, порядку і закону. На відміну від своїх попередників, прихильники буддизму вважали, що всесвіт керується природним законом, а всі події — це природна закономірність. Згідно з цим, життя людей значною мірою залежить від них самих і щонайперше — від знання ними природного закону.

Прихильники цієї системи поглядів обстоювали також думку про природне походження держави і характер законів.

Майже така сама схема становлення системи державно-правових поглядів мала місце і в Стародавній Греції. Міфологічні уявлення людей про всесвіт, державу й порядок заступили погляди, в яких основна роль у їх створенні відводилася богам, а надто Зевсові, що знайшло відображення в багатьох літературних пам'ятках тогочасної Греції. Зокрема, у VIII ст. до н. е. у творах знаменитого Гомера "Іліада" та "Одіссея" верховним заступником справедливості є Зевс.

Гомер наголошував, що основним принципом поведінки є справедливість, якої мусять дотримуватися як боги, так і люди. Право, власне, має бути конкретизацією вічної справедливості.

Навіть більше, в тогочасному суспільстві боги репрезентували різні морально-правові принципи. Про це красномовно свідчив Гесіод (VIII—VII ст. до н. е.) у творі "Теогонія". Тут, зокрема, йшлося про те, що в Зевса, який уособлював всебічну досконалість, і Феміди, яка персоніфікувала вічний природний порядок, народилися дві дочки: Діке та Евномія. Перша з них охороняла справедливість і карала кривду, а друга являла собою божественний характер початку законності в суспільному устрої. Використовуючи категорію справедливості, автор спробував проаналізувати тодішній суспільний устрій, порядок і закон.

У творі "Труди і дні" він стверджував, що людство від створення світу проминуло п'ять епох.

Перша епоха, яку він називав золотою, давала можливість людям бути рівними; скрізь панували справедливість, добробут і щастя.

Але згодом з'явилися люди, які перестали коритися богам, не виконували їхніх настанов, порушували справедливість. Це було у другій епосі, яку Гесіод називав срібною.

Далі, коли справедливість у суспільстві порушувалася ще більше, наставала мідна епоха, за якої окремі люди почали ворогувати і нищити один одного.

Те саме, тільки в більших розмірах і між народами, відбувалось і в наступну, четверту епоху. І нарешті, настала сучасна Гесіодові епоха — залізна, що характеризувалася повною зневагою до справедливості, внаслідок чого в суспільстві запанували зло й насилля, кривда й несправедливість.

У VI—V ст. до н. е. окремі уявлення людей про всесвітній порядок, державний устрій та закон стали більш системними.

У Стародавньому Китаї одним із перших у цьому плані було вчення школи Конфуція (551—479 до н. е.), що увібрало в себе багато уявлень про державу і право тогочасного суспільства. Мислитель і його послідовники розглядали державу і право у взаємозв'язку між собою та в співвідношенні з іншими соціальними інститутами, зокрема з моральністю.

Роблячи спробу з'ясувати сутність цих суспільних феноменів, прибічники означеної концепції порівнювали державу з великою сім'єю, де влада імператора розглядалась як влада голови сімейства, а відносини правлячих і підлеглих — як сімейні відносини, основою яких є підкорення молодших старшим "благородним мужам".

Державна влада здійснювалася імператором одноособове, як у сім'ї, і ніхто не міг утручатися в цей процес.

Позитивні закони мислитель і його учні розглядали як похідні від держави, але їхня роль у регулюванні суспільних відносин уважалася недостатньою. Вони гадали, що ухвалені державою закони, з огляду на їхню імперативність і жорстокість покарання за порушення, не могли сприяти злагоді в суспільстві.

Ефективнішим регулятором суспільних відносин, на їхню думку, була б система моральних норм і принципів, звичаїв і правил поведінки. Ба більше — цей широкий комплекс морально-етичних норм мав би врегульовувати не лише відносини між людьми, а й владні відносини і політичне життя в цілому.

З VI—V ст. до н. е. у Стародавньому Китаї відома концепція даосизму, основоположником якої був Лаоцзи. Означена система державно-правових поглядів за змістом наближалася до уявлень буддизму про ці суспільні феномени, її прихильники обстоювали ідею, що всесвіт, а також суспільство і держава з її атрибутами, розвиваються відповідно до вічного закону "Дао", який визначає конкретні закони неба, природи й суспільства. За сутністю "Дао" є уособленням справедливості, всебічного порядку й доброзичливості. Якщо відносини в державі будуються згідно з приписами "Дао", там панують справедливість і порядок, а значить — добробут і щасливе життя; якщо ж ці приписи не виконуються, то в суспільстві виникають нерівність, насилля та інші вади.

Через два покоління після Конфуція жив і творив Мо-цзи (До Ді, 479—400 до н. е.). Він заснував напрямок, що отримав назву "моїстична школа".

Коли відсутня взаємна любов між людьми, то виникає взаємна зненависть; якщо правитель і його підлеглі не почувають взаємної любові, то немає родинної любові та шанування батьків; якщо між братами немає взаємної любові, то немає і згоди між ними; коли між людьми немає взаємної любові,

то сильний неодмінно підкорює слабого, багатий ображає бідних, знатний хизується перед простолюдином і хитрий обманює простодушного.

На відміну від конфуціанства Мо-цзи сповідував ідею про рівність усіх людей від природи, стверджував, що основою походження держави є договір людей. Верховна влада належить усьому народові, а управління суспільними справами має здійснюватись на основі загально визнаних методів виховання та примусу.

Завданням держави є встановлення закону, подолання бідності та врахування інтересів усіх громадян, звільнення їх од гноблення.

Ще одна течія державно-правової думки Стародавнього Китаю — школа юристів ("фадзя"), прихильники якої були першими у виборюванні ідеї про беззаперечне дотримання писаного права як основи охорони власності, особи та суспільної безпеки.

Коріння правової доктрини сягає в історію князівства Ці, яке в VI—V ст. до н. е. відіграло домінуючу роль серед держав феодального Китаю. Крім зазначеного, прихильники правової доктрини вбачали головне джерело справедливого ладу в політичних і правових установах. Представники цього напрямку пропагували ідею, буцімто державне управління має спиратися на закони й покарання, що розглядалися ними як основний засіб регулювання суспільних відносин. З метою посилення влади та її централізації вони припускали можливість превентивного покарання, а також запровадження принципу колективної відповідальності, за яким до відповідальності за злочин могли б притягатися родичі правопорушника.

Державно-правові системи, що склалися, стали базою для формування згодом теоретично обґрунтованих концепцій природного права, патріархальної теорії походження держави та деяких інших.

2. Держава і право в теоріях мислителів Стародавньої Греції

Приблизно так само розвивалися погляди на державу і право у Стародавній Греції. Десь із VI ст. до н. е. вони почали складатися в окрему систему знань, але, на відміну від східних країн, у Греції цей процес розвивався активніше, держава і право ставали об'єктами дослідження багатьох мислителів і філософських шкіл. Цьому сприяло декілька чинників. По-перше, Греція мала значний економічний і соціальний досвід. На той час вона проминула декілька форм державності: аристократію, олігархію й демократію, яким було притаманне осібне розуміння сутності держави і права, їхніх ролі й соціального призначення. По-друге, сформувався певний зв'язок між людиною, державними інститутами і суспільством. По-третє, в державі склалася певна правова система, було напрацьовано механізм законотворчого і правозастосовного процесів. По-четверте, це значна диференціація суспільства. Кожен його стан убачав перспективи державного розвитку виходячи з власних інтересів, що знаходило відображення в конкретних теоріях. І нарешті, ще один важливий чинник. Мислителі Стародавньої Греції того періоду почали аналізувати конкретні державно-правові вчення своїх попередників, розвиваючи їх

далі чи спростовуючи. Означені процеси почалися з творчості "семи мудреців", які підкреслювали велике значення законів для полісного життя, обстоювали ідею підкорення законам, намагалися законодавче врегулювати відносини між станами суспільства і вдосконалити державний устрій.

Ці мудреці — Фалес, Піттак, Періандр, Біант, Солон, Клеобул і Хілон. Їхні життя і творчість датуються кінцем VII — початком VI ст. до н. е. У сти-слих висловах ("гномах") вони сформували цілком раціональні та світські за духом етичні й політичні сентенції, максими світської практичної мудрості, у тому числі стосовно полісного життя, його законів і порядків. Дехто з мудреців були активними учасниками політичних подій, правителями й законодавцями. Фалесові приписують авторство максими: "Не роби сам того, що ти за-суджуєш в інших". Повага до закону пронизує сентенції багатьох мудреців. Хілонові належить афоризм: "Підкоряйся закону". Він уважав кращим полі-сом той, в якому громадяни слухаються законів більше, ніж ораторів. Штта-кові приписують вислів: "Підкоряйся тому закону, який ти постановив сам для себе". Йому ж належать слова: "Повелювай не раніше, ніж сам навчишся підкорятися". Зберігся афоризм Періандра: "Не задовольняйся покаранням злочинця, а попереджуй злочини". З правління Солона, знаменитого афінсь-кого державного діяча й законодавця, "почалася демократія", як писав Арист-отель. Він був першим, хто збагнув, що демократія — це відповідальність усіх громадян за стан справ у державі. Звідси вельми цікавим уявляється ви-даний ним закон: "Хто під час смуту в державі не стане зі зброєю в руках ні за тих, ні за інших, той піддається безчестю і позбавляється громадянських прав". Держава, на думку Солона, зонайменше потребує законного порядку.

Певний внесок у розвиток державно-правових вчень зробили Піфагор (580—500 до н. е.) і його послідовники. Виходячи з того, що люди не можуть жити без управління, піфагорійці висловлювалися проти демократичного устрою полісів, кращою формою правління вважали аристократію, яка здійс-нює свою владу на підставі законів. Запоруку порядку в державі прибічники цієї теорії вбачали у свідомому виконанні всіма вимог законів, сутністю яких було встановлення або відновлення справедливості.

Визначальну роль у світогляді піфагорійців відіграло їхнє вчення про числа. Числа, на їхню думку, — це початок і сутність світу. Прагнучи вияви-ти цифрові (математичні) характеристики, притаманні моральним і політико-правовим явищам, піфагорійці першими почали теоретично розробляти по-няття "рівність", надзвичайно важливе для розуміння ролі права як рівної мі-ри нормування нерівних відносин і поведінки нерівних індивідів. На думку піфагорійців, справедливість виражено у цифрі чотири, оскільки чотири — це перший квадрат (результат множення цифри два на саму себе), а сутність справедливості полягає у відплачуванні рівним за рівне. Під рівністю вони розуміли мінливу мірку для кожного відповідного випадку, а не єдину мірку і загальний масштаб для всіх випадків.

Міра й належне — не середнє арифметичне і не найбільш поширене й типове, а найбільш цінне. Тобто, міра має ціннісну природу, виходить із най-

ціннішого в ієрархії цінностей і відповідним чином орієнтує поведінку людей, регулює та оцінює їхні відносини.

На думку Піфагора, після божества і демона слід найбільше поважати батьків і закони, підкоряючись їм за переконанням, а не зовнішньо та удавано. Законослухняність він уважав високою чеснотою, а самі закони — великою цінністю. Найбільшим злом піфагорійці називали анархію (безвладдя), відзначаючи, що людина, за своєю природою, не може обійтися без керівництва, начальства і належного виховання. "Правителі, — підкреслював Піфагор, — повинні бути людьми не тільки знаючими, а й гуманними".

Мета виховання та управління полягає в упорядкуванні індивідуальних і спільних справ, у гармонізації людських відносин, оскільки порядок і симетрія прекрасні й корисні, а безлад і асиметрія — жахливі та шкідливі. Піфагорійці були прихильниками аристократи як правління "кращих", освічених. "Нерозумно, — вважали вони, — звертати увагу на всяку думку будь-кого і, особливо, на думку натовпу. Бо небагатьом властиво прекрасно міркувати і думати. Адже очевидно, що це властиво тільки освіченим. А їх небагато. Отож, очевидно, що ця властивість не поширюється на більшість людей".

Із творчості піфагорійців і, зокрема, Гіпподама (друга половина V ст. до н. е.) почалося розроблення концепцій ідеальної держави. Він пропонував регламентувати кількість населення (до 10 тис. осіб), поділеного на три стани: ремісників, ратаїв і воїнів. Усі громадяни (крім рабів) мали брати участь в управлінні державними справами, формуванні представницьких органів влади, схваленні законів.

Окрім цього, у своєму проекті ідеальної держави мислитель зробив спробу визначити право власності на одну з головних матеріальних цінностей — землю і законодавче врегулювати ці відносини. Для цього він пропонував територію держави розділити на три частини. Першу частину він називав священною і доходи від неї пропонував спрямовувати на релігійні потреби; другу пропонував використовувати для громадських потреб і, зокрема, для покриття військових витрат; третю частину території належало поділити на приватну власність.

Значну увагу з'ясуванню проблем сутності права і держави приділяв Геракліт (544 чи 540—483 до н. е.).

Усе в світі, зазначав він, знаходиться у вічному русі, зміні, боротьбі та оновленні: "Не можна двічі увійти в ту саму річку, оскільки все тече, все змінюється". У цьому вічному потоці змін єдине складається з протилежностей, а протилежності переходять одна в одну і складають єдність. Основою впорядкованих зв'язків протилежностей і впорядкованості світу як космосу (а "космос" для Геракліта і є "впорядкований світ", "світовий порядок") є вогонь — загальний еквівалент взаємоперехідних протилежних явищ і міра світового порядку в цілому. "На вогонь обмінюється все, і вогонь — на все, як на золото товари і на товари — золото". Вогонь — одночасно принцип (першооснова) і міра космосу, а також усіх процесів і явищ, що відбуваються в ньому. "Цей космос, єдиний для всього існуючого, не створював ніякий бог і ніяка людина, але завжди він був, є і буде вічно живим вогнем". Обумовленість до-

лі космосу змінною мірою вогню — це і є, за Гераклітом, загальна закономірність, той вічний логос, що лежить в основі всіх подій у світі. Все у світі відбувається відповідно до цього логосу: через боротьбу і з огляду на необхідність. Справедливість і правда полягає в тому, щоби дотримуватися загального божественного логосу.

Першоджерелом людських законів він уважав божественний закон (логос), а тому життя в полісі та його закони мали б відповідати йому. Існування держави без законів, на його думку, неможливе, вони впорядковують суспільне життя громадян, тому люди повинні обстоювати закони як свої стіни¹. Але Геракліт уважав людей від природи нерівними, презирливо ставився до співгромадян, оскільки більшість із них буцімто не була здатною пізнати всеохопний логос, через що демократичний порядок схвалення законів здавався йому зайвим. Люди, за його вченням, від природи нерівні, вільними й добродійливими можуть бути лише окремі з них.

Саме останні начебто спроможні пізнати об'єктивно існуючі закони космосу і закони суспільства, що з них випливають, і поводитися згідно з їхніми приписами. І навпаки, для більшості громадян благо — поза свободою. Воно полягає в підкоренні штучним настановам людей — полісним законам.

Одним із перших мислителів античності, який заперечував божественне першоджерело законів, був Демокрит (бл. 460—бл. 370 до н. е.). На його думку, закони мають природний, причинно обумовлений характер. Хоч вони й породжені людським розумом, але є похідними від природи, природного порядку речей. Критерієм справедливості й права є відповідність законів вимогам природного права. Оскільки закони, встановлені людьми, на відміну від природних мають штучний характер, вони можуть бути переглянуті, доповнені або змінені. Але якщо вони є чинними, підкорення їм для більшості громадян має обов'язковий характер, як і підкорення природним законам, оскільки це — заорука добробуту держави. З цього приводу Демокрит зауважував, що для людей, які підкоряються законові, закон є свідченням їхнього добродійства².

Мудрі люди — філософи здатні осягнути закони природи і вищу справедливість, тому їх підкорення полісним законам, як штучному утворенню, не є обов'язковим. Вони не потребують ні опіки держави, ні самої держави, бо можуть бути істинно вільними.

Отже, в Демокрита ми знаходимо перші спроби поставити проблему співвідношення полісних законів та індивідуальної людської свободи, де для більшості людей слідування законам є незаперечною необхідністю, а для мудрих, здатних осягнути закони природи, це не є обов'язковим, вони можуть уважати себе вільними від штучних норм суспільства, оскільки критерій істини й справедливості — в них самих, у їхньому розумі.

На відміну від розглянутих концепцій, де головним є пізнання природи, природного порядку речей та зовнішнього аспекту проблеми сутності права і

¹ Фрагменты ранних греческих философов: В 2 ч. — М, 1989. — Ч. I. - С. 217

² Лурье С. Я. Демокрит. - Л., 1970. - С. 373

свободи, софісти, а потім і Сократ зверталися до цієї, проблеми під кутом зору місця людини в цих взаємовідносинах.

Заслугою софістів, а надто їхнього молодшого покоління, було те, що вони розглядали не тільки окремих, а всіх людей потенційно вільними і міркували про те, який суспільний і правовий порядок міг би це забезпечити, їхній представник Протагор (бл. 490—бл. 420 до н. е.) писав, що не боги, а сама людина є "мірою всіх речей", а закони — це не божественна установа, а мудрий винахід людини.

Інший відомий софіст — Георгій (бл. 480—380 до н. е.) підкреслював, що одним із найбільших досягнень людської культури є писані закони, що їх він називає охоронцями справедливості, яку він ставить за цінністю вище за них.

Ще один представник цієї школи — Пісій (бл. 460—400 до н. е.) першим з-поміж софістів протиставив природне і позитивне право. Природне право є, за твердженням Гіппія, справедливість, тоді як позитивний закон, що змушує дотримуватись умовних і штучних вимог, суперечить справедливості. Закон Гіппій характеризував як "...те, що громадяни пишуть, визначаючи, що має робитися і від чого слід утримуватися". Головними аргументами Гіппія проти писаних законів було те, що вони умовні, мінливі, мають біжучий, тимчасовий характер, залежать від думки законодавців, що постійно змінюється. Під природним правом Гіппій розумів ті неписані закони, які "...однаково виконуються в кожній країні".

Природно-правові уявлення розвивав і софіст Антифонт (бл. 400 до н. е. — ?). Обґрунтовуючи ідею про рівність усіх людей від природи, він посилався на те, що в усіх людей — еллінів і варварів, знатних і простих — ті самі природні потреби. Нерівність усіх людей впливає з людських законів, а не з природи. "За природою ми всі в усіх відношеннях рівні", — підкреслював Антифонт. Розрізняючи "закони полісу" і "закони природи" (природне право), Антифонт віддавав явну перевагу останнім. Хоча справедливість, за його оцінкою, полягає в тому, щоб не порушувати законів держави, громадянином якої людина є, мислитель водночас відзначав: "...чимало приписів, що визнаються справедливими за законом, ворожі природі (людині)". Навіть корисні положення законів є путами для людської природи; веління природи, навпаки, несуть людині свободу. Він навіть підкреслював, що таємне порушення законів держави може залишитися без наслідків, тоді як порушника законів природи неминуче спостигне покарання. "Бо приписи законів довільні (штучні), веління ж природи необхідні. До того ж приписи законів є результат згоди (договору людей), вони не виникають самі по собі (є породженням природи); веління природи виникають самі по собі (природжені основи), а не є продуктом згоди (людей) між собою".

Софіст Лікофрон характеризував державне спілкування як результат договору людей між собою про взаємний союз. "І закон у такому разі виявляється тільки простим договором, або просто гарантією особистих прав, зробити ж громадян добрими і справедливими він не в силі". Можна зробити висновок, що під "особистими правами" людини він розумів те невідчужуване

природне право, для гарантування якого, згідно з його договірною теорією, і було укладено людьми договір про створення державної спільності.

Загалом у софістів ми подибуємо тезу про те, що за природою всі люди рівні; нерівність випливає не з природи, а з людських законів. Цим софісти першими в історії визнали природно-правову рівність людей, що було радикальною ідеєю і для найбільш демократичної Стародавньої Греції.

Від зовнішньої свободи, про необхідність якої казали деякі античні мислителі, громадська думка перейшла до проблеми внутрішньої свободи людини і суспільного устрою, який був би здатним її забезпечити. Можливість досягнення внутрішньої духовної свободи та її зв'язок зі справедливістю всебічно обґрунтував Сократ (469—399 до н. е.).

Підмурком філософського підходу Сократа до проблеми співвідношення права і свободи було раціоналістичне уявлення про визначну роль знання. Ступінь оволодіння знаннями, за Сократом, означав міру причетності людей до божественного початку і, відповідно, рівень справедливості суспільного життя.

Сократ, як і софісти, розрізняв природне право і право писане. Але ця відмінність не перетворює їх у протилежність, як це тлумачили софісти. І неписані божі, і писані людські закони мають на меті, згідно з Сократом, ту саму справедливість, яка не просто є критерієм законності, а, власне, тотожна з нею. Сократ — переконаний прихильник такого устрою держави-полісу, за якого безумовно панують справедливі за природою закони. Настійливо пропагуючи необхідність дотримання полісних законів, Сократ пов'язував із цим і одностуровість громадян, без чого, на його погляд, ні будинок не може добре стояти, ні держава керуватися. Під "одностуровістю" він мав на увазі відданість і підкорення членів полісу законам, а не уніфікацію смаків, думок і поглядів людей.

Принцип законності Сократ використовував як базисний критерій для класифікації та характеристики різних форм державного устрою і правління. Владу, основу на волі народу і на державних законах, він називав царством, а владу проти волі народу і таку, що базується не на законах, а на свавіллі правителя, — тиранією. Якщо правління здійснюється людьми, які виконують закони, то такий устрій він називав аристократією, якщо ж влада походить від багатства — плутократією, якщо від волі всіх — демократією. Судячи з платонівського діалогу "Критон", Сократ першим в історії європейської політичної та правової думки сформулював концепцію договірних відносин між державою та її членами (громадянами). Будь-який громадянин, досягнувши повноліття, пояснював Сократ, може, відповідно до закону, без перешкод покинути державу, якщо її порядки йому не до вподоби, і відправитися туди, куди йому заманеться — або в колонію держави, або в іншу державу. Отже, прийняття громадянства — річ добровільна. Тому ті громадяни, які залишаються в цьому полісі, як його члени, фактично погоджуються виконувати всі веління держави та її органів. Громадянин держави, який залишається, згідно з Сократом, повинен або переконанням та іншими правомірними, ненасильницькими засобами уникнути можливості несправедливих

рішень і заходів законних органів полісу та посадових осіб, або виконувати їх.

Політична свобода людини, на думку Сократа, можлива лише в разі панування в державі (полісі) законів, які відповідають вимогам розуму і справедливості.

Індивід, уважав Сократ, стає суб'єктом свободи і права лише завдяки самосвідомості, усвідомленню себе незалежним у своїх взаємовідносинах з іншими індивідами й державою. Сократ різко критикував тиранів і водночас виступав проти крайнощів демократії, яка робить державу слабкою і дезорганізує суспільство.

Найвидатнішими представниками філософії та політичної думки, які зробили вагомий внесок у розвиток державно-правових концепцій Стародавньої Греції, були Платон і Аристотель.

Платон (428 або 427—347 до н. е.) був першим, чії письмові твори дійшли до нас. Стосовно вчень про державу і право — це діалоги "Держава" і "Закони". Справедливість, справедливі закони розглядалися Платоном як реалізовані в земному житті ідеї якихось ідеальних сутностей. Справедливе, відповідно до життя поліса, за Платоном, полягало в тому, щоби кожен робив свою справу, щоби ніхто не привласнив чужого і не втратив свого³, що певною мірою відповідало принципіві Піфагора — "кожному своє". В душі людини, на думку мислителя, мають поєднуватися три здатності: розумова, вольова та бажання. Залежно від того, яка здатність перемагає, людина тяжіє до того чи іншого стану суспільства. Якщо перемагає розумова, людина може виконувати в державі функції управління; якщо вольова — бути воїном; якщо третя — ремісником або ратаєм. У проекті ідеальної держави, яку пропонував Платон у своєму вченні, не допускалися злидні та надмірне багатство, виключалася — без особливої необхідності — приватна власність. Водночас він пропонував скасувати інститут сім'ї, замінити її системою відтворення населення через ретельний відбір пар державою. Вихованням дітей повинна була б опікуватися держава. Трудові відносини в такій державі теж повністю регламентувалися б нею.

У згаданому творі "Держава" Платон допустив можливість побудови такої ідеальної держави, хоч вона й не могла б бути вічною.

Недовговічність такої держави філософ пов'язав із вадами людської природи, яка легко піддається негативному впливові, що призводить до занепаду держави. Ця негативна властивість людської природи, на думку Платона, якраз і була причиною зміни форм правління у Стародавній Греції.

Аналізуючи форми правління, філософ віддав перевагу аристократії, критикуючи тимократію (плутократію), олігархію, демократію й тиранію, які заступали одна одну внаслідок поступового псування людської душі (природи).

З'ясовуючи зв'язок між особою та державою, Платон виходив із того, що загальне важливіше, ніж його частина. Тому на перше місце він ставив

³ Платон. Государство // Сочинения: В 3 т. — М., 1971. — Т. 3. — С. 224

державу. Особа, за його вченням, поглинається державою, підкоряється їй. Держава у мислителя постала як єдність людських істот, які повинні виконувати свої соціальні функції, відмовляючись від особистих потреб та інтересів.

Не погоджуючись із Сократом, який ініціював принцип індивідуальної самосвідомості як основу справедливого порядку, Платон проголосив принцип рівності всіх перед могутньою державою і розподіл обов'язків згідно з індивідуальними властивостями душі. Згуртованість держави, за Платоном, може бути досягнута "або переконанням, або силою"⁴.

У діалозі "Законо" Платон запропонував ще один, конкретніший, проєкт ідеальної держави. У цьому творі зазначалося, що всесвітом і людьми керують боги, смикаючи за певні ниточки.

Здійснюючи керівництво, боги мають на увазі ціле, люди не знають їхньої мети, оскільки не благо існує для окремої особи, а особа для нього. Але, як зазначив далі Платон, людина має душу, тобто принцип саморуху, тому вона певною мірою вільна. Орієнтуючись на свої бажання, вподобання і схильності, людина мріє про щастя. Але оскільки людина не знає загальної ідеї та любить тільки себе, вона несвідомо коїть зло і сама ж потерпає від нього.

У кожному конкретному випадку збудником вчинків людини є її самолюбство. Тому, розмірковуючи над проєктом "ідеальної" держави, Платон пропонував жорстко регламентувати всі аспекти життя й діяльності людини в суспільстві.

Він допускав, що форма правління може бути альтернативною. У першому випадку — це правління людей з надзвичайними повноваженнями, у другому — управління здійснюється на підставі закону, якому підкоряються і правителі.

"Там, де закон — володар над правителями, а вони його раби, я вбачаю спасіння держави і всі ті блага, що їх можуть дарувати державам боги", — підкреслював Платон.

Причому він мав на увазі "справедливий" закон, що протиставлявся ним законові, який захищав інтереси якогось одного стану суспільства. Ба більше, значну увагу він приділяв охороні права, судовій системі, навіть зауважив, що всяка держава перестає бути державою, якщо суди в ній не влаштовано належним чином. Але з огляду на всебічну регламентацію життєдіяльності суспільства "ідеальна" держава Платона позбавляла свободи як усіх жителів, так і кожного індивіда окремо. І в цьому проєкті філософ залишився вірним своєму принципіві, згідно з яким індивід існував для держави, а не вона для нього.

Держава і право, порядок і закон, свобода і справедливість були об'єктами дослідження ще одного видатного філософа античності — Аристотеля (384-.-322 до н. е.).

Думки з цього приводу він виклав, зокрема, в "Політиці", "Етиці" та "Афінській політії".

⁴ Платон. Государство. — С. 327.

На відміну від своїх попередників, мислитель уважав, що держава є продуктом природного розвитку, вона виникає поступово, проминаючи стадії сім'ї, поселення, держави. Людина за своєю природою прагне жити у спілкуванні з іншими людьми. Держава є вищою формою спілкування. В ній завершуються елементи політичної природи людини. Аристотель спробував визначити категорію "держава". Він гадав, що за формою це є організація певної сукупності громадян. Первинний елемент держави, у вченні філософа, — це громадянин, яким може бути людина, що наділена правом брати участь у законотворчому, дорадчому процесах і здійсненні судової влади.

Форму держави він розглядав як політичну систему, уособлену верховною владою.

З урахуванням цього, форма держави може визначатися з кількості правлячих: одного, небагатьох, більшості. У першому випадку йдеться про монархію, у другому — про аристократію, у третьому Аристотель мав на увазі політію, яку вважав найкращою формою держави. Означені форми держави він називав правильними, оскільки вони мають метою загальне благо. Тиранія, олігархія і демократія, на думку мислителя, — неправильні форми держави, їхньою метою є особисті статки правителів.

Він не міг погодитися з демократичною формою, вважаючи, що правити повинен закон, а не "демос". У цьому його погляди певною мірою відповідали принципів Платона про домінування загального над частиною, держави над особою.

Водночас Аристотель не поділяв багатьох поглядів свого вчителя.

Він зазначав, що найвище благо лежить не за межами буття людини. Доброчесності можна навчитися, вона є свідомо вибраним станом душі.

За вченням Аристотеля, душа людини поділяється на нерозумну і розумну частини. Залежно від того, яка частина домінує, розрізняються й доброчесності. Залежно від прибраних якостей душі вони розділяються на етично-доброчесні навички й звичаї та доброчесності розуму, основою яких є міркування. Перші є діяльними, другі — споглядальними.

Виходячи з цього, Аристотель викладав своє правове вчення. Поняття "право" і "справедливість" у нього тісно пов'язані між собою, але не тотожні. Правом античний філософ називав норму, що регулює політичне спілкування; справедливе тлумачив як рівномірне, де рівномірність є серединою між надлишком і нестачею.

Аристотель розрізняв два види справедливості: розподільну і порівняльну. Перша є проявом справедливості під час розподілу всього між людьми за достоїнствами. Друга діє у сфері, де відбувається якийсь обмін, і проявляється в порівнянні, що обмінюється. Від справедливості взагалі філософ ішов до політичної справедливості, що виступала в нього як право.

Іншими словами, право уособлює політичну справедливість і служить нормою регулювання політичних відносин людей. Право, як політичне явище, Аристотель називав політичним правом.

Причому політичне право, за Аристотелем, "...частково природне, частково умовне. Природне право — те, яке скрізь має однакове значення і не

залежить від того, чи його визнають, чи не визнають. Умовне право — те, яке спершу могло бути без істотної різниці таким або іншим", але після того, як воно визначається (фіксується), ця можливість утрачається. Аристотель не зводив усього права до права, створеного способом волевиявлення, тобто встановленого людьми. Підкреслюючи, що хоч уся царина права і змінюється, поняття справедливості в праві може змінюватися тільки певним чином. Природне право є природним, насамперед тому, що воно політичне, адекватне політичній природі людини і висловлює вимоги та уявлення про політичну справедливість у людських взаємовідносинах.

Під умовним (людським, волевстановленим) правом у концепції Аристотеля належить розуміти все те, що згодом стало називатися позитивним правом, тобто до умовного права він відносив приписи закону і загальних договорів. При цьому він згадував писані та неписані закони. Неписаним законом, який також належить до умовного (позитивного) права, вважається правовий звичай (звичаєве право).

Істотним моментом політичної якості закону є його відповідність політичній справедливості та праву. Будь-який закон у своїй основі мусить мати право, тобто право повинно знаходити своє втілення й дотримання в законі. Відхід закону від права означав би, згідно з концепцією Аристотеля, відхід од політичних форм до деспотичного насильства, переродження закону в засіб деспотії. "Не може бути справою закону здійснення влади не тільки за правом, а й всупереч праву; прагнення ж до насильницького підпорядкування, звісно, суперечить ідеї права".

З політичного характеру права (природного права і закону) випливає необхідність його відповідності тій формі державного устрою, в рамках якої воно має діяти. Зі вчення Аристотеля про різні форми правління — правильні форми та відхилення від них (тиранія, олігархія і демократія) — випливає, що всі вони, за принциповим винятком тиранії (деспотичного правління), власне, розглядаються ним як політична (державна) форма організації суспільного життя і правління і, відповідно, передбачають, тією чи іншою мірою, політичну справедливість, право і закон.

Законодавство — частина політики, тому мистецтво законодавця полягає в умілому та адекватному відображенні в законах своєрідності певного державного ладу і, отже, стабілізації існуючої системи відносин. Політичний порядок, притаманний певній формі державного ладу, відіграє, за Аристотелем, роль принципу констатації чинного законодавства, "бо порядок і є певною мірою законом".

Політичне правління — це, згідно з Аристотелем, правління законів, а не людей. "Хто вимагає, щоб закон владарював, вимагає, видається, того, щоби владарювали тільки божество і розум, а хто вимагає, щоби владарювала людина, той висуває в цій своїй вимозі певний тваринний елемент, бо пристрастність є щось тваринне, та й гнів збиває з істинного шляху правителів, хоч би вони й були найкращими людьми; навпаки, закон — урівноважений розум". Панування людини, замість розуму і закону, на думку Аристотеля, може призвести до зловживання владою та можливої тиранії.

Закон розумний, оскільки в ньому правильно виражено його політичну природу, ідею права. Нормальна дія закону передбачає розвиненість, підготовленість людей до доброчесності й політичної справедливості, до розумного способу дії та поведінки. Людей же, які керуються пристрастями, а не розумом, можна утримати в рамках морально дозволеного тільки покаранням, бо, "...взагалі кажучи, пристрасть підкоряється не переконанням, а тільки силі". Поєднання в законі авторитету розуму і державної сили робить його незамінним засобом регулятивного та виховного впливу як на моральних, так і на аморальних членів політичного спілкування. Істотним є якість самого закону. "Зрозуміло, — писав Аристотель, — що для суспільного виховання необхідні закони, а для гарного — необхідні гарні закони".

Аристотель, як і Платон, розмірковував, що людина може робити вибір між добром і злом, оскільки в неї є душа, тобто розум і воля. З цього приводу він зауважував, що доброчинність, як і розпуста, залежить від людей. Вони можуть скоювати вчинки і утримуватись від них. Воля, що притаманна людині, може спонукати її до вчинення як добра, так і зла. Але та людина, котра наділена розумною душею, завжди вибере вірний шлях, не скоїть зла, оскільки вона розуміє, що підкорення законові, життя в державі є для неї благом. Розмірковуючи про право, Аристотель уважав, що воно поширюється тільки на вільних людей. Рабів він називав знаряддями, що розмовляють, призначуваними для задоволення потреб свого хазяїна. Філософ намагався з'ясувати сутність рабства і дійшов висновку, що одні люди народжуються рабами, а інші — вільними. Це становище обумовлене тим, що в одних людей має перевагу тілесний момент, а в інших — якості душі. Залежно від цього одні — завжди вільні, а ті, в кого переважає тілесний момент, — раби, і їм бути рабами корисно і справедливо⁵.

Але після такого висновку в Аристотеля виникло питання: як примирити наявне в суспільстві рабство і необхідність мати справедливий закон, що відповідав би вимогам природного права?

Мислитель бачив два способи його вирішення. Перший: рабові та хазяїнові корисні взаємні дружні відносини, оскільки вони мають природні засади; другий: усіх, хто не є елліном, необхідно називати варварами і в усіх відношеннях прирівнювати до рабів. Але, як бачимо, цей підхід філософа є відверто хибним і не може запропонувати спосіб поєднання права і свободи. З другої половини IV ст. до н. е. почалася криза грецької державності, чому сприяли занепад рабовласництва й формування основ феодального суспільства, а також соціальні стреси.

Внаслідок війн македонського царя Філіппа II (правив у 359—336 рр. до н. е.) і походів Олександра Македонського (правив у 336—323 рр. до н. е.) грецькі поліси втратили незалежність; через руйнацію їхніх державних інститутів порушився зв'язок між суспільством, державою та особою, а чинні правові норми вже не відповідали новим соціальним відносинам.

⁵ Аристотель. Никомахова етика // Сочинения: В 4 т. — М., 1983. — Т.4-С.378

Під впливом означених обставин зазнали змін уявлення людей про буття, державний порядок і устрій, а також соціальні норми.

Державно-правові погляди почали пропагувати аполітичність, безтурботність, спокій духу, задоволеність і свободу.

Одним із прихильників цих поглядів був Епікур (341—270 до н. е.) — автор численних праць, головна з яких — "Про природу". Природа, згідно з його вченням, розвивається за своїми законами. "Нечестивий не той, хто усуває натовп богів, — відзначав він, — а той, хто застосовує до богів уявлення натовпу". За переконанням філософа, боги не втручаються ні в природний стан речей, ні в людські справи. Виходячи з цього, він обґрунтовував етичну автономію людини, яка лише завдяки пізнанню природи і розумному дотриманню її законів може звільнитися від страху і марновірства та досягти щастя.

Етика — основна частина вчення Епікура. Вона являє собою ту ланку, яка пов'язує його фізичні та політико-правові погляди. А в цілому все вчення Епікура базується на його етичних ідеях. Провідним принципом цієї етики є індивідуальне задоволення. "Отже, — пояснював він сам основу своєї етики, — коли ми кажемо, що задоволення є кінцева мета, то ми розуміємо не задоволення гульця і не задоволення, яке міститься в чуттєвих насолодах, як думає дехто, хто не знає або не погоджується, або неправильно розуміє, але ми розуміємо свободу від тілесних страждань і від душевних тривог". Розсудливість — основа всіх чеснот. Вона полягає в розумінні того, що не можна жити приємно (собі на втіху), не живучи розумно, морально і справедливо.

Основні цінності розгляденої етики (задоволення, свобода, "атараксія" — безтурботний спокій духу), як і вся вона в цілому, мають індивідуалістичний характер. Свобода людини — це, згідно з Епікуром, її відповідальність за розумний вибір свого способу життя. Сфера людської свободи — це сфера її відповідальності за себе. Свобода не збігається з необхідністю. Необхідність є лихом, стверджував Епікур, але немає ніякої необхідності жити з необхідністю. Він уважав, що держава й закон є наслідком договору між людьми про їхню взаємну безпеку. Метою державної влади повинно бути гарантування такої безпеки, подолання страху, створення тихого, безтурботного життя.

Право, на його думку, — це утвердження справедливості. Але справедливість Епікур розглядав як мінливу категорію: для кожного часу й місця — своя справедливість. З урахуванням цього діяльність владних структур держави, людей, а також самі закони мають відповідати природним законам, характерним для конкретного місця й часу. Закони філософ уважав гарантією свободи й незалежності індивіда, але не всіх громадян, а лише морально досконалих. Закони мусять охороняти цю частину суспільства від "натовпу".

Ще більше відрізнялись від політичних ідеалів Платона та Аристотеля державно-правові погляди стоїків, підвалинами вчення яких були свобода особи і природне право.

Течія стоїцизму існувала дуже довго — від IV— III ст. до н. е. до I—II ст. н. е. та була досить впливовою у філософській думці того часу. Прибічни-

ки цієї школи вважали, що всесвіт керується долею, яка є загальним природним законом, що одночасно має божественний характер.

Звідси випливала головна етична вимога стоїцизму — жити згідно з природою, що означало жити відповідно до розуму, природного (або загального) закону світобудови, вести чесне і добросовісне життя. Воля, як розумне прагнення, протилежна хотінню. З цим пов'язане і поняття обов'язку, як чогось належного. В основі людського співжиття лежить, на думку стоїків, природний потяг людей до собі подібних, їхній природний зв'язок між собою. Відповідно, держава у стоїків виступає не як штучне, умовне, договірне утворення, а як природний утвір.

Відповідність зв'язків і відносин людей загальному законові є основою та підставою справедливості. Виходячи з цього, стоїки розглядали всіх людей як громадян єдиної світової держави (космополісу), а конкретну особу — як громадянина всесвіту. Такий підхід заперечував полісну форму держави з її інститутами.

Ідею стоїків про долю як загальний природний закон, що скеровує функціонування всесвіту, обстоював грецький історик Полібій (бл. 200— бл. 120 до н. е.). Зокрема, досліджуючи відтинок часу, впродовж якого було встановлено панування Риму над усім Середземномор'ям, він розглядав долю як історичну категорію, що уособлює внутрішні закономірності єдиного історичного процесу.

Держава, за його вченням, виникає звичайним чином завдяки цьому процесові, а на відносини людей суттєво впливає форма держави.

Полібій намагався пояснити процес зміни форм держави. Роздумуючи у своєму творі "Історія в сорока книжках" про царську владу, тиранію, аристократію, олігархію, демократію та охлократію, він дійшов висновку, що вони заступають одна одну за велінням долі, згідно з природним законом.

Усього, згідно з Полівієм, є шість основних форм держави, які, в порядку їхнього природного виникнення і зміни, посідають такі місця в межах свого повного циклу: царство (царська влада), тиранія, аристократія, олігархія, демократія, охлократія. Первісний вождь-самодержець непомітно і природно перетворюється, за концепцією Полібія, в царя, тією мірою, якою "...царство розуму заступає панування відваги і сили". Царська влада наділяє кожного за заслугами, а піддані підпорядковуються їй не стільки від страху насильства, скільки за велінням розуму і з доброї волі.

З часом царська влада стає спадковою. Царі змінюють попередній спосіб життя з його простотою і піклуванням про підданих, починають надміру віддаватися розкошам. Внаслідок спричинених цим заздрощів, ненависті, незадоволення і гніву підданих "царство перетворюється в тиранію". Цей стан і форму держави Полібій характеризував як початок занепаду влади.

Тиранія — час змов проти володарів. Але ці змови походять від людей шляхетних і відважних, які не бажають терпіти свавілля тирана. За підтримки народу ці шляхетні люди скидають тирана і утверджують аристократію. Таку форму держави Полібій характеризував як таке правління меншості, що

встановлюється за згодою народу і за якого ті, хто править, є "найсправедливіші й найрозсудливіші за вибором".

Попервах аристократичні правителі керуються в усіх справах турботою про "спільне благо". Коли ж влада в аристократії стає спадковою і опиняється в руках людей "абсолютно незнайомих з вимогами суспільної рівності та свободи", аристократія перетворюється на олігархію. Тут панують зловживання владою, зажерливість та беззаконня.

Виступ народу проти олігархії супроводжується вбивством одних і вигнанням інших. Не довіряючи попереднім формам правління, народ установлює демократію та бере на себе клопіт про державу. Демократією Полібій уважав такий устрій, за якого вирішальна сила належить рішенням більшості народу, панує підпорядкування законові та традиційна пошана до богів, батьків і старших. Але, поступово відходячи від цих цінностей, натовп вибирає собі вождем відважного честолюбця (демагога), а сам усувається від державних справ. Відтак демократія вироджується в охлократію.

Охлократія за змістом є переродженням демократії, найгіршою формою правління. Соціальні негаразди в суспільстві, що супроводжують охлократію, підштовхують людей до пошуку способів удосконалення державності; вони об'єднуються навколо найавторитетнішої особи і вибирають її правителем — царем. З цього починається, за його вченням, новий цикл розвитку і зміни форм правління.

3. Розвиток державно-правових концепцій у Стародавньому Римі

Естафету розвитку політико-правових учень, започаткованих в Елладі впродовж розглянутого періоду, перейняли мислителі Стародавнього Риму.

Безперечно, державна і правова думка Риму чимало запозичила від поглядів Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура та багатьох інших античних мислителів, але теоретичним концепціям римських авторів були притаманні своєрідність і новизна, чому сприяли нові соціально-економічні умови життя.

Так, характерна для давньогрецької думки ідея взаємозв'язку політики і права отримала свій подальший розвиток і нове втілення у трактуванні Цицероном держави як публічно-правової спільності. Погляди грецьких стоїків щодо вільного індивіда було використано римськими авторами (Цицероном і юристами) для створення, власне, нової концепції — поняття юридичної особи (правової особи, персони). Значним досягненням давньоримської думки було створення самостійної науки — юриспруденції. Римські юристи детально розробили значний комплекс політико-правових питань у царині загальної теорії держави і права, а також окремих юридичних наук (цивільного, державного, адміністративного, кримінального та міжнародного права). Римські автори у своїх конструкціях теоретично відобразили ту нову, відмінну від давньогрецької, історичну і соціально-політичну реальність, в умовах якої вони жили і творили. Це, зокрема, криза полісної форми держави та старої полісної ідеології, перетворення Риму в імперію тощо. Давньоримські мислителі зробили значний внесок в історію вчень про державу і право, помітно впли-

нули на подальший розвиток політичних і правових учень за середньовіччя і в новий час.

Особливо системними і ґрунтовними були вчення Марка Туллія Цицерона (106—43 до н. е.) і римських юристів.

У своїх наукових роздумах, викладених у творах "Про державу", "Про закони" та ін., Цицерон наголошував, що основою держави є прагнення людей жити разом, а осередком — сім'я.

Держава, на його думку, — узгоджене правове утворення, здобуток народу.

Він підкреслював особливий зв'язок держави і власності та зауважував, що основною її метою є охорона власності народу і окремо кожного громадянина. Цицерон робив спробу визначити категорію "народ", підкреслюючи, що це не будь-яке об'єднання людей, а об'єднання, в основі якого — погодженість стосовно питань права і спільності інтересів.

Мислитель піддав аналізу різні форми державного устрою і зазначав, що вони розрізняються залежно від кількості правителів. Це може бути царська влада, влада оптиматів (аристократії) або народна влада (демократія). Всі вони, на його думку, недосконалі. Найбільш вдалою може бути лише держава, що має ознаки всіх згаданих форм. Прикладом такої форми держави, на його думку, є римська державність, у якій функціонували магістрати, сенат і народні збори. Значну увагу мислитель приділяв особам державного діяча та ідеального громадянина. Управляти державою повинна людина, наділена добродійністю, здатна оволодіти знаннями про державу і право та застосовувати їх у дійсності. Без таких знань державний діяч не може бути мудрим і справедливим.

Ідеальному громадянину мають бути притаманні прагнення до пізнання істини, справедливості і величності духу. Він повинен виконувати приписи законів, не чинити нікому зла, не зазіхати на чужу власність.

Розвиваючи попередні природно-правові уявлення, Цицерон апелював до закону природи і права як основи спілкування людей у державі. Право, що спирається на справедливість і розумний закон природи, є виразником загальної користі кожного учасника правового спілкування. Природне право, за його вченням, виникає раніше від держави з її писаними законами, тому останні мусять відповідати вимогам природного права. Критерієм справедливості є відповідність законів, установлених волею людей, законам природи.

Панування справедливості в суспільстві настане лише тоді, коли всі учасники спілкування діятимуть згідно з приписами законів.

Але рівноцінними учасниками спілкування Цицерон бачив тільки вільних людей. Для рабів справедливість полягала в тому, щоб ними володіли справедливо. Рабство як таке виправдане, воно обґрунтоване природою, і для рабів їхнє становище корисне.

Ідею духовної свободи всіх людей, незалежно від громадянського стану, висловлював представник нової Стої Сенека (бл. 4 до н. е. — 65 н. е.). Він зауважував, що рабство не поширюється на всю особистість, краща її частина

є вільною. Панові підкорене і належить лише тіло раба, а його дух сам собі пан⁶.

У своєму вченні Сенека обстоював ідею про те, що всі люди, незалежно від їхнього походження чи майнового стану, повинні стати суб'єктами права. Лише в цьому випадку чинне в суспільстві право може відповідати справедливості.

Сенека висунув власну природно-правову концепцію, в якій неминучий та божественний за характером "закон долі" відіграє роль того права природи, якому підпорядковано всі людські прагнення і творіння включно з державою і правом. Він уважає, що всесвіт — це природна держава зі своїм природним правом, визнання чого — справа необхідна і розумна. Членами цієї держави, за законом природи, є всі люди, незалежно від того, визнають вони це чи ні. Що ж до окремих державних утворень, то вони — випадкові, значимі не для всього людства, а тільки для певного кола людей.

Подібні ідеї розвивав також Епіктет (50—130 н. е.), який наголошував головню на проблемі морального самовдосконалення і належного виконання ролі, визначеної кожному долею. Взаємовідносини людей повинні чітко базуватися на принципі: "Чого не бажаєш собі, не бажай і іншим".

Марк Аврелій Антоній (121—180 н. е.) розвивав "...уявлення про державу з рівним для всіх законом, якою правлять відповідно до рівності й рівноправності всіх, та царство, в якому найвищим благом є свобода підлеглих". У своїй праці "До самого себе" Марк Аврелій підкреслював, що зі спільних для всіх людей духовних засад випливає, буцімто всі люди — розумні істоти; якщо ж так, то й розум, який наказує, що робити, а чого не робити, теж буде спільним. На спільності розуму базується спільність закону, який є однако-вим для всіх, оскільки всі люди — рівні, всі вони є громадянами і творять єдиний суспільний устрій.

Подальший розвиток уявлень про сутність права у Стародавньому Римі пов'язаний з творчістю видатних юристів II—III ст. Ульпіана, Гая, Модестина, Павла.

Зусиллями римських юристів було створено нову науку — юриспруденцію. В їхньому полі зору знаходилося широке коло проблем загальнотеоретичного і галузевого характеру. Особливе значення як для самого римського права, так і для подальшої історії права мало ґрунтовне розроблення ними юридичних питань майнових відносин із позицій захисту інтересів приватної власності. Вони, власне, розробили юридичну основу права людини на власність.

Розглядаючи справи, юристи інтерпретували чинні правові норми в дусі їхньої відповідності вимогам природного права і справедливості, а в разі колізії змінювали стару норму, з урахуванням нових уявлень про справедливість і справедливе право. Така правоперетворювальна, а часом і правотворча, інтерпретація римських юристів мотивувалася пошуками такого формулювання припису, що його дав би за нових обставин сам законодавець. При-

⁶ Антологія мирової філософії: В 6 т. — М., 1969. — Т. 1. — Ч. 1. - С. 508

йняття правовою практикою нової інтерпретації означало визнання її змісту як нової норми права, а саме, норми *jus civile* (цивільне право), що у вузькому розумінні означало право юристів, а в широкому — охоплювало також звичаєве право, законодавство народних зборів і преторське право.

Визнання римськими юристами реальності природного права, яке є частиною права взагалі, а водночас — відсутність у римському праворозумінні спеціального поняття позитивного права (як заперечення природного права, його своєрідної протилежності) означало, що у трактуванні римських юристів природне право, як усяке інше право, що його вони визнавали, належало до чинного права та було його специфічною складовою (компонентом і властивістю права взагалі), а не лише теоретико-правовою конструкцією і категорією, не тільки "чистим" поняттям, зовнішнім для норми права і принципів фактично чинного права.

Піддаючи аналізу категорію "право", Ульпіан, зокрема, писав, що тому, хто вивчає право, необхідно насамперед знати, звідки походить слово *jus* (право). Воно отримало свою назву від слова *justitia* (правда, справедливість). Розглядаючи відмінність природного і позитивного права, він зазначав, що "право народів" (*jus gentium*) — це те, чим користуються тільки люди у відносинах між собою, а "природне право" (*jus naturale*) є загальним для всіх живих істот.

Ідею взаємозв'язку та єдності різних складових права найбільш чітко виразив юрист Павло: "Слово "право" вживається в кількох розуміннях: поперше, "право" означає те, що завжди є справедливим і добрим, — таке природне право. В іншому розумінні "право" — це те, що корисне всім чи багатством у якійсь державі, — це цивільне право. Всі ці розуміння одночасно присутні в загальному понятті права".

Згадані юристи розробили багато аспектів римського права, яке стало класичним. Своїми правовими концепціями: поділом права на приватне й публічне, вченням про юридичних осіб, права та обов'язки громадян вони зробили суттєвий внесок у розроблення проблематики співвідношення права і свободи.

У 426 р. 345 фрагментам із творів Модестина, значній кількості положень із концепцій Ульпіана, Гая і Павла було надано юридичної сили. Згодом положення їхніх учень було включено в Дигести (Кодифікацію Юстиніана).

Рівночасно, підкреслюючи, як і стоїки, невідповідність рабства природному праву, вони його не заперечували, посилаючись на право народів. Раб не визнавався ними юридичною особою і навіть людиною, а тому не міг бути суб'єктом права. Вони пропонували розглядати його як знаряддя праці, а в правовому аспекті відносити до речей.

Отже, попри важливе значення поглядів римських юристів для з'ясування сутності права, розкриття проблеми співвідношення права і свободи, їхні підходи мали суттєві вади. Римське право було класичною теорією тільки щодо окремих правових питань, і назвати його правом у повному розумінні слова неможливо, оскільки в ньому відсутнє поняття вільної особистості, що поширюється на всіх без винятку людей.

Наприкінці XI ст. центром розвитку юриспруденції став університет у Болоньї. Головна увага у вивченні права приділялася тлумаченню (госам) кодифікації Юстиніана, особливо Дигест. Звідси й назва цього напрямку — школа глосаторів. Аналогічний підхід розвивався і в інших університетах (у Падуї, Пізі, Парижі, Орлеані). Вибрані глоси всієї школи було видано в середині XIII ст. Аккурсіусом.

Коментатори (постглосатори), які заступили глосаторів у XIII—XV ст., головну увагу приділяли тлумаченню самих глос, а також виявляли значний інтерес до вчення римських юристів про природне право. Вони трактували природне право як вічне й розумне право, що випливає з "природи речей", та обстоювали його примат і верховенство над позитивним правом.

Діяльність глосаторів і коментаторів значною мірою сприяла процесові рецепції римського права в Західній Європі.

Вчення і теоретичні розробки римських юристів знаходили відображення та інтерпретацію у творчості всіх визначних представників правової думки Європи. Чимало сучасних понять, термінів і юридичних конструкцій бере початок у працях римських авторів, у римському праві.

ЛІТЕРАТУРА

Аристотель. Никомахова етика // Сочинения: В 4 т. — М., 1983. — Т. 4.

Аристотель. Политика. — Там само.

Гегель Г. Лекции по истории философии // Сочинения: В 14 т. — М., 1932. — Т. 10.

Дигесты Юстиниана. — М., 1956.

История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1995.

Лурье С.Я. Демокрит. — Л., 1970. Материалисты Древней Греции. — М., 1955.

Нерсесянц В. С. Право и закон. — М., 1983.

Платон. Государство // Сочинения: В 3 т. — М., 1971. — Т. 3.

Платон. Законы. — Там само. Семенов В. Г., Шаповал В. Н., Шульженко Ф. Ф. К вопросу о философских основаниях права. — К., 1995. — С. 5—12.

Фрагменты ранних греческих философов. — М., 1989. Хрестоматия по истории Древнего Рима. — М., 1962. Цицерон. О государстве // Цицерон. Диалоги. — М., 1966.

Розділ II. Особливості розвитку вчень про державу і право середньовічного суспільства

1. Виникнення християнських державно-правових ідей

Від середини I тис. н. е. теоретичні концепції про державу і право набули нового забарвлення; з'явилися нові підходи до з'ясування проблем сутності держави і права, їхньої ролі в суспільстві, своєрідно вирішувалися проблеми співвідношення людини й держави, свободи і справедливості. Цьому значною мірою сприяли економічні відносини. В той час набув розвитку феодалний устрій, який привів до суттєвих змін у відносинах власності, сприяв подальшому поділові суспільства на стани, викликав до життя нові державно-правові інститути, здатні реалізувати функції держави, що значно розширилися. Постала проблема приведення чинного законодавства у відповідність до нових соціально-економічних відносин.

Окрім цього, важливим чинником, що вплинув на зміст політико-правових поглядів середньовічного суспільства, стала поява християнства (друга половина I ст.) і надання йому з 325 р. статусу державної релігії Римської імперії.

Християнство стрімко поширювалося серед народів і вже до падіння Римської імперії 476 р. мало сильний вплив на суспільно-політичну думку. Відтоді система християнських поглядів застосовувалася для з'ясування проблем всесвітнього та земного порядку, справедливості й права.

Ранні християнські ідеї пронизані месіанськими поглядами. Згідно з ними, краще впорядкування на землі можливе в майбутньому після другого пришествя Ісуса Христа. Зло, насилля та беззаконня буде виключено з життя, а наявний суспільний устрій заступить "царство Боже", себто ідеальна держава, де пануватимуть мир, порядок і справедливість.

Ранні християнські пам'ятки, зокрема Апокаліпсис Іоанна Богослова, засуджували земні порядки, несправедливість і політичну владу, в них викладено думки про новий суспільний устрій.

Але переогодом почали пропагуватися ідеї про божественне походження влади та беззаперечне їй підкорення. У Новому Заповіті зазначено: "Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога"⁷.

В основі права християнство того періоду вбачало правду, справедливість, які йдуть від Бога. Правда відкривається людині у вигляді досконалого закону, закону свободи. Воля людини обмежується Божим Законом і має служити йому.

Але не досить знати закон, необхідно виконувати всі його приписи. "Бо не слухачі Закону справедливі перед Богом, але виконавці Закону виправдані

⁷ Новий Заповіт. До римлян. — Гл. 13. — Ст. 1

будуть"⁸. Причому підкорення законові повинно базуватися на його усвідомленні, а не на страхові покарання.

Однією з перших системних християнських державно-правових концепцій було вчення гішпунського єпископа Аврелія Августина (354—430).

Він проголошував, що всі соціальні й державні інститути, а також правові норми є наслідком гріховності людей. Бог наділив людину незалежною волею, і якщо вона користується нею не за приписами Святого Письма, а відповідно до своїх інтересів, то стає схожою на диявола. Свобода ніби спонукає людину до скоєння гріха. З цього Августин зробив висновок, що можливістю жити за законами Бога можуть скористатися лише окремі, обрані люди. Всі інші повинні страждати.

Гріховність земного життя, державно-правових порядків проявляється в пануванні людини над людиною, у відносинах управління й підкорення.

Тим часом сталий порядок Августин називав "природним", оскільки він є наслідком гріха і покарання Божого. Далі він зазначив, що цей порядок є тимчасовим і має існувати до другого пришествя Ісуса Христа, завдяки чому утвердиться "Царство Небесне". Але доки це відбудеться, люди повинні користися природному порядку, усвідомити необхідність сумлінного виконання своїх обов'язків.

Ба більше — навіть раби можуть зробити своє служіння вільним, виконуючи покладені на них обов'язки не під страхом покарання, а щиро, усвідомлено, чекаючи настання на землі Божого порядку і встановлення справедливості.

Загалом Августин у своєму вченні робив спробу: по-перше, обстояти ідею про те, що пізнати сутність держави й права, свободи і справедливості, закону й порядку можна тільки з допомогою Святого Письма; по-друге, наголосити, що держава з її законами не відповідає та не сприяє істинній справедливості, їй відповідають тільки приписи Закону Божого.

Перегодом зміст учень про державу і право зазнав деяких змін. Цьому сприяло те, що в суспільному житті на протигагу державі з'явився й посів чільне місце ще один соціальний інститут — церква з її жорсткою централізацією. Між ними почалася боротьба за вплив на суспільство, з'ясування питання: яка влада є головною — світська чи духовна?

Упродовж багатьох століть служителі церкви знову обстоюють відому з давніших часів ідею про те, що влада дається Богом, а могутності правителів сприяє церква, авторитет якої встановлено Богом.

2. Вчення про державу, право й закон Фоми Аквінського

Провідну роль у впровадженні в життя офіційної релігійної ідеології відіграв засновник теологічної школи томізму італієць Фома Аквінський (1225 чи 1226—1274).

Він піддав ретельному аналізу вчення Аристотеля і використав його в розробленні християнської державно-правової концепції. Основою його пог-

⁸ Там само. - Гл. 2. - Ст. 13

лядів на державу став твір Аристотеля "Політика". Фома Аквінський поділяв думку Аристотеля про те, що людина є політичною істотою. Головним у природі людини є прагнення жити з іншими людьми для забезпечення своїх потреб. Наслідком цього прагнення і є держава. Вона має важливе значення в житті суспільства, оскільки її метою є "загальне благо".

Стосовно влади в державі Фома Аквінський, як і його попередники, стверджував, що вона від Бога, і радив беззастережно їй коритися.

Роль володаря в державі теолог порівнював із роллю Бога у світі. Він зазначав, що Бог, перше ніж керувати всесвітом, установлює відповідний порядок. Так і монарх насамперед установлює порядок в рамках держави, а потім здійснює правління. Монархія, на думку теолога, є найдосконалішою формою правління. За низкою ознак вона є усталенішою та надійнішою, ніж інші форми, а також здатною гарантувати щасливе життя.

Однією з таких ознак є те, що монархія за будовою схожа на всесвіт, що його створив Бог і править ним, як і монарх у своїх володіннях. Друга ознака і перевага монархії полягає в тому, що вона, як і людський організм, управляється одним центром — розумом, а тому виключає суперечки між учасниками правління, що точаться за аристократії, олігархії та демократії.

Водночас Фома Аквінський поділяв монархію на абсолютну і політичну. Останню теолог уважав прогресивнішою, оскільки влада в ній регламентується законом.

У своєму політико-правовому вченні теолог намагався обґрунтувати тезу про зверхність у суспільстві духовної влади над світською.

Аналізуючи світську владу, він дійшов висновку, що вона складається з трьох аспектів: сутності влади; форми влади (походження) і використання влади.

Сутність влади, або її першооснову, мислитель розглядав як установлений Богом порядок відносин панування й підкорення, в яких воля правителів приводить до руху підданих.

На відміну від сутності влади, її походження не завжди збігається з приписами Закону Божого, оскільки заволодіти владою люди можуть завдяки омані чи застосуванню сили.

I, нарешті, третій аспект — використання світської влади. Тут Фома Аквінський зазначив, що в житті має місце зловживання владою, несправедливе її використання, що теж порушує заповіді Бога.

З огляду на невідповідність світської влади настановам Бога на стадіях її походження й використання теолог зробив висновок, що вона не може претендувати на зверхність у суспільстві.

Єдиною, що відповідає заповідям Бога, є церковна влада. Тільки завдяки їй намаганням у суспільстві може бути встановлена справедливість.

Свою правову концепцію Фома Аквінський будував з опертям на категорію справедливості.

Право, "за його вченням, — це дія справедливості у божественному порядку людського спілкування. Справедливість полягає в наданні кожному свого, що йому належить. Як і Аристотель, Фома Аквінський розрізняв два

види справедливості: розподільну і порівняльну. Розподільна справедливість — це надання благ згідно з заслугами, а порівняльна — це дії на порівняння чого-небудь. Відповідно до цього існують і види права.

Якщо порівняння відбувається за внутрішньою природою речей, то це дія природного права; коли порівнюються дії (відновлюється справедливість) за людською волею — це позитивне (людське) право. Причому воля людини може робити правом тільки те, що відповідає природному праву.

Джерелом права є закон. Фома Аквінський стверджував, що існує злагоджена система, підпорядкована вічному закону. Вічний закон — це універсальні норми, загальні принципи божественного розуму, якими скеровується весь світ, а всі інші закони випливають із нього. Передусім це природний закон, що являє собою відображення вічного закону в розумі людини. Цим законом керується людина у своїх прагненнях до продовження роду, самозбереження, пошуку істини.

Далі в системі законів теолога знаходиться позитивний (або людський) закон, що конкретизує природний закон і за допомогою сили і страху змушує людей досягти доброчесності й відмовитися від зла. Заслуговує на особливу увагу теза мислителя про те, що на відміну від природного закону, який поширюється на всіх людей, норми позитивного закону в різних країнах можуть суттєво різнитися. Але серед цих норм є багато й таких, що збігаються за змістом. Ці норми Фома Аквінський називав "правом народів", за допомогою якого повинні врегульовуватися міжнародні відносини.

Рівночасно християнський мислитель зазначав, що люди, через їхню розумову недосконалість, не можуть усвідомити сутності правди, а позитивний закон, прийнятий ними, теж не завжди може відновити порушену справедливість. У цих випадках правда може бути відновлена завдяки Запові Божому (Святому Письму), який є критерієм істинної справедливості.

Тут же теолог зробив спробу розмежувати соціальну роль і призначення божественного і позитивного законів, підкресливши непересічне значення першого з них.

Якщо позитивний закон регулює лише відносини людей у суспільстві, тобто зовнішній бік життя, то божественний закон визначає кінцеву мету людського буття, скеровує душевний рух і прагнення людей.

Система державно-правових ідей Фоми Аквінського набула значного розголосу і завдяки церкві стала основою течії томізму і неотомізму в пізніші часи.

Заради об'єктивності необхідно зазначити, що в цього видатного теолога було багато опонентів, яких офіційна церква називала єретиками.

Останні вважали, що церква спотворила істинне вчення християнства, порушила його демократичні засади, сприяла соціальній нерівності у суспільстві; а втім, вони разом із церквою заперечували також державу з її політичними інститутами, пропонували новий устрій суспільства на засадах ранньохристиянських цінностей.

3. Становлення поглядів на державу і право в ранньофеодалній Київській Русі

Становлення державно-правової думки в ранньофеодалній Київській Русі теж відбувалося під впливом християнської релігії, яка з 988 р. стала державною. Про це свідчать перші літературні пам'ятки того часу.

Одним із ранніх літературних творів, де розглядалися означені проблеми, було "Слово про закон і благодать" першого київського митрополита Іларіона, що його він проголосив 1049 р. з нагоди завершення будівництва фортифікаційних споруд.

За часів Ярослава Мудрого Іларіон виконував роль головного ідеолога нововведень. Серед своїх сучасників, зокрема служителів нової віри, він вирізнявся здатністю глибоко проникнути в сутність змін, що відбувалися в суспільстві, і дав їм оригінальне пояснення, що й дійшло до нас у його "Слові...".

Суспільний прогрес, на думку мислителя, відбувається завдяки зміні принципів релігії. Він протиставляв два етапи історії людства: епоху Старого Заповіту, основу на законі, коли відносини між людьми будувалися на принципах безмежного підкорення і рабства, та епоху Нового Заповіту, де панують свобода, істина та благодать. Ці етапи послідовно заступають один одного в процесі історичного розвитку людства. Благодать — це прогрес людства. З цього приводу Іларіон писав: "Спершу закон, потім благодать, спершу тінь, потім істина".

Співвідношення Старого й Нового Заповітів, закону та благодаті він використовував для тлумачення соціальної проблеми, пов'язаної передусім із питанням про місце окремих народів у світовій історії. На думку митрополита, закон розділяє народи, звеличує одних і принижує інших. За законом, існує тільки один богообраний народ — іудеї. Новий Заповіт, благодать, вводить усіх людей у вічність, де всі вони рівні перед Богом. Мислитель пропонує розглядати слов'янські народи в контексті світової історії, як рівні у спільності християнських народів.

У згаданому творі ми знаходимо прагнення Іларіона та його сучасників до зміцнення зовнішнього суверенітету Київської Русі, яке випливає з бажання звільнитися від впливу візантійської церкви. Безперечно, тоді цей аспект мав визначальне значення, оскільки, ставши незалежною в релігійному аспекті, Київська Русь зміцнювала свою державність у цілому.

Викладаючи думку про державність, Іларіон зводив історію Русі до історії великих самодержців. Прославляв тих князів, які дбали про єдність і міцність держави.

Тут він особливо підкреслив роль князя Володимира, вважаючи його заслугу рівною заслугі імператора Константина, який оголосив християнство державною релігією Римської імперії. "Ти уподібнення великого Константина, — писав він, — рівнорозумний, рівнохристололюбивий.. Він у еллінів і римлян цесарство Богу підкорив, ти ж... по всій землі своїй поставив і утвердив віру".

Іларіон пропонував визнати Володимира святим, що сприяло б підвищенню авторитету і незалежності держави. Водночас, в умовах сформованої держави, було б вирішено ще одну проблему — ставлення людини до наявних у державі влад: світської (князівської) та церковної. Спробу вирішити цю проблему зроблено в "Ізборнику Святослава" 1073 р. і особливо в "Ізборнику Святослава" 1071 р., де співвідношенню влади, церкви і людини приділено більше уваги.

Підкорення Богу тут уважалося апріорним, безумовним, людині тільки залишалося перенести це переконання на князя і коритися йому.

Зважаючи на недостатньо сильні традиції християнства, автор "Ізборника..." ототожнював церковну владу з князівською і підкреслював необхідність безумовного підкорення їй, тобто державна й церковна влада в цьому творі розглядалась як єдина. Хоча загалом у згаданому творі значно більше уваги приділено церкві та її служителям, в уяві автора "Ізборника..." держава, влада і церква стоять вище від людини та її інтересів.

Проблема співвідношення церковної та світської влади згодом, на початку XII ст., привернула увагу єпископа Кирила Туровського. Він обстоював єдність цих гілок суспільної влади, ідею "одного володаря", закликав до єднання Русі.

Ці ідеї він виклав у "Кирила-ченця притчі про людську душу, і про тіло, і про порушення Божої заповіді, і про Страшний Суд, і про муки", "Повісті про сліпого й кульгавого", а також в інших творах.

Основою поєднання цих гілок влади могло, на думку автора, стати Святе Письмо, яке робить людину смиренною, добродійною, благородною.

Поліпшити суспільне життя, економічні й соціальні відносини можна лише за допомогою християнської релігії, за допомогою Святого Письма, яке належить читати "з розміркуванням". Відхилення від християнської віри, порушення її вимог призводить до соціального зла, яке може бути покаране відповідно до Божих законів. Він засуджував війни між князями, ворожнечу між служителями церкви, зазіхання на владу, бо вона від Бога. Кирило Туровський — прибічник сильної влади. Але той, у кого влада, вважав він, повинен бути розумним, робити людям добро, піклуватися про духовний і матеріальний стан громадян. Служителі церкви мають сприяти встановленню соціальної злагоди в суспільстві, загальної справедливості, гармонії між світською та церковною владою.

Проблеми зміцнення державності, централізації влади в той час вели перед у політичній думці. Актуальність їх обумовлювалась і тим, що між слов'янськими народами, які входили до складу Київської Русі, мала місце суперечка про верховенство того чи іншого народу. Можливо, через це і виникла легенда, буцімто північні слов'яни запросили до себе княжити варязького князя Рюрика, який нібито був батьком київського, князя Ігоря... Ця версія мала дві мети. По-перше, ідея про іноземця, який встановив порядок у давньоруських землях, повинна була припинити суперечку між слов'янськими народами за верховенство. По-друге, вона мала покріплювати авторитет київських князів і центру держави — Києва.

Цю версію було викладено в "Повісті временних літ" Нестора-літописця, датою появи якої вважається 1113 р. Основа цієї пам'ятки давньоруської літератури — ідея про богообраність слов'янського народу, включення слов'янства в контекст християнської історії. Тут викладено думки про необхідність єдиної держави з централізованою політичною владою, яка можлива на основі добровільної домовленості народу з князями.

Найбільш раціональним державним устроєм автор "Повісті..." вважав порядок, що його встановив Ярослав Мудрий.

У творі Нестора-літописця також мала місце спроба вирішити співвідношення двох гілок влади — світської та церковної, що сформувались у державі. Він уважав, що єдність держави має бути гарантована верховенством церковної влади.

У той час оригінальні політичні концепції пропонував великий князь київський Володимир Мономах.

Під назвою "Повчання" відомий його лист до князя Олега Святославича, де підкреслювалася життєва необхідність єдності Русі, засуджувалися князівські міжусобиці. Автор "Повчання" зробив спробу знайти раціональне співвідношення особистості й держави, в якому інтереси держави визначено як головні, але тут же підкреслено необхідність піклуватися про бідних і слабких, поважати старших і менших. Гарантом усіх соціальних благ у такій державі, на його думку, мав бути ідеальний князь, який один реалізуватиме владні функції, приділяючи при цьому значну увагу усуненню протиріч між багатими та бідними.

Офіційну політико-правову ідеологію тих часів було закріплено в першій пам'ятці права — "Руській правді", де викладено норми, що регулювали ранньофеодальні відносини, зміцнювали князівську владу, вирішували питання власності, встановлювали відповідальність за злочин.

Слід звернути увагу й на те, що в "Руській правді" було значною мірою звужено сферу застосування прямої помсти потерпілого і дедалі більшу роль відіграло відповідне судове рішення; ставилося питання про скасування смертної кари; замість покарання у вигляді якоїсь фізичної дії встановлювалися кримінальні штрафи тощо. Особливо слід наголосити, що остання редакція "Руської правди" деякими положеннями "...веде нас низкою ознак в оборот громадянського побуту"⁹.

Політична і правова думка слов'янських народів дуже чутливо реагувала на зміни в соціальній та інших сферах. Про це красномовно свідчить те, що ці зміни знаходили відображення в пам'ятках літератури. Так, феодальна роздробленість, яка почалася на землях Київської Русі й загрожувала розпадом держави, була основною проблемою "Слова о полку Ігоревім". У цьому творі, з огляду на згадану політичну ситуацію в руських землях, обстоювалася думка про необхідність концентрації влади в руках сильного князя і збереження цілісної першої слов'янської держави. Ідея одновладдя пронизує

⁹ Пресняков А. Е. Князье право в Древней Руси: Лекции по русской истории. - М., 1993. - С. 447

ввесь твір. Для утвердження цієї ідеї автор застосував нову термінологію, зокрема назвавши київського князя "господином" і підкресливши цим його верховенство над князями в підлеглих землях.

Ідея одновладдя в державі знайшла відображення ще в одній пам'ятці Київської Русі — "Молінні Даниїла Заточника", яке, на думку вчених, з'явилося у XII—XIII ст. Звертаючись до переяславського князя, автор розглянув умови, за яких можна укріпити державу, засудив феодалні війни. В "Молінні" викладено поради князеві, як урівноважити владу, зробити її стабільною. Для цього необхідно спиратися на підданих, які мають середній достаток, а в радники брати за ознаками не знатності, а освіченості й розуму.

Викладаючи цю думку, автор писав, що не море топить кораблі, а вітри; не вогонь розпікає залізо, а роздмухування міхами; ось так і князь не сам у халепу потрапляє, а радники вводять.

Водночас у "Молінні" порушено проблеми соціальної нерівності й несправедливості в суспільстві.

Автор радив князеві виступити гарантом справедливості у своїх володіннях, що також сприятиме зміцненню влади.

Як видно з викладеного, в пам'ятках літератури Київської Русі знайшли відображення найгостріші проблеми соціально-політичного життя тогочасного суспільства: покріплення державності, збереження єдності першої слов'янської держави, обстоювання її міжнародного авторитету, вирішення проблеми співвідношення світської та церковної гілок влади.

4. Державно-правові концепції італійських мислителів і юристів середньовіччя

На початку II тис., а надто у XII—XIII ст., в Західній Європі з'явилася значна кількість ремесел, стрімко зростала кількість міського населення, формувалися нові суспільні верстви, чиїми заняттями були виготовлення товарів широкого попиту, торгівля, лихварство.

У суспільстві ставало дедалі більше багатих людей, які володіли нерухомістю, іншими матеріальними цінностями та були зацікавлені у стабільній владі, яка гарантувала б їхню безпеку і створювала можливості для нових видів трудової діяльності. Представники цих верств населення виступали за впровадження нового законодавства, здатного регулювати нові суспільні відносини та забезпечити охорону власності від феодалного свавілля. Відтак виявилася природною поява нових державно-правових концепцій, що пропонували значну корекцію суспільного устрою, по-іншому визначали роль і призначення держави з її інститутами.

Одна з таких концепцій — вчення італійського мислителя Марсилія Падуанського (між 1275 і 1280—1343), викладене у творі "Захисник миру" (1324—1326 рр.). Автор заперечував феодалну роздробленість тогочасної держави, а церкву вважав винною у багатьох вадах суспільства, пропонував підкорити її світській владі та обмежити сферу впливу, звузивши її до вирішення проблем духовного життя людей.

Мислитель уважав, що держава з'являється внаслідок поступового ускладнення форм людської спільності: від сім'ї до роду, від роду до племені, від племені до міста, і остання стадія — суспільний договір про утворення держави.

Держава є виразником політичної влади, а її джерелом — народ. Навіть більше, від народу йде не лише світська, а й духовна влада. Він є носієм суверенітету і верховним законодавцем.

Але Марсилій Падуанський, як ідеолог багатих верств населення, до категорії "народ" відносив не всіх людей, а лише "кращих" представників.

Такими він уважав військових, державних службовців і священнослужителів, оскільки їхня діяльність спрямована на загальне благо, а не тільки на задоволення своїх особистих інтересів, як у ремісників, рільників, торговців.

Політичний мислитель розрізняв соціальні норми, що регулюють суспільні відносини. Виокремлював, зокрібно, релігійні, моральні та правові норми. Останні відрізняються від означених вище формальною визначеністю й конкретними санкціями за їх невиконання. Це норми вищої категорії, надбання людства. З допомогою законів здійснюється реалізація державної влади.

Марсилій Падуанський у своєму вченні передбачав і механізм законотворчої діяльності за участю представників народу, що їх спеціально для цього обирають.

Важливою була думка мислителя про верховенство закону в державі. Йому повинні підкорятися всі громадяни, а також законодавці й правителі. Піддаючи аналізу форми державного устрою, найбільш вдалою, здатною убезпечити людей та їхні інтереси мислитель уважав монархію.

Державних службовців, на думку мислителя, належить обирати на їхні посади. Ба більше — він уважав досконалішою державу, де монарх теж обирається!

Роздумуючи про законодавчий процес і виконання законів, Марсилій Падуанський фактично підійшов до проблеми поділу цих двох гілок влади в державі. Причому зазначав, що обранці народу, які ухвалюють закони, тобто законодавча влада, мають визначати компетенцію виконавчої влади. Вона повинна функціонувати тільки в межах закону і реалізувати волю законодавця.

Визначні положення вчення Марсилія Падуанського про природне походження держави, народ як джерело суверенної влади, верховенство закону і розподіл повноважень різних інститутів держави мали велике значення для формування і розвитку буржуазних державно-правових концепцій.

Значний внесок у розвиток цих концепцій зробили середньовічні юристи. У ті часи професійне розуміння права багато в чому спиралося на положення римського права. Незважаючи на падіння Римської імперії, римське право було досить поширеним у багатьох народів Європи. Одним із напрямків дослідницької роботи різних юридичних шкіл X—XI ст. стало порівняння чинного в конкретній країні права з римським правом, виявлення прогалин у

правовому полі та пропозиції щодо їх ліквідації впровадженням норм римського права.

Відтоді норми римського права зробились універсальними, розуміння сутності права знову звелось до ідеї справедливості та пов'язаних із нею природно-правових уявлень.

Подібні дослідницькі підходи, коли справедливість вважалася критерієм усякого права, використовувалися павійською, равеннською та римською школами права, які започаткували теорію природного права нового часу. На початку XII ст. юрист Інерій (між 1055—60 — до 1130) заснував школу глосаторів, основним напрямком діяльності якої стало тлумачення Дигест Юстиніана.

Результати творчої діяльності представників цієї течії, видані окремим збірником у середині XIII ст., використовувалися судами як джерело чинних правових норм.

Діяльність глосаторів сприяла викоріненню суб'єктивізму в розгляді конкретних судових справ, утверджувала в суспільній свідомості та юридичній практиці пріоритет правових норм і законів держави. У згаданому збірнику зазначалося, що, розглядаючи конкретні порушення встановлених державою норм, судді мусили відновлювати справедливість згідно з приписами законів, а не моральних норм суспільства.

У XIII—XIV ст. середньовічна юридична думка Італії знову повернулася до ідеї природного права і вчень римських юристів, приділяючи основну увагу їх коментуванню та роз'ясненню.

Природне право в уявленні нової юридичної течії — постглосаторів було правом вищої категорії, вимогам якого повинні були відповідати норми права, прийняті державою. Ідеолог цієї течії Луллій Раймунд (1234—1315) навіть радив юристам перевіряти на відповідність природному праву писані закони та, якщо останні йому не відповідали, не користуватися ними для відновлення справедливості, а керуватися принципом розумної необхідності. Деякі прибічники цієї правової ідеології вважали природне право більш важливим у суспільному житті, ніж владу правителя.

В історії вчень про державу і право з XVI ст. відома гуманістична школа права, представники якої приділяли значну увагу дослідженню джерел римського права і погодженню його з нормами чинного національного права, що регулювало якісно нові суспільні відносини. Прибічники цієї школи заперечували феодальну роздробленість, генерували ідею централізованої держави з єдиним кодифікованим законодавством; пропонували нормативно передбачити загальну свободу, скасувати кріпосництво, забезпечити зверхність закону в суспільстві.

Політико-правові ідеї середньовічних юристів, зокрема представників гуманістичної школи права, багато в чому стали базою для становлення теорій буржуазного права.

ЛІТЕРАТУРА

Богош Ю. Фома Аквинский. — М., 1975.

Бондарь С. В. Философско-мировоззренческое содержание "Изборников 1073—1076 годов". — К., 1990.

Горский В. С. Образ истории в "Слове о законе и благодати" Иллариона // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. науч. трудов. — К., 1987. — С. 39—50.

Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі. — К., 1993.

Данило Заточеник. Слово Данила Заточеника, що написав він князю своєму Ярославу Володимировичу // Історія філософії України: Хрестоматія. — К., 1993. — С. 30—37.

Іларіон Київський. Слово про закон і благодать // Історія філософії України: Хрестоматія. — К., 1993. — С. 27.

История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1995.

История политических и правовых учений. Средние века и Возрождение / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1983.

Клевченя А. С. Социально-политические идеи в творчестве Кирилла Туровского // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья: Сб. науч. трудов. — К., 1988. — С. 185—194.

Мильков В. В. "Слово о законе и благодати" Иллариона и теория "казней Божьих" // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. науч. трудов. — К., 1987. — С. 50—57.

Нерсесянц В. С. Право и закон. — М., 1983.

Семенов В. Г., Шаповал В. Н., Шульженко Ф. Ф. К вопросу о философских основаниях права. — К., 1995. — С. 13—19.

Шульженко Ф. П. Держава і право у суспільно-політичній думці України: основні етапи розвитку. — К., 1995. — С. 5—12.

Розділ III. Політичні та правові вчення у західній Європі в XV—XVII ст.

1. Державно-правові концепції обґрунтування абсолютизму в XV—XVI ст.

У XIV—XV ст. в країнах Західної Європи почався стрімкий занепад феодального устрою.

В 1358 р. у Франції, 1381 р. в Англії, в першій половині XV ст. в Чехії, а згодом (у 1524—1525 рр.) і в Німеччині сталися селянські повстання проти феодального гноблення. Водночас посилилась боротьба і проти політики церкви в суспільстві, що привело до появи еретичних течій, ідеологами яких були: в Англії Джон Уїкліф (1324—1384), у Чехії Ян Гус (1371—1415). Вони висловлювали думки проти феодальної роздробленості, про необхідність єдиної національної державності, скасування привілеїв церкви, оновлення її на засадах повернення до ранньохристиянських цінностей.

Ці обставини сприяли ліквідації особистої залежності селян від феодалів, збільшенню пропозиції вільної робочої сили, розвитку виробництва й торгівлі, а в цілому — формуванню нових економічних відносин, що своєю чергою ініціювало пошук нових форм державності з якісно іншими владними інститутами, а також розроблення нових правових норм, які регулювали б ці відносини і належним чином забезпечували б захист інтересів власників.

Спробу вирішити ці проблеми зробили представники ранньобуржуазних вчень про державу і право. Державно-правову думку ранньобуржуазного періоду можна розділити на два етапи.

Для першого етапу (XV—XVI ст.) була характерною критика феодального устрою та обґрунтування переваг сильної централізованої монархії; для другого (XVII ст.) — перевага раціоналістичного надбання попередніх поколінь, подальше розроблення ідеї природного права, з'ясування проблем співвідношення свободи і права, права і закону, особи і держави.

Крім того, в політико-правовій думці формувалися та обґрунтовувалися ідеї громадянського суспільства і правової держави.

Одну з перших світських державно-правових концепцій ранньобуржуазного періоду розробив італійський політичний мислитель Нікколо Макіавеллі (1469—1527) у творах "Государ", "Історія Флоренції", "Міркування про першу декаду Тита Лівія". Макіавеллі заперечував теологічний підхід до з'ясування сутності держави і права та обґрунтовував концепцію фортуни (долі). Але воля людини не зовсім підкорена приписам чи випадковості фортуни. Фортуна визначає тільки половину дій людини, в іншому людина вибирає свій шлях сама, відповідно до власних інтересів та устремлінь, погоджуючи свої дії в межах долі з обставинами життя. І навпаки, сліпе підкорення долі, як і повені, призводить до негативних наслідків, тому людина має активно використовувати надану їй можливість свободи волі.

З цього приводу він зазначав, що правителі, які повністю підкорялися долі, не змогли вистояти проти її ударів і втратили владу¹⁰.

На думку Макіавеллі, влада в державі може бути здобутою з допомогою зброї чи милості долі.

Форма держави залежить від кількості правителів. Це, за вченням мислителя, республіки або держави, що управляються "єдиновладно"¹¹, — монархії. Останні можуть бути успадкованими або новими, що здобуті з допомогою зброї або в той самий спосіб приєднані до успадкованої монархії.

Значну увагу Макіавеллі приділяв дослідженню процесу утворення монархії. Держава, утворена силою з застосуванням зброї, завдає багато клопоту, і в ній важко утримати владу.

Ліпший і вигідніший шлях — це сприяння співгромадян і хитрість правителя. Таке "єдиновладдя" (владу однієї особи) Макіавеллі називав громадським, оскільки воно утворюється завдяки бажанню двох суспільних станів: знаті та простого народу. Причому прагнення до утворення держави з такою формою правління є одночасно як у знаті, так і в народі. Знаті, як менше суспільне угруповання, не може протистояти народіві та висуває когось одного, щоб за допомогою його влади захистити свої інтереси. Так само і народ: в особі монарха прагне знайти гаранта своїх прав, що постійно обмежуються знаттю.

Але вдалішою буде монархія, що утворена прагненням народу, оскільки "... у народу чесніша мета, ніж у знаті: знаті прагне пригноблювати народ, а народ не бажає бути пригнобленим"¹².

Навіть більше — з народом, який має ворожий настрій до монарха, вдіяти нічого не можна, оскільки його в державі значно більше, ніж знаті. Тому монарх повинен підтримувати дружбу з народом, який вимагає лише одного — щоб його не пригноблювали.

У разі, якщо монарх отримав владу з рук знаті, то першим його обов'язком повинно бути прагнення заручитися підтримкою народу, вжити заходів для його захисту. Якщо він цього не зробить, то в скрутний час буде відсторонений від влади¹³.

Розмірковуючи про монархію, Макіавеллі віддавав перевагу абсолютній монархії, — адже влада, здійснювана монархом за допомогою магістрату, не може бути надійною, оскільки монарх повністю залежить від волі громадян, що входять до магістрату. "... вони можуть позбавити його влади будь-коли, а тим паче у скрутний час, можуть або виступити проти нього, або ухилитися від виконання його розпоряджень"¹⁴.

¹⁰ Макиавелли Н. Государь. — М., 1990. — С. 74

¹¹ Там само. — С. 4

¹² Макиавелли Н. Государь. — С. 30

¹³ Там само. - С. 30-31

¹⁴ Макиавелли Н. Государь. — С. 31

Тому мудрий монарх повинен своєчасно сконцентрувати владу в своїх руках і робити все, щоб народ постійно відчував необхідність у державі та її правителі.

Окрім цього, монарх мусить подбати про утворення державних інститутів, які убезпечували б його свободу. Гарантом цього він убачав (на прикладі Франції) парламент, який стримував би зазіхання на владу знаті й виступав би третейською установою, що "...приборкує сильних і заохочує слабих"¹⁵.

Необхідною умовою сильної централізованої держави, на думку Макіавеллі, повинні бути гарне законодавство, гарне військо і гарні союзники¹⁶.

Рівночасно мислитель рекомендував монархові підбирати компетентних і чесних людей до виконавчої влади, які "... повинні дбати не про себе, а про державу..."¹⁷.

Король мусить чітко формулювати мету і досягати її всякими засобами. Якщо державі загрожує занепад чи втрата незалежності, то в цьому разі він може ігнорувати моральні норми. Навіть більше, монарх постійно знаходиться у стані ворожнечі. Його оточують вороги як у державі, так і ззовні. Тому він може нехтувати моральними засадами і застосовувати насилля, може уподібнюватися левові та лисиці¹⁸. Такий принцип у політиці перегадом отримав назву макіавеллізму.

Пропонуючи абсолютну монархію, Макіавеллі водночас виклав низку цікавих положень, що могли б сприяти розвиткові держави. Це — створення умов для праці обдарованим людям; сприяння розвиткові торгівлі, рільництва й ремесел; встановлення розумних податків; забезпечення захисту приватної власності¹⁹.

В іншій праці мислителя "Міркування про першу декаду Тіта Лівія" висловлено думку про те, що надзвичайна централізація влади монарха виправдовує себе на етапі об'єднання та укріплення держави. Після цього він допускав установаження республіканської форми правління, але такої, яка поєднувала б елементи монархії, демократії та аристократії.

Ідею сильної централізованої монархії обстоював також політичний мислитель Франції Жан Боден (1530—1596). Свою політико-правову концепцію він виклав у творі "Шість книжок про республіку". Боден піддав критиці проекти ідеальної держави Платона і вважав, що держава — це сукупність сімей. Але держава відрізняється від сім'ї особливим характером державної влади — її суверенністю, яка і є головною ознакою держави.

Суверенітет, за його вченням, — це необмежена влада над громадянами і підданими. Суверенітет не зв'язаний позитивними законами, він знахо-

¹⁵ Там само. — С. 56

¹⁶ Там само. - С. 72

¹⁷ Там само. - С. 70

¹⁸ Там само. - С. 52

¹⁹ Макиавелли Н. Государь. — С. 69

диться над ними. Боден припускав підкорення суверена тільки божественним і природним законам.

Повноваження суверена надзвичайні: він одноособове схвалює закони, має право оголошувати війну і мир, здійснювати судочинство та інші владні функції. У рамки вчення Бодена вкладалася тільки одна форма державності — монархія. Тільки вона єдина може здійснювати надзаконну владу. Ба більше — тільки в монархії можливе чітке функціонування всіх елементів державного механізму, оскільки вони скеровуються однією особою — монархом. Він стимулює ефективність одних і стримує інших. Демократичну, аристократичну і тиранічну державність Боден уважав такими, що не можуть забезпечити добробут суспільства. Тиранія є насильницькою формою, що спричинює постійне обурення громадян і, зрештою, непокору; аристократія з її партійними конфліктами теж не в змозі реалізовувати функції держави; найгіршою формою є демократія, оскільки народ нездатний до розумних рішень, а безмежна свобода призводить до анархії та занепаду держави.

Обстоюючи ідею сильної централізованої монархії, Боден не припускав можливості змішаної форми держави, мотивуючи це тим, що суверенітет не може бути поділеним і одночасно належати різним суб'єктам влади: монархові та аристократії. Суверенна влада неподільна.

Будучи апологетом абсолютизму, Боден усе ж спробував означити межі впливу суверенітету. Його влада безмежна тільки у сфері державних відносин; відносини приватної власності, особисте життя громадян знаходяться поза сферою впливу суверена, вони недоторканні та священні. Безумовно, це положення мало важливе значення для формування основ капіталістичних відносин і становлення ідеї громадянського суспільства.

Право, за вченням Бодена, є досягненням суспільства, бо відрізняє державу від додержавного утворення. Він зазначав, що для з'ясування загальних засад права необхідно осягнути всі системи права, які мали місце в історії людства, використовуючи одночасно філософський та історичний підходи.

Така методологія давала йому підстави стверджувати, що загальними засадами права є вічна істина, а також універсальні зразки, що знайшли відображення в сукупності законодавств різних народів.

Водночас мислитель зазначав, що позитивне право, встановлюване в державі сувереном, не повинне суперечити вимогам божественного і природного права, оскільки суверен повністю підкорений Богові та не може оголошити йому війну.

2. Держава і право у вченнях мислителів нового часу

В останній третині XVI — на початку XVII ст. сталася буржуазна революція в Нідерландах, яка значно вплинула на розвиток капіталістичних відносин у протестантських країнах. Згодом (у 1640—1688 рр.) буржуазна революція мала місце в найбільш промислово розвиненій Англії. Ці події значною мірою були підготовлені розвитком мануфактурного виробництва, яке заступило ремесла. Новий спосіб виробництва сприяв поділові праці, зрос-

танню її продуктивності, пошукові способів раціоналізації виробничих процесів, стимулював розвиток суспільних і природничих наук.

У той період виникло експериментально-математичне природознавство, у боротьбі між емпіризмом і раціоналізмом подальшого розвитку набула філософія, формувалися підвалини буржуазної правової свідомості.

Велика торговельна і промислова буржуазія, що доступилася до влади, була зацікавленою в модернізації держави з її інститутами, а також системи законодавства, які гарантували б безпечне функціонування нових економічних відносин.

Першу спробу з'ясувати сутність і призначення права й держави за нових умов зробив голландський юрист і громадський діяч Гуго де Гроот Гроцій (1583—1645) у праці "Про право війни і миру. Три книги, в яких пояснюється природне право і право народів, а також принципи публічного права". На думку мислителя, право — це сума соціальних норм. Основою, витокami права є прагнення індивідів до спокійного спілкування з іншими.

Г. Гроцій проводив чітку межу між природним правом і правом, установленим волею. Останнє, за його вченням, установлюється волею Бога або людей. Право, що його встановили своєю волею люди за своїм спрямуванням має дві сфери регулювання. Перша сфера — це суспільні відносини в державі, друга — міжнародні відносини (це право Г. Гроцій називав правом народів). Право, що встановлюється волею людей, має відповідати вимогам природного права. Тільки в цьому випадку воно буде спрямоване на захист або відновлення справедливості.

В основу божественного права покладено волю Бога. Опосередковано Бог впливає і на природне право, оскільки він — Творець природи, частиною якої є й людина. Але порядок природи знаходиться поза межами впливу Бога. Тому і природне право не підпадає під вплив божественного права.

Від категорії "право" Г. Гроцій відрізняв категорію "закон". Останній, на його думку, — це засіб, за допомогою якого здійснюється право, він силою примушує людей дотримуватися норм права. Ця сила уособлена в державі.

Стосовно походження держави мислитель зауважував, що люди об'єднуються в державу добровільно, задля особистого захисту і протистояння насильству, та зобов'язуються виконувати цей договір, а також норми права, що встановлюються для підтримання порядку.

У державі панує громадянська влада, яка є верховною і суверенною. Держава здійснює владні функції з допомогою політичних інститутів.

Г. Гроцій обстоював ідею мирного співіснування народів, зауважуючи, що основою їхніх відносин мають бути виключно право і справедливість, виконання договорів.

Видатним фундатором державно-правових учень нового часу був англійський мислитель Томас Гоббс (1588—1679). Проблеми державності, права, законності, миру і порядку досліджувались ним у працях "Філософські засади вчення про громадянина", "Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської".

Гоббс розглядав три моменти становлення політичного організму: природний стан — перехід до держави — державний стан.

У природному стані, зазначав Гоббс, нема загальної влади, нема законів і, відповідно, нема й справедливості. У цьому стані нема власності, кожен має право на все, у тому числі й на життя іншої людини. У природному стані точиться "війна всіх проти всіх". Людина, як істота егоїстична, завжди знаходиться під страхом смерті, під впливом інстинкту самозбереження, які перемагають усі інші почуття. Але розум, здатність людей розмірковувати вказують умови виходу з цього стану. Ці умови — природні закони. Гоббс назвав до двадцяти таких законів, серед яких: прагнення до миру; необхідність виконання укладених угод; відмова кожного від своїх прав тією мірою, якою цього вимагають інтереси миру й самозахисту, та ін. Але наявність природних законів ще не веде до миру та безпеки. Закон може виконуватися за допомогою примусу і сили. Такою силою є, у вченні Гоббса, держава.

Вона утворюється за взаємною угодою людей завдяки злиттю окремих сил і воль в єдину Міць і Силу, носієм якої є суверен. Суверен (одна особа чи група людей) не може втратити влади, підлеглі не можуть протестувати або засуджувати дії суверена. Він володіє суворою владою, правом оголошення війни і укладення миру, здійснення правосуддя. Влада суверена в державі має бути абсолютною.

Аналізуючи й конструюючи систему державності, Гоббс зупинився на тому, в який спосіб примиряються в державі страх і свобода, свобода й необхідність. "... подібно до того, як люди для досягнення миру та обумовленого ним самозбереження створили штучну людину, яку ми називаємо державою, так само вони створили штучні ланцюги, які називаються громадянськими законами". Свобода підданих впливає з замовчання законів. Взагалі "суверен має право на все лише за умови, що, сам будучи підданим Бога, він зобов'язаний через це дотримуватися природних законів"²⁰.

Широке тлумачення прав суверена не залишає місця для волевиявлення підданих. Природний і державний закони збігаються за змістом, законодавцем же (творцем державних законів) є суверен. Суверен державним законам не підлягає та є підзвітним безпосередньо Богові.

Держави не вічні. Вони ослаблюються й занепадають, але не внаслідок дії об'єктивно-історичних чинників, а через недосконалість їхніх законів, недостатність абсолютної влади, приватних суджень про добро і зло. Знесилоє державу і свобода висловлювань проти верховної влади.

Абсолютна влада, підкреслював Гоббс, ґрунтується на принципах розуму. Досі створювалися недосконалі держави, принципи розуму зроблять існування держав довговічним.

Суверен виконує свої обов'язки верховного пастиря за божественним правом, він навіть може виконувати функції священика: хрестити, освячувати храми, виконувати інші таїнства. Лише державні турботи перешкоджають

²⁰ Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. — М., 1936. — С. 234

йому в цьому. Отже, суверен — цар і священник "за божественним правом". Якщо суверен — християнин, то він — глава церкви.

На думку Гоббса, все, що потрібне для спасіння, міститься в двох чеснотах: вірі в Христа й підкоренні законам. Якби остання з цих чеснот була досконалою, то Її однієї було б для нас досить.

У Гоббса постійно повторюється (в різних варіантах) схема: підкорення божественному, себто природному, законіві, а отже, й громадянському, й законіві суверена (бо суверен гарантує природні закони, а природні закони є основою громадянських законів) — це безконечний процес покаяння, за яким слідує хрещення (віра в те, що Ісус — Христос), а відтак — прийняття до Царства Божого, тобто спасіння.

Усе це здійснюється в державі через посередництво царя й первосвященника — суверена. Якщо суверен — християнин, то він — посередник спасіння, який надає йому форми обов'язковості (закону). "Не може бути тому ніякої суперечності між законами Бога і законами християнської держави"²¹.

Отже, Гоббс пропонував проект держави, яка є: засобом приборкання пристрастей у досягненні мирного стану (1-й ступінь); засобом сходження до Царства Божого через спокуту, розкаяння, хрещення, спасіння (2-й ступінь).

Сама держава має влаштовуватися за принципами розуму. Вона є втіленням небесної могутності, а точніше — Царством Божим на землі. Такої авторитетності держава набуває через угоду.

Гоббсівська державно-правова концепція значною мірою вплинула на нідерландського мислителя Баруха (Бенедикта) Спінозу (1632—1677). У своєму "Богословсько-політичному трактаті" Спіноза обстоював тезу, що людина насамперед залежить від закону "природної необхідності", що випливає з самої природи. Але, крім цього, вона залежить і від законів, що встановлені волею самих людей для безпечного та зручного життя.

Спіноза зазначав, що перший ("божественний") закон має на меті лише найвище благо, а інший ("людський") — це образ життя, він служить збереженню держави.

Життєдіяльність людини, за Спінозою, базується на "праві природи", тобто на законах або правилах, згідно з якими все відбувається.

І тому, зазначав мислитель, природне право всієї природи і, відповідно, кожного індивіда поширюється настільки далеко, наскільки може сягнути їхня міць.

Природний стан, природна міць і природне право — це те саме. Якби люди жили за приписами розуму, то "право природи" визначалося б могутністю розуму. Але люди частіше керуються нахилами, а не розумом.

Тому виникають дві можливості реалізації людської життєдіяльності: перша — загальна (як для тих, що керуються розумом, так і для тих, що керуються нахилами. Всі вони діють за законами природи, тобто за приписами природного права); друга спирається на розум і незалежну волю.

²¹ Гоббс Т. Левиафан... - С. 564

Означене протиріччя породжує співвідношення "чужоправності" та "своєправності". Кожен буває "чужоправним" доти, доки знаходиться під владою іншого, і "своєправним", коли може жити по-своєму, відбити всіляке насилля, помститися за заподіяну шкоду. Найбільш "своєправні" та вільні ті, чий розум найбільш широкий і хто найбільш ретельно ним керується. Навіть більше, природне право кожного зосібна нікчемне, воно скоріше існує в уяві, ніж у дійсності. Дійшовши згоди та об'єднавши свої сили, люди мають більше прав відносно природи, ніж один із них. Що більше людей об'єднається, то більшими правами вони володітимуть.

Входячи до такого об'єднання, кожна людина повинна виконувати всі приписи, встановлені загальною згодою. Це право, як зазначав Спіноза, "...визначається могутністю народу ... називається верховною владою"²². Наявність верховної влади утворює громадянський стан. Сукупне тіло верховної влади називається державою.

Люди, оскільки вони згідно з правом користуються всіма благами держави, називаються громадянами, а позаяк вони мусять коритися приписам законів держави — підданими.

На думку Спінози, право верховної влади є не що інше, як природне право, визначуване могутністю народу, а не кожної особи окремо. Волю держави необхідно вважати "волею всіх", а рішення держави повинне визнаватися як рішення кожного.

Держава виникає на основі суспільного договору через необхідність влади і законів стримувати пристрасті людей. Звідси призначення держави, за Спінозою, полягає в тому, щоб полегшити кожній людині можливість керуватися розумом і тим здобувати свою свободу.

Як і Т. Гоббс, Б. Спіноза був апологетом сильної державної влади. Але, на відміну від свого попередника, він заперечував втручання верховної влади в особисте життя людей і накидання законів їхній совісті, свободу якої він усебічно обстоював. Свобода, на його думку, найкраще забезпечується демократичною формою правління.

Чільне місце серед авторів державно-правових концепцій того часу посідав англійський філософ Джон Локк (1632—1704). Він погоджувався з тим, що в додержавному стані панував природний закон. Але цей стан відрізняється від гоббсівської "війни всіх проти всіх". Закон природи, вважав Локк, як прояв природної розумності світоустрою вимагає миру і збереження всього людства²³.

У природному стані людина, задовольняючи свої інтереси й потреби, захищаючи своє життя, свободу і майно, прагне не заподіяти шкоди іншій людині.

²² Спіноза Б. Политический трактат // Избр. произведения: В 2 т. - М., 1957. - Т. 2. - С. 291.

²³ Локк Дж. Два трактата о правлении // Сочинения: В 3 т. — М., 1988. - Т. 3. - С. 265

Самозахист кожним своїх природних прав із переходом від природного до громадянського стану замінюється захистом прав і свобод особистості публічною владою. Відповідно до угоди про утворення держави люди не відмовляються від своїх природних прав, закон природи й надалі діє в державі, визначаючи мету і межі повноважень політичної влади.

Розглядаючи співвідношення свободи і права, природного і громадянського права, Локк відкидав твердження Гоббса, що це протилежні, несумісні явища. Він зауважував, що метою закону є не знищення чи обмеження свободи, а навпаки — її збереження й розширення²⁴. Свобода людей в умовах існування системи правління полягає в тому, щоб жити згідно з приписами законів, загальних для кожного і встановлених законодавчою владою.

Закони, що встановлюються державою, повинні, на думку Локка, відповідати вимогам природного права, бо люди, переходячи до громадянського стану, не повністю відмовляються від природних прав. Вони залишають за собою право на життя, на володіння майном, свободу і рівність.

Якщо громадянські закони відповідають природному праву, то закони стають правовими. І навпаки, якщо така відповідальність відсутня і в системі управління превалюють деспотизм і свавілля, то люди можуть чинити опір незаконним діям державних властей і вимагати зміни форми правління.

Влада суспільства або створеного людьми законодавчого органу ніколи не може поширюватись далі, ніж це потрібно для загального блага. Хоч би хто володів законодавчою владою, він зобов'язаний управляти відповідно до встановлених законів, а не з допомогою імпровізованих указів, для досягнення миру, безпеки та суспільного блага народу.

Оскільки з моменту об'єднання людей у суспільство більшість володіла всією владою спільно, то цей загал мав змогу застосувати владу для створення законів та їх реалізації призначеними посадовими особами. За Локком, можливі форми правління: демократія — коли сам загал створює закони та призначає для виконання цих законів посадових осіб; олігархія — коли загал передає законодавчу владу в руки кількох осіб та їхніх спадкоємців або послідовників; монархія — коли влада передається в руки однієї особи. Суспільство в разі потреби може встановлювати складні та змішані форми правління. Аналіз форм правління дав змогу Локкові вивести загальне визначення держави: "Під державою я... маю на увазі не демократію чи будь-яку іншу форму правління, але будь-яке незалежне співтовариство"²⁵.

Якщо основною метою вступу людей до суспільства є намагання мирно та безпечно користуватися своєю власністю, то основним засобом для цього служать закони, встановлені в цьому суспільстві. Якщо першим і основним природним законом є збереження суспільства, то першим і основним позитивним законом усіх держав є встановлення законодавчої влади. Суспільство встановлює межі та повноваження законодавчої влади: законодавчий орган не повинен і не може передавати законодавчу владу нікому, крім тих, кому її

²⁴ Локк Дж. Два трактата о правлений. — С. 50

²⁵ Локк Дж. Два трактата о правлений. — С. 338.

довірів народ; законодавча влада повинна діяти на основі опублікованих законів, які не можуть змінюватись у кожному окремому випадку.

Локк переконаний у необхідності поділу влади на законодавчу, виконавчу й федеративну. Законодавча вища влада залишається за народом, який здійснює її через своїх обранців (парламент). Це влада, котра має право вказувати, як повинна застосовуватись сила держави для збереження співтовариства та його членів. Виконавча влада підпорядкована парламентові. В разі необхідності парламент у змозі її замінити. Король є частиною обох гілок влади (позаяк санкціонує закони), та, власне, він хіба що номінальний голова уряду. Він царює, але не править. Федеративна влада є органом, який обстоює інтереси держави в міждержавних стосунках, їй належить право вирішення питань щодо війни, миру, союзів і договорів з іноземними державами та окремими іноземцями. Федеративна влада, ясна річ, знаходиться в руках парламенту, але реальне виконання цієї функції — справа уряду.

Локк уважав, що в конституційній державі, котра діє заради збереження співтовариства, може бути лише одна верховна влада — законодавча, якій решта гілок влади підпорядковується. Але законодавча влада є довіреною. Саме тому верховна влада залишається за народом. Він має право замінити законодавчу владу, яка діє всупереч довірі народу. Виконавча влада підпорядкована й підзвітна законодавчій і може в разі потреби бути зміщеною та заміненою. Ідея Локка про поділ влади на законодавчу і виконавчу була підтримана багатьма представниками Просвітництва.

Автором оригінальної державно-правової концепції був англійський представник нового часу Девід Юм (1711—1776).

Він будував свою теорію виходячи з почуттів. Розрізняв природні та штучні почуття. До першої групи він відносив любов, ненависть, співчуття та ін., тобто природні реакції людини; до другої — штучні почуття. Правове почуття, на його думку, і є одним із штучних надбань людства, що бере початок в умовах і потребах його життя. Норми правопорядку встановлені штучно, але вони не свавільні. Вони визначаються природними законами, тим загальним, що притаманне людству взагалі. Життя людей перебігає за умов менш сприятливих, аніж життя сильних звірів. Але порівняно з останніми люди володіють значною перевагою — розумом. Людина може боротися з суворістю природи, але фізичні засоби боротьби, якими вона володіє, незначні. Свою слабкість людина може врівноважити тільки з допомогою суспільної організації, суспільства²⁶. Суспільна організація виникає стихійно, повільно, але на основі взаємної згоди. Уявлення про правопорядок, обов'язки і власність з'являються у людей разом із виникненням суспільства: поза ним ці ідеї не мають підстав для існування. Ніяка природна схильність не змогла б змусити людей відмовитися від загарбання чужого багатства. Тільки злидні, невідповідність кількості благ потребам людей дають підстави для встановлення приватної власності.

²⁶ Юм Д. Трактат о человеческой природе // Сочинения: В 2 т. — М, 1966. - Т. 1. - С. 639

Якби всього було вдосталь, то ніхто не огороджував би свого майна. Якби всіх благ було стільки, скільки повітря, то не було б підстав для виникнення соціального порядку. Тому Юм уважав, що норми правопорядку значною мірою залежать від інтересів. "Дії політиків" можуть впливати на укріплення поваги до правопорядку, але не можуть породжувати його. Основа поваги до законів полягає в самих умовах суспільного життя. Тому регулювання відносин власності належить здійснювати загальними законами, що є обов'язковими для всіх членів суспільства.

Перша постанова чи перший закон, ухвалені в суспільстві, повинні були надати можливість кожній людині користуватися тими благами, якими вона володіла на момент його прийняття. Але не тільки це є джерелом виникнення власності. Окрім цього, Д. Юм вирізняв іще чотири такі джерела: 1) право першого захоплення; 2) право давності; 3) право приросту і спадку; 4) право і продукт власної праці.

Аналізуючи проблеми виникнення держави і права, Д. Юм виходив із того, що люди поводяться під впливом афектів і віддають перевагу особистим інтересам. Задовольняючи їх, вони ніколи не погодяться добровільно коритися владі, яка вимагає від них відмови від природних прагнень. Тому ніякі правові норми не мають реального значення без примусу.

Державна влада апелює до основних законів людської психіки, з допомогою примусу і страху вимагає, щоб у дотриманні правових норм люди вбачали близький свій інтерес, а в їх порушенні — віддалений. Наприклад, безпосередній інтерес сильного полягає в тому, щоб силою заволодіти майном слабого. Але влада держави під страхом покарання прищеплює йому повагу до благ інших людей.

Завдяки примусові відбувається зміна в порядку інтересів: близький інтерес стає віддаленим, а віддалений — близьким. Особи, котрим у суспільстві доручено владу, складають уряд.

Володіючи владою, вони задоволені своїм суспільним становищем, тому безпосереднім їхнім інтересом є збереження встановленого порядку. Таке походження, за Д. Юмом, громадянського уряду і громадянського суспільства. Мислитель обстоював тезу, що держава є органом примусу та охорони приватної влади, а суспільство — продуктом власності. Себто Д. Юм у своїй теорії розрізняв такі категорії, як держава й суспільство.

Ідеї мислителів епохи Відродження та нового часу про походження й сутність держави і права, співвідношення права й закону, суспільства й держави стали базою для подальшого розвитку державно-правових ідей представниками європейського Просвітництва.

ЛІТЕРАТУРА

Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. — М., 1936.

Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине. — М., 1914.

Граций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Пер. с лат. А. Л. Саккетти. — М., 1956.

Локк Д. Два трактата о правлении // Антология мировой философии: Сб. филос. текстов. — К., 1991. — Т. 1. — Ч. П.

Макиавелли Н. Государь. — М., 1990. Нерсеянц В. С. Право и закон. — М., 1983. Семенов В. Г., Шаповал В. Н., Шульженко Ф. Ф. К вопросу о философских основаниях права. — К., 1995. — С. 19—29.

Семенов В. Г., Шульженко Ф. П. Формування ідеї громадянського суспільства та правової держави в західноєвропейській філософії XVII—XVIII століть. — К. (1995, — С. 6—38.

Спиноза Б. Политический трактат // Избранные произведения. — М., 1957. — Т. 2.

Юм Д. Трактат о человеческой природе // Сочинения: В 2 т. — М., 1966. — Т. 1. История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсеянца. — М., 1995.

Розділ IV. Вчення про державу і право західноєвропейського просвітництва XVIII ст. Та періоду боротьби за незалежність США

1. Державно-правові концепції представників французького Просвітництва

В історії суспільного розвитку Просвітництво постає як ідейний рух у країнах Західної Європи та Північної Америки кінця XVII — XVIII ст. Головною метою цього руху була боротьба проти багатьох феодальних установлень у соціально-політичному житті.

Ідеологію Просвітництва було започатковано в процесі розвитку буржуазних відносин і антифеодальної боротьби в XVII ст. в Англії, де буржуазні революції відбулися раніше, ніж в інших країнах. Біля її витоків стояли Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Юм, Б. Спіноза та інші представники тогочасної наукової еліти.

Просвітництво пропагувало ідеї буржуазної демократії, суспільного прогресу, рівності, праці на благо суспільства, свободи особистості, республіканського державного устрою.

Просвітители піддавали критиці форми життя, що склалися. Вони розглядали їх як наслідок обману народів владою і церквою, виходили з того, що в громадянському суспільстві, якщо воно побудоване розумно, людина стає цивілізованою. Матеріальною основою росту культури і моральності, перетворення її з інстинктивної в усвідомлену є розширення торгівлі та зростання промисловості, утворення національних держав, установлення влади людини над власними пристрастями і стихійними силами природи. Історичне майбутнє просвітители вбачали в "царстві розуму". Найвищого рівня Просвітництво досягло у Франції напередодні Великої французької революції, стало основою світогляду під час війни за незалежність у Північній Америці (1775—1783 рр.). Згодом ідеологія Просвітництва почала домінувати в інших країнах, поширилась у Німеччині, Іспанії, Італії, серед слов'янських народів, відіграла значну роль у формуванні політико-правових концепцій зміни устрою держав та їхніх правових систем.

Важливою фігурою французького Просвітництва, одним із авторів нової політико-правової ідеології був Вольтер (Франсуа-Марі Аруе, 1694—1778). Основні погляди цього мислителя в царині державності та права викладено в працях "Філософські листи" і "Досвід загальної історії та про звичай і дух народів". Він був переконаний, що соціальною основою нерівності є неосвіченість, якій сприяє церква з її жорсткими настановами й порядками, що суперечать природній сутності людини. Тому Вольтер підтримував відому концепцію природного права. Природними законами він називав закони розуму, що диктують людям рівність і свободу, яка, за його вченням, є головним природним правом людини. Щоби людина могла реалізувати це право, було необхідно, на думку філософа, скасувати привілеї, що існували в того-

часному суспільстві, встановити політичні права: свободу совісті, слова, друку та власності.

Гарантом реалізації природного права людини, за вченням Вольтера, повинна стати держава. За формою правління вона мала бути "освіченою монархією" або монархією, що обмежена законом. Перебудову державного устрою слід здійснити реформами зверху під керівництвом і контролем монарха.

Більш деталізованою була державно-правова концепція Шарля-Луї Монтеск'є (1689—1755), викладена ним у працях "Перські листи" і "Про дух законів".

Як і Вольтер, він був прибічником теорії природного права, вважаючи, що у світі все відбувається відповідно до природної закономірності. Він зазначав, що розумні істоти можуть самі видавати закони, але в них є й закони, створені не ними, тобто природні закони.

Закони, писав Монтеск'є, в якнайширшому розумінні цього слова є необхідні відносини, що випливають із природи речей; в цьому плані все, що існує, має свої закони: вони є і в божества, і у світі матеріальних речей, і у тварин, і у людини²⁷.

Природні закони суттєво змінюються. Монтеск'є назвав основні з природних законів: прагнення людей жити в мирі з іншими; прагнення добувати собі їжу; потяг однієї людини до іншої; намагання жити в суспільстві. Заледве люди об'єднуються в суспільство, між ними закінчується рівність і починається війна. Окремі особи в кожному суспільстві починають відчувати свою силу і прагнуть обернути на свою користь блага цього суспільства. Звідси — війна між окремими особами. Так само і кожне суспільство починає усвідомлювати свою силу, що призводить до стану війни між народами.

Виникнення цих двох війн підштовхує людей до встановлення законів. Позитивний закон, за вченням Монтеск'є, передбачає об'єктивний характер справедливих відносин. Він уважав, що справедливість передує позитивному закону.

У праці "Про дух законів" Монтеск'є розрізняв: міжнародне право, що регулює відносини між державами; політичне право, яке визначає відносини між правителями і підлеглими; цивільне право, що визначає та регулює відносини між людьми. Далі в своїй концепції філософ зазначав, що суспільство не може існувати без уряду. Згідно з політичним правом, у суспільстві з'єднуються всі окремі сили (воля людей) і отримують назву політичного тіла, або держави.

Свобода людини в державі — це політична свобода. Мислитель підкреслював різницю між політичною свободою і свавіллям. Він зазначав, що в державі, де є закони, свобода може полягати лише в тому, щоби мати можливість робити все, що заманеться, і не бути примушеним робити те, чого не хочеться. Свобода є право робити те, що дозволено законами. Якби громадя-

²⁷ Монтеск'є Ш. О духе законов // Избр. произведения. — М., 1955. — С. 163

нин міг робити те, що законами заборонено, то в нього не було б свободи, оскільки те саме могли б робити інші громадяни²⁸.

Об'єднана в державі сила окремих людей є владою; вона може бути віддана одній або декільком особам. Форму правління Монтеस्क'є визначав на підставі того, скільки людей знаходиться при владі. За його вченням, це може бути республіка, монархія або деспотія.

Республіканською формою правління мислитель називав таку, де влада належить усьому народові або певній кількості сімейств; монархією — формою, де одноособове править монарх на підставі закону; деспотією — де управління державою здійснює одна особа, керуючись власними примхами.

Аналізуючи згадані форми правління, Монтеस्क'є віддавав перевагу монархії, яка функціонує на підставі закону. В такій державі, на його думку, гарантується політична свобода людей і виникають умови для реалізації принципу: "свобода є право робити все, що дозволено законами".

Рівночасно він допускав, що політична свобода може бути реалізованою і за республіканської форми правління.

Розмірковуючи про форми правління та причини, що їх обумовлюють, Монтеस्क'є дійшов висновку, що вони залежать від розмірів території держави, клімату тощо. Республіка, на його думку, можлива в невеликих за територією країнах; у середніх за розмірами державах встановлюється монархія; в державах, які мають значні території, що ускладнює управління, можлива деспотія.

Республіку та обмежену законами конституційну монархію Монтеस्क'є називав поміркованими формами правління. Але політична свобода в них може бути реалізованою тільки за відсутності зловживання владою. Оскільки кожна людина, що володіє владою, має схильність до зловживання нею, Монтеस्क'є пропонував встановити такий порядок, який виключав би таку можливість.

Зловживання владою може бути виключеним лише в тому випадку, коли влада в державі побудована за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Ці три гілки влади, на думку Монтеस्क'є, мусять контролювати одна одну, попереджувати зловживання і створювати умови для реалізації громадянами політичної свободи.

Концепцію "суспільного договору" як формулу об'єднання людей у "громадянське суспільство" та державу демократичного типу розробив французький просвітитель Жан-Жак Руссо (1712—1778), виклавши її у працях: "Міркування про науки і мистецтва...", "Про суспільну угоду, або Принципи політичного права" та ін.

Перший начерк політичної концепції Руссо подибуємо в дисертації про вплив наук і мистецтв на звичаї. Головна її ідея: люди за своєю природою є добрими, але людські установи роблять їх злими; добродетельність — це природний стан людини, розпуста і злочин породжені відносинами, що є наслідком

²⁸ Монтеस्क'є Ш. О духе законів. — С. 289

цивілізації. Тому первісний природний стан є станом справедливим, а цивілізація — головне джерело зла, розпусти, нещастя.

Першоджерело зла Руссо вбачав у нерівності, яка породжує багатство. Останнє спричинює розкоші й неробство. Мистецтво народжується розкошами, науки — неробством. Тобто, за Руссо, просвітництво є похідним чинником, як і занепад моралі.

Розкіш, занепад моралі, рабство є карою за зверхність, намагання вийти зі стану щасливого невідання, в якому людина перебуває завдяки передвічній мудрості.

Висновок про нерівність між людьми як головний чинник зла Руссо повторював неодноразово. Проте він не спромігся розмежувати залежність просвітництва й занепаду моралі, двох наслідків процесу диференціації суспільства, від залежності, де просвітництво було б причиною, а занепад — наслідком.

Досліджуючи природний стан суспільства, Руссо зауважив, що пута рабства виникають виключно із взаємної залежності людей, спільних потреб, що їх об'єднують; отже, неможливо поневолити людину інакше, ніж створивши їй такі обставини, коли вона не зможе діяти без інших.

Як уже згадувалося, Руссо шукав причини нерівності в розкошах і неробстві. З часом він почав шукати їх у факті об'єднання людей в організоване суспільство.

Організованість суспільства — основна причина нерівності. Та перша людина, писав Руссо, котра огородила ділянку землі, промовила: це моє і знайшла людей, досить недалекоглядних, які їй повірили, і була засновником громадянського суспільства.

Свобода і рівність є "природним станом" людини, тому вони виглядають як його "природне право". Немає ніяких інших прав, і справедливість полягає у визнанні тільки цього природного права, у складанні будь-яких інших історичних прав, записаних у хартіях, пергаментях, звичаях, а також у допущенні тільки таких обмежень природного права, на які, з огляду на спільні інтереси, погодилися самі члени громадянського суспільства.

Це і є суспільна угода — єдина санкція всіх громадянських установ і установлень.

Люди догромадянського суспільства були рівними за майновим станом, політичного життя не було. Вони були вільними, не мали узаконеної приватної власності та жили незалежно один від одного (або зовсім незалежно й розрізнено, або ж об'єднуючись в орди — "вільні спілки" без взаємних зобов'язань). Люди були немов "звірі" в "доморальному стані". Вони мали тільки природні (істинні) потреби.

Взагалі людині притаманне бажання вважати своїм те, що знаходиться під її владою; навіть у первісних людей існувала не закріплена, а тим більше насильством, приватна власність.

На думку Руссо, здатність людини до вдосконалення й нагромадження змусила багатьох накопичувати запаси засобів до існування, винаходити знаряддя, які збільшують ефективність праці, переходити до осілості та змушу-

вати працювати на себе інших. Зв'язки між людьми стали тіснішими, вони змогли перейти до обробки металів і хліборобства.

Приватна власність зробилася основою майбутнього громадянського суспільства і причиною майнової, а згодом і політичної нерівності, що виникла в ньому. Інститут приватної власності спричинив протилежність інтересів, антагонізм між людьми.

Держава виникла після появи соціальної нерівності. Посилаючись на потребу встановити мир, багаті запропонували бідним утворити державну владу, а бідним не було сенсу відмовлятися; вони сподівалися від управління "спокою й зручностей".

Отже, держава виникла завдяки суспільній угоді, найголовнішою метою якої було забезпечення кожному спокійного використання власності, що йому належить.

Установлені державою закони визнали справедливими вчинені перед тим привласнення, а організація урядової влади створила передумови для нових поневолень.

Так утвердилася "химерна рівність прав", а насправді — деспотизм і сваволя, тобто стан політичного відчуження.

Нерівність, що виникла в період переходу від природи до суспільства, було приховано декларацією про рівність усіх перед законом, після чого фактична нерівність майнового характеру почала швидко поглиблюватись.

У державі воля громадян з'єдналася не механічно й арифметичне, а інтегрально. Це не було "волею всіх", це було "загальною волею", яка відображала загальні інтереси громадян, котрі їх об'єднують.

Ця загальна воля — "завжди стала, незмінна й чиста". Вона є неподільним і невідчужуваним суверенітетом, і уряд отримує виконавчу владу з рук свого народу тільки у вигляді доручення, що його він зобов'язаний виконувати відповідно до народної волі; коли ж він цю волю порушує, то заслуговує на насильницьке усунення повстанцями.

Руссо припускав існування трьох основних форм правління — демократії, аристократії, монархії. За Руссо, "нормальним" політичним устроєм може бути лише республіка, але цим терміном він визначав "будь-яку державу, що управляється законами, хоч би якою була форма правління".

У малих державах бажаною та прийнятнішою була б демократія, а точніше — демократична республіка; у дещо більших, як-от у Франції, "виборна демократія", тобто здійснення виконавчих функцій невеликою групою осіб, суворо підзвітних народові; у великих і багатолюдних — монархія, тобто передача виконавчої влади до рук однієї особи.

Згідно з Руссо, свобода можлива у справедливій правовій державі майбутнього, в конституції якої "природні відносини та закони завжди збігаються в усіх пунктах". Таким є імператив свободи. Той, хто тільки знає, в чому полягає добро, ще не любить добра. Розум тільки сприяє віднайденню моральності. Справжнє джерело моральності в нас самих. Воно — внутрішнє сприйняття добра і зла, безпосереднє осягнення їх нашою совістю.

Отже, совість у Руссо виступає синтезом внутрішнього почуття й розуму.

Саме на совісті засноване розумне природне право — світ моральної достовірності. Людина вперше за всю історію на цьому етапі може реалізувати свою потенцію свободи.

Руссо вважав, що в майбутньому ідеальному державному устрої пануватимуть "громадянська свобода" та "право приватної власності". Свобода є "...покірністю перед законом, встановленим самому собі", це — особистий параметр.

"Свобода не може існувати без рівності" — це суспільний вимір. Руссо вважав, що слід зрівняти майно громадян, "наблизити крайні ступені", щоб не було ні багатих, ні бідних.

Своєрідний підхід до розвитку державно-правових учень виявили представники французького Просвітництва Дені Дідро, Поль-Анрі Гольбах і Клод-Адріан Гельвецій.

Головним аспектом політично-правових розмірковувань Дені Дідро (1713—1784) була природа людини. Коли люди знаходились у природному стані, вони були рівними, позаяк усі керувалися природними законами. Але люди прагнуть жити спільно з подібними до себе; підштовхувані особистими інтересами, вони об'єднуються в суспільство для задоволення своїх потреб.

У процесі розвитку суспільства виникає приватна власність, відносини людей ускладнюються, що потребує управління і встановлення порядку. Це приводить до створення держави і появи писаних законів. Продуктом суспільного договору є державна влада, в основі якої — воля народу. Метою держави є забезпечення невід'ємних прав громадян та їхнього добробуту.

Розмірковуючи про форми держави, Дідро вважав, що кращою є та, яка забезпечує спокійне й довговічне правління. Але з наявних форм мислитель віддавав перевагу монархії, що обмежена законом і в якій забезпечується можливість участі народу в управлінні політичними справами.

На досягнення означеної мети держави повинен працювати і монарх, а якщо він не забезпечує реалізації прав громадян і порушує їхні природні права, то народ може розірвати договір і укласти новий.

Припускаючи участь народу в управлінні державними справами, Дідро вважав, що право бути обраними до представницьких органів влади повинні мати лише громадяни, які володіли власністю. Водночас мислитель виступав проти надмірного багатства і злиднів, вважав необхідною функцією держави надання допомоги бідним. Значну роль у державі, за вченням Дідро, має право. Воно регулює всі аспекти життєдіяльності людей за допомогою законів. Всі члени суспільства рівні перед законом у своїх обов'язках.

Як і Дідро, Поль-Анрі Гольбах (1723—1789) уважав, що з об'єднанням у державу особисті інтереси людей відіграють визначальну роль.

На ранніх стадіях існування люди живуть за природними законами. Ці закони впливають із людської природи і встановлюють принципи суспільних відносин.

Природні права людини не змінюються і мають перевагу над писаними законами держави, що їх слід погоджувати з природними законами. Головними природними правами, на думку Гольбаха, є свобода, власність, безпека громадян.

Закони держави, за вченням мислителя, — це продукт суспільного договору, вони регулюють суспільні відносини в цілому, а також відносини між носієм влади (сувереном) і народом. Окрім цього, закони визначають межі повноважень суверена й межі підкорення йому народу, спрямовують дії суверена на охорону природних і майнових прав громадян. Якщо в державі ці умови не виконуються, люди можуть відмовитися від покори носієві влади. Закони повинні гарантувати ще одне природне право людини: свободу, яка проявляється у свободі слова, друку й совісті. Гольбах поділяв ідею, що в суспільстві має панувати закон.

Як і Дідро, він був прибічником обмеженої монархії, в якій забезпечено участь народу в управлінні державними справами. Але обирати до представницьких органів влади, за його проектом, слід було тільки власників землі.

Політичні та правові погляди, основу яких складали ідеї політичної свободи, друку, совісті, верховенства закону, викладав Клод-Адріан Гельвецій (1715—1771).

Свої міркування про державу, право, закон і особу він будував на визначенні ролі соціального середовища в житті людини. Він стверджував, що характер людини детермінований соціальним середовищем, політичними і правовими установами. Держава, за вченням Гельвеція, — це закономірний продукт суспільного розвитку. Основою утворення держави є особисті інтереси людей, передовсім боротьба проти природи і прагнення подолати протиріччя між людьми. Ці інтереси підштовхують людей до необхідності укладання суспільного договору і встановлення законів для охорони приватної власності.

Приватна власність, на думку Гельвеція, є основою вдалого суспільного договору. З огляду на це він пропонував розробити таке законодавство, яке регулювало б відносини власності. Гельвецій обстоював ідею верховенства закону, який мав гарантувати політичну свободу.

Гельвецієві був притаманний особливий підхід до форм держави, природу яких він виводив із їхньої мети: створення умов для добробуту чи задоволення інтересів правителів.

Якщо держава має на меті гарантію політичної свободи і добробуту людей — це добра форма правління, а якщо в державі над усе ставиться задоволення особистих інтересів правителів, то таку форму правління Гельвецій називав поганою.

Щоб держава виконала своє призначення — створення умов для реалізації політичної свободи, мислитель запропонував проект федеративної держави з республіканською формою правління.

Законодавча влада функціонує на рівні федерації, а на нижчому рівні — виконавча влада, що формується внаслідок виборів.

2. Вчення про державу і право представників італійського Просвітництва

Значний внесок у розвиток новітньої юридичної свідомості Західної Європи зробили представники італійського просвітництва, головно Дж. Віко та Ч. Беккарія.

Філософ, історик, лінгвіст і правознавець Джамбаттіста Віко (1668—1744) виклав свої політико-правові ідеї у працях "Про незмінність правознавства" та "Основи нової науки про загальну природу націй, завдяки яким виявляються також нові основи природного права народів".

Вчення Віко про політику, державу і право базується на філософсько-методологічних ідеях про загальний розум та об'єктивний характер історичного процесу. Мислитель першим за нового часу почав розглядати політичну владу, державу і право як природно-історичні явища, що закономірно виникають і розвиваються в контексті виникнення і розвитку людської культури. Для наукової реконструкції реального процесу виникнення і розвитку держави і права Віко вважав за необхідне базуватися на дослідженні історії мов, міфології та законодавчих пам'яток. Важливе методологічне значення мало звернення Віко до етимології мови політики і права для дослідження становлення і розвитку державно-юридичних інститутів з урахуванням різноманітних факторів, у тому числі природних, господарсько-економічних, психологічних тощо. Мислитель убачав в етимології мови ключ до "історії речей, що позначаються даними словами", оскільки "історія всіх природних мов має підлягати такому ж рядові змін, що відбуваються з речами".

Становлення й розвиток держави і права Віко розглядав не просто як історію установ, організацій і законів, а як розвиток самої політико-правової природи людини, її свідомості та діяльності в політичному і правовому житті. Прогрес людства, його розвиток Віко поділяв на три періоди (епохи). Першим був "вік богів" (дитинство), що характеризувався теократично-патріархальним типом нормативного регулювання, який у зародковому стані містив початки права. Організація соціальної влади цього періоду — патріархальна теократія, яка базувалася на патріархальній сім'ї та первісній релігії. Право цього періоду було не правом патріархів, а безпосередньо правом богів, оскільки боги вважалися безпосередніми правителями. Друга епоха — "вік героїв" (юність). Держава героїчної епохи — це аристократична республіка, яка обумовлювала і відповідні риси права й законодавства. Тут закони створювалися для користі правителів. Право цього періоду було "волею законодавця, вираженою в його законі". З допомогою законів аристократи захищали власні інтереси, накидаючи свою волю всьому суспільству. Право як мірило і норма свободи і справедливості, що базується на вічному, божественному розумі, знаходилося тоді в зародковому стані, захищало інтереси незначної верстви людей — привілейованої правлячої меншості, було облуптаним, причавленим грубою силою та втіленим у примітивній формі як привілей "благородних", на противагу цілковитій безправності слуг, рабів, плебеїв. Воно було патриціанським, аристократичним, а не народним, не загальнолюдським. Третій період — "вік людей" (зрілість). Природа людини в цей пе-

ріод отримує, відповідно до світового розуму, можливість повного розвитку. Встановлюється людське спілкування у власному розумінні, громадянське суспільство для всіх людей, а не для привілейованих, як у попередню епоху. Головними принципами політико-правового життя стають свобода, юридична рівність і загальне благо. Право як мірило і норма свободи поширюється на всіх людей. Лише таке право здатне породити філософів, які могли б завершити його досягненням думки, що базується на основі вічної справедливості. У цей період набувають повного розвитку три взаємопов'язані засади права: власність, свобода і захист. Право власності, за таких умов, — це вже не становий привілей, а можливість розпоряджатися річчю на основі своєї волі, однакове для всіх мірило, норма в царині майнових відносин включно зі свободою договорів. Свобода криє в собі сукупність усіх прав, що впливають із розуму; оскільки тепер вона стосується всіх людей як членів громадянського суспільства, то можлива тільки за умов еквівалентності, взаємності. Правовий захист також передбачає однакове мірило, а це можливо лише в разі загальності закону і рівності перед ним. Тобто, захист прав стає загальним правом громадян і функціональним обов'язком влади. Усі ці аспекти права (свобода, власність і захист) взаємопов'язані з трьома основними принципами, або приписами розуму стосовно юридичної сфери: жити чесно, себто відповідно до права і справедливості; не шкодити іншим, тобто не посягати на власність, свободу і життя інших людей; віддавати кожному належне, себто здійснювати соціальне спілкування на основі принципу еквівалента в обміні благами та у здійсненні покарання чи заходів захисту. Власне, останній принцип і є джерелом природного права, який впливає з усвідомлення вічного закону і оснований на ньому прагнення до спілкування. Звідси право, за сутністю, вічне й незмінне, як вічні й незмінні математичні аксіоми. Неможливо відносини рівності зробити нерівністю. Сама фактична нерівність (у власності, благах тощо) повинна бути охоплена і врегульована загальним правовим масштабом зрівнювання та юридичної рівності. Поза цим масштабом будь-яка "користь" чи будь-яке "благо" стає або насильницькою зрівнялівкою, або насильницьким привілеєм. А втім, притаманні природі людини як розумної істоти принципи права реалізуються в історії не одразу. Вони тривалий час існують тільки в зародковому вигляді, обмежені різними антиправовими принципами, скажімо, аристократичними привілеями, що впливають із нерозвиненості розумової природи людини і відповідного стану суспільства. І тільки у "вік людей" ці принципи, а з ними — і право в цілому, досягають свого розвиненого стану.

Проблеми вдосконалення кримінального права за нових суспільних відносин були головними в політико-правовому вченні італійського мислителя Чезаре Беккарія (1738—1794). У праці "Про злочини і покарання" Беккарія зосередив увагу на обґрунтуванні гуманістичних принципів кримінального права і процесу. Його теорію розроблено в руслі природного права, він поділяв концепцію суспільного договору і, отже, принцип рівності всіх перед законом. На основі суспільного договору люди відмовилися від природної "абсолютної" свободи і створили громадянське суспільство, державу і позитивне

законодавство. Але відмова від природної свободи не означає відмови від свободи взагалі. На взаємних засадах люди пожертвували тільки частиною своєї свободи, щоб мати можливість спокійно та безпечно насолоджуватися іншою її частиною. Виходячи з цього, метою громадянського стану є максимально велике щастя для максимальної кількості людей. А для цього щонайперше слід забезпечити життя і свободу громадян. Саме для цього створюються держава й позитивне законодавство. Саме тому Беккарія уважав за необхідне реформувати механізм юстиції на основі принципів законності й поділу влади. Діяльність органів правосуддя повинна базуватися виключно на законах, і "тільки закони можуть установлювати покарання за злочини". Судця "ні в якому разі і з жодних міркувань суспільного блага" не має права встановлювати покарання, яке перевищує передбачене законом. Беккарія не сприймав і піддавав рішучій критиці положення, згідно з яким суддя зобов'язаний слідувати духові, а не букві закону. У такому разі, вважав учений, громадяни стануть жертвою свавілля судді, його пристрастей і слабкостей.

З принципом законності мислитель пов'язував і одну з головних ознак правопорушення та юридичної відповідальності. Злочином є тільки те, що заборонене законом. І покарання може бути призначене тільки тоді, коли воно прямо вказане у законі. Поряд із формально-юридичною ознакою правопорушень Беккарія прагнув з'ясувати також їхній змістовний аспект. Закон мусить відносити до злочинів відповідне діяння лише тоді, коли в цьому є "абсолютна необхідність". Законодавець не повинен свавільно зараховувати якісь діяння до кримінально переслідуваних. Об'єктивним критерієм тут виступають загальні умови свободи, безпеки громадян. Тільки реальна шкода, що її ті чи ті дії завдають суспільному благу, є єдиним та істинним мірилом злочинів. У тісному взаємозв'язку зі злочином Беккарія розглядав покарання. Юридична відповідальність і покарання — логічний наслідок правопорушення. У цьому аспекті вчений висунув низку прогресивних принципів, на основі яких має здійснюватися покарання. Це, насамперед, розмірність злочину і покарання, що, власне, є застосуванням у кримінальному праві загальнішого принципу — принципу еквівалента. На основі принципу розмірності, відповідності злочину і покарання мислитель запропонував побудувати "точну і загальну шкалу злочинів і покарань", де злочини і покарання розміщувалися б відповідно і залежно від їхньої шкоди. З принципом розмірності тісно пов'язаний принцип рівності громадян перед кримінальним законом у призначенні покарань. Покарання мусить бути неминучим. "Вплив справляє не стільки суворість покарання, скільки його неминучість", — писав Беккарія. Неминучість покарання є необхідним аспектом законності та обов'язковою умовою існування самого права. У протилежному разі руйнується правопорядок. "Впевненість у неминучості, хоч би й поміркованого, покарання завжди справляє більше враження, ніж страх перед іншим, жорстокішим, але супроводжуваним надією на безкарність".

Відповідно до природно-правового трактування мети створення держави і позитивних законів Беккарія виступав за гуманізацію кримінальної відповідальності, проти жорстоких покарань, у тому числі й проти смертної ка-

ри. Жорстокість покарань є свідченням жорстокості не лише політичної влади та її законів, а й самого суспільства. Це хвороба, яка руйнує принципи і цілі людського співжиття. Беккарія був першим в історії правових вчень, хто дав ґрунтовний теоретичний аналіз того, що смертна кара є неефективним і антигуманним покаранням, яке не може і не повинно мати місця в системі покарань. Смертна кара суперечить божественному й незмінному природному праву. Вона взагалі не ґрунтується на праві, позаяк людина не повинна позбавляти себе життя і, стаючи членом суспільства, не може передати цього права іншим. Хіба є сенс у тому, що закони, які забороняють убивство, самі здійснюють його? Скасування смертної кари, на думку вченого, веде до морального піднесення, гуманізації суспільства і держави.

Прогресивні принципи кримінальної відповідальності було б неможливо здійснити без кардинальних перетворень у процесуальній сфері. Головний принцип, що його запропонував Беккарія, — презумпція невинуватості. "Ніхто не може бути названий злочинцем, доки не винесено обвинувальний вирок, і суспільство не може позбавити звинувачуваного своєї опіки до того, як буде вирішено, що він порушив умови, за дотримання яких йому й забезпечувалася ця опіка". Звідси випливає, що обвинувачуваний має право на захист; порушення цього права є порушенням презумпції невинуватості, а відтак — і основних засад, на яких базується суспільство. Звідси — безумовна заборона тортур як засобу добування доказів, заперечення головної засади середньовічного процесу — зізнання обвинувачуваного як "цариці доказів". "Злочин, — писав Беккарія, — або доведений, або недоведений. Якщо доведений, то за нього можна накладати лише те покарання, що встановлене законом, і тортури є непотрібними, бо зізнання злочинця зайве. Якщо ж злочин не доведено, то не можна мучити невинного, яким, за законом, слід уважати кожного, чий злочин недоведений". Тому, замість зізнання з допомогою тортур, "царицею доказів" має бути з'ясування справжньої винуватості чи невинуватості обвинувачуваного на основі об'єктивного й неупередженого вивчення всіх доказів. Для забезпечення цього судовий розгляд повинен бути публічним.

Значну увагу вчений приділяв і запобіганню злочинності. "Краще попереджувати злочини, ніж карати за них. Саме в цьому — головна мета кожного доброго законодавця", — писав він. А шлях до цього — розумне законодавство та освічений народ, вихований на нормах свободи.

Беккарія заклав ті основи кримінального права і процесу, що їх згодом було прийнято всіма розвиненими правовими системами; під впливом його концепцій відбувався подальший розвиток кримінально-правової науки.

3. Політичні та правові вчення у США періоду боротьби за незалежність

Як відомо, колонізація Північної Америки здійснювалася англійцями за складних політичних і соціально-економічних умов.

На суспільне життя колоній-поселень значною мірою впливали зовнішній та внутрішній чинники. Це, по-перше, воєнне протистояння Англії з

Голландією, Францією та Іспанією; по-друге, ідейна боротьба між поселенцями — прибічниками англіканської церкви та протестантами-кальвіністами.

Ця боротьба перекинулася з метрополії та не обмежувалася вимогами "очищення" церкви та з'ясування, яка ж конфесія більше відповідає християнським заповідям. Головною метою ідейного протистояння частини протестантів було розширення ролі церкви в суспільстві, виборювання нею права політичного впливу в державі. Вони обстоювали практику вирішення релігійних проблем у їх взаємозв'язку з загальнодержавними, за допомогою пресвітерів, що обиралися з мирян.

Інша частина протестантів — пуритани — вважала офіційну англіканську церкву такою, що відступила від християнських заповідей, а кальвіністські принципи розбудови церкви — пресвітерів, синодів — невідповідними Святому Письму. Перегодом цей напрям радикального пуританізму отримав назву "сепаратистів", "індепендентів" (незалежних).

Помірковані пуритани (пресвітеріани) сприяли антифеодальним устремлінням англійської буржуазії як у метрополії, так і в колоніях, а радикальний пуританізм, основною ідеологією якого було відродження ранньохристиянських заповідей та рівності в релігійному і світському житті, був близьким до "плебейських" ересей Європи і заклав основи революційно-демократичної політико-правової ідеології періоду боротьби колоністів за незалежність.

Радикальні пуритани (індепенденти, або сепаратисти) зазнавали жорстоких переслідувань з боку держави (королівської влади) та офіційної церкви, що підштовхувало їх до переселення в Голландію та колонії.

Під час одного з таких переселень майже ста осіб з Англії та Голландії з'явилося першоджерело американської Конституції — угода, що була укладена ними на кораблі "Мейфлауер", метою якої стало створення громадянського і політичного організму для підтримання порядку та безпеки²⁹. День висадки цих переселенців ("батьків-пілігримів") 22 грудня і нині святкується в Америці.

В ідейній боротьбі означених напрямків пуританські мислителі сприяли розвиткові уявлень про народний суверенітет і республіканський демократизм, що знайшли втілення в конституційних установах, серед яких "Основні положення", проголошені в Коннектікуті 1639 р., та "Массачусетська хартія вольностей" 1641 і 1648 рр.

Згодом торгове суперництво між колоніями й метрополією, невдоволення деспотизмом короля і позицією парламенту метрополії стимулювало визвольний рух у всіх 13 колоніях, що обернувся воєнними діями навесні 1775 р., які тривали впродовж наступних семи років.

Відтоді політико-правова думка у США швидко розвивалася за двома напрямками.

²⁹ Слезкин Л. Ю. Легенда, утопия и быль в ранней американской истории. - М., 1981. - С. 93

Представники першого — Б. Франклін, Т. Пейн і Т. Джефферсон виборювали ідеї демократичної республіки, прав і свобод громадян, самостійності штатів і народного суверенітету.

Другий напрямок — централістів-федералістів представляли Дж. Адамс, А. Гамільтон і Дж. Медісон.

Представник американського Просвітництва Бенджамін Франклін (1706—1790) пропагував ідею про право кожного народу на самовизначення, на укладення суспільного договору та його переукладення в разі, якщо він уже не відповідає інтересам підданих. Англію та Північноамериканські штати він розглядав як дві рівні й суверенні частини імперії, кожна з яких ухвалює власне законодавство. Б. Франклін запропонував план конфедерації штатів під назвою "Сполучені колонії Північної Америки".

Ідеї республіканського самоуправління обстоював і учасник Великої французької революції англієць Томас Пейн (1737—1809), який потім переїхав до Північноамериканських колоній.

У праці "Здоровий глузд" (1776 р.) він проголошував, що проблема незалежності Америки є питанням лише доцільності та економічної вигоди. Якщо такий підхід буде покладено в основу цієї проблеми, то, відповідаючи інтересам простих людей, вона вирішиться самостійно і швидко. Після вирішення проблеми суверенітету мислитель пропонував установити в Північноамериканських колоніях республіканську форму правління.

На відміну від багатьох своїх сучасників, Т. Пейн розрізняв суспільство і державу з її владними інститутами. Він, зокрема, зазначав, що вони різняться не тільки соціальною роллю, а й походженням. Суспільство створюється потребами людей, сприяє їх щастю, позитивно об'єднує їхні устремління, а держава та її уряд є результатом вад людей, їхня мета — стримування негативних устремлінь, забезпечення життя та свободи громадян.

Т. Пейн уважав, що походження та існування влади ґрунтується виключно на згоді підлеглих.

Наявні форми правління він поділяв на два види: правління на основі виборів і представництва та правління на основі спадку.

Держави, в основі правління яких закладено принцип виборності й представництва, є республіками, а там, де влада передається у спадок, — монархіями та аристократіями. Основою першої влади є розум, другої — невігластво. Оскільки урядова діяльність вимагає знань і здібностей, а вони у спадок не передаються, то в менш освічених народів часто буває монархічна або аристократична форми правління.

Т. Пейн був прибічником природного права, обстоював ідею свободи й рівності прав людини. Природними правами він називав свободу слова, друку, совісті та ін.

Позитивне право має відповідати вимогам природного права. Природними правами людей є також право на самовизначення і право управління державними справами. За вченням Т. Пейна, народ є єдиним джерелом влади, користуючись яким він створює законодавчі й виконавчі органи. Закони в державі, на думку Т. Пейна, має ухвалювати однопалатний парламент, обра-

ний на підставі Конституції зі щорічною ротацією 1/3 його складу. До складу законодавчого органу, на його думку, належить обирати представників усіх верств населення. Як і інші представники утилітаризму, Т. Пейн був прибічником приватної власності, що є основою процвітання держави.

Радикальних демократичних поглядів дотримувався Томас Джефферсон (1743—1826). Основні державно-правові концепції мислитель виклав у "Примітках про штат Вірджинія" та "Декларації незалежності".

Т. Джефферсон був палким прибічником природного права у широкому розумінні. Він пропонував повернути народові права, передбачені законами природи. Серед таких прав він називав право на життя, свободу, свободу совісті, власність, а також право на самовизначення Північноамериканських колоній. З цього приводу він, зокрема, зазначав, що всі люди є рівними від природи; вони наділені Творцем певними і невід'ємними правами, серед яких є право на життя, свободу і щастя; для забезпечення цих прав люди створюють уряди, доручаючи їм владу. Якщо якась форма правління порушує ці принципи, то народ може використати право змінити або скасувати її та встановити нову владу, яка в змозі забезпечити мирне щасливе життя.

З огляду на це Т. Джефферсон уважав, що монархія та олігархія не в змозі забезпечити природні права людини, їх реалізація, за його переконаннями, можлива тільки в республіці. Республіканські принципи повинні бути присутніми не тільки у федеральній, а й у зовнішній політиці. Лише республіка може дати можливість кожному громадянину брати участь в управлінні народними справами. Навіть більше, республіканські принципи, на думку Т. Джефферсона, повинні впроваджуватися не тільки на рівні федерації та штату, а й в окрузі, районі, парафії, що буде гарантією прав людини і попередженням несправедливості. Народ бере участь в управлінні державними справами через своїх представників, які обираються на обмежений термін і знаходяться під постійним народним контролем.

У своїх державних роздумах Т. Джефферсон значну увагу приділяв проблемі приватної власності, заперечував злидні та безмежне багатство, основним соціальним прошарком суспільства вважав фермерів і середній прошарок виробників.

Централісти-федералісти поділяли погляди демократів про верховенство влади народу в державі, але висловлювали думку про необхідність обмеження державою лихих якостей і нахилів людей, оскільки без цього вони ніколи не підкоряться велінню розуму і справедливості.

Одним із федералістів, які виступали проти правління більшості, був Джон Адаме (1735—1826).

Йому імпонувала думка Т. Джефферсона про законодавчу і політичну незалежність Північноамериканських колоній, на підтримку якої він навів низку історичних і юридичних аргументів.

Після завоювання незалежності Дж. Адаме у праці "На захист конституцій урядової влади в Сполучених Штатах Америки" виклав основні принципи державного устрою, серед яких і принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, або систему стримувань і противаг.

Він гадав, що ця система уможливило існування монархії, де знать контролює короля, а міністри контролюють знать. Але його соціальним ідеалом була змішана форма правління, законодавчим органом якої є двопалатний парламент (верхня палата аристократична, нижня — демократична) і підпорядкована їй виконавча влада. Існування законодавчої влади у такому вигляді він обґрунтовував тим, що в суспільстві існують різні соціальні групи і класи. Аристократія, за вченням Дж. Адамса, є панівним елементом усякого суспільства ще з давніх-давен.

Прибічником сильної централізованої федеральної влади був Александер Гамільтон (1757—1804). Він засуджував самостійність місцевої влади штатів, не погоджувався з думкою про конфедерацію, вважав їх державою в державі, предтечею анархії, пропагував ідею держави з сильною внутрішньою та зовнішньою політикою.

Обіймаючи посаду міністра фінансів за часів Вашингтона, А. Гамільтон втілював у життя свої ідеї. Він, зокрема, був засновником державного банку, сприяв введенню митних тарифів, безпосередньо здійснював кредитно-фінансові реформи.

Позицію цього політичного та державного діяча рішуче підтримували купці, підприємці, а також кола інтелігенції.

Погляди А. Гамільтона стосовно сутності й соціального призначення влади були близькими до поглядів Ш.-Л. Монтеस्क'є та Дж. Адамса.

Він, зокрема, погоджувався з тим, що в державі можливе зловживання владою, і щоб йому запобігти, необхідно втілити в практичне політичне життя принцип стримувань і противаг. Тільки поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову може забезпечити стабільність держави та інтереси її громадян.

Законодавчий орган, на його думку, повинен бути двопалатним, виконавча влада — сильною й централізованою, а судді — незалежними та довічно призначеними на свої посади.

З цього приводу він зазначав, що виконавча влада володіє мечем, конгрес (законодавча влада) — гаманцем, а судді — тільки мудрістю.

Стосовно форми правління А. Гамільтон не мав чіткої позиції. Спочатку він був прибічником обмеженої монархії, а згодом більш вдалою вважав президентську республіку з широкими повноваженнями президента.

Головна мета держави, на його думку, — забезпечення приватної власності.

Ідеї сильної централізованої федеральної влади А. Гамільтона було реалізовано в Конституції США 1787 р. За практичне втілення в життя республіканської форми правління, концепції рівноваги та розмежування гілок влади звання "батька конституції" отримав федераліст Джеймс Медісон (1751—1836).

Він був прибічником теорії природного права; пропонував конституційне закріплення прав людини і громадянина, підтримував прогресивну ідею свого часу про суспільний договір.

Дж. Медісон зробив спробу з'ясувати причини суспільних конфліктів і дійшов висновку, що ними є соціальна нерівність та економічний інтерес фракцій.

Під категорією "фракція" він розумів сукупність громадян, які об'єднані та спонукаються до дій єдиним поривом пристрасті, інтересу або думки, що є ворожим відносно прав інших громадян, а також сукупних інтересів суспільства. Фракції можуть завдати шкоди суспільству; аби цього не сталося, необхідно усунути причини, що підштовхують їх до шкідливих для суспільства дій.

На думку Дж. Медісона, в невеликих державах фракційна різність зведена тільки до меншості та більшості, а у великих суспільство поділене на великий спектр фракцій. Причиною виникнення останніх є різність поглядів людей на релігію, систему влади, політику, а також нерівний розподіл власності. З огляду на це Дж. Медісон уважав, що уряд повинен чинити перешкоди фракціям у реалізації їхніх вимог.

Погляди мислителя стосовно форми правління формувалися впродовж довгого часу. Попервах у своєму політико-правовому вченні він намагався пристосувати аристократичне правління до нових умов, а згодом віддав перевагу республіканській формі, як такій, що може забезпечити внутрішню справедливість, порядок і збереження суверенітету. До того ж республіка гарантує й забезпечує права людини, насамперед право на власність, а також політичні права.

Свободу громадян гарантує й загальне виборче право, а також можливість участі громадян у законотворчому процесі, виборах чиновників.

Владу в республіці Дж. Медісон розглядав як взаємозв'язану систему ("масу влади"), що складається з виокремлених законодавчої, виконавчої та судової гілок. Більшість державно-правових ідей, що виникли під час боротьби за незалежність США, знайшли своє втілення в Конституції цієї країни і значно вплинули на подальший розвиток світової політико-правової думки.

ЛІТЕРАТУРА

Американские просветители. Избранные произведения: В 2 т. — М., 1968.

Баскин М. П. Монтестье. — М., 1965.

История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1995.

История политических и правовых учений XVII—XVIII вв. / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1989.

Монтестье Ш. Л. О духе законов // Антология мировой философии: Сб. фил. ос. текстов. — К., 1991. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 109—151.

Политические учения: история и современность. Домарксистская политическая мысль. — М., 1976.

Реев Н. Н. Политические взгляды американских федералистов // Из истории политических учений. — М., 1976. — С. 143—160.

Руссо Ж. УК. Об общественном договоре, или Принципы политическо-го права // Антология мировой философии: Сб. филос. текстов. — К., 1991. — Т. 1. — Ч. 2, — С. 158—163.

Семенов В. Г., Шаповал В. Н., Шульженко Ф. Ф. К вопросу о философских основаниях права. — К., 1995. — С. 29—34.

Семенов В. Г., Шульженко Ф. П. Формування ідеї громадянського суспільства та правової держави в західноєвропейській філософії XVII—XVIII століть. — К., 1995. — С. 38—47.

Сиволап И. П. Социальные идеи Вольтера. — М., 1978.

Розділ V. Вчення про державу і право в західній Європі кінця XVIII — початку XIX ст.

1. Особливості становлення політичної та правової думки в Німеччині

Ідеологія Просвітництва, а потім Велика французька революція 1789—1794 рр. значно вплинули на процеси політичного, економічного й соціального життя багатьох країн, викликали суттєві зміни в суспільній свідомості, сприяли подальшому розвитку поглядів на державу і право.

Система ідеологічних поглядів Просвітництва та гасла Великої французької революції знайшли численних прихильників у тогочасній феодальній Німеччині.

У 1793 р. в Сілезії під керівництвом Георга Форстера (1754—1794) сталося повстання ткачів, під час якого національний конвент у Майнці схвалив декрет про приєднання до Великої французької революції.

У той час тут поширювалися ідеї рівності, розкріпачення селян, вдосконалення державного устрою і правової системи.

У Німеччині з'явилися праці К. Фреліха "Про людину та її відносини" і Ф. Цигенгагена "Вчення про правильне ставлення до творіння Божого і загального людського щастя, що його можна досягти тільки суспільним упровадженням цього вчення", в яких розглядалися проблеми природного права, було піддано критиці наявні державно-правові інститути, пропонувалися устрій суспільства на засадах спільності майна, колективістських принципів праці, організація людей в сільськогосподарські комуні, участь громадян в управлінні державою через виборність посадових осіб.

Усе це сприяло розвитку в Німеччині капіталістичного способу виробництва та буржуазної свідомості.

Основоположником світської юридичної науки, спертої на природне право, в Німеччині був Самуїл Пуфендорф (1632—1694) — автор більш як 20 праць із правознавства та історії, серед яких — "Вступ до загальної юриспруденції", "Про право природи і народів", "Про обов'язки людини і громадянина відповідно до природного права".

Природне право у тлумаченні Пуфендорфа виступає як універсальна соціальна етика, норми якої регулюють поведінку всіх людей, незалежно від їхніх титулів, майнового стану, державної належності та внутрішніх переконань. Ці норми мають універсальний характер, позаяк усім без винятку індивідам властиві однакові потреби: насамперед, жити разом із ближніми, з подібними до себе, оскільки поза суспільством, наодинці, самотійно людина існувати не може ні фізично, ні духовно. "Людина, — підкреслював мислитель, — з'являється тільки там, де люди взаємно допомагають один одному". Для людини є вигідним спільне життя. З цього випливає зміст основного закону природного права, сутність якого полягає в тому, що кожен повинен намагатися, наскільки це можливо, піклуватися про спільноту та оберігати її.

Розглядаючи державу та її роль у суспільстві, вчений зазначав, що держава — це єдина надійна установа, здатна гарантувати безпеку людей. І ще: "Держава є складною моральною особистістю, чия воля сприймається як воля всіх; утворюється ця воля єднанням багатьох волей через договір, щоб використовувати сили і здібності кожного для загального миру та безпеки". Призначення держави, за Пуфендорфом, полягає в тому, щоб бути надійним гарантом порядку в людському суспільстві, гарантом спокою серед людей; вона повинна також захищати зовнішню безпеку країни. Крім того, держава не дозволяє церкві втручатись у практичне світське життя, оскільки сферою діяльності духовенства є виключно внутрішні переконання та совість людини.

Свої завдання держава вирішує з допомогою законів, що їх вона видає. Закон він розумів, як наказ законодавця, волі якого належить підпорядковуватися, незалежно від згоди чи незгоди з цією волею. Закон установлює межі природної свободи людини.

Внесок мислителя в розвиток політичної та правової думки взагалі та німецького Просвітництва зокрема є дуже значним і вагомим.

Представником нового, радикальнішого напрямку в німецькій правовій та політичній думці того періоду був Вільгельм фон Гумбольдт (1767—1835). Найважливіша його правова праця — "Спроба встановлення меж діяльності держави".

Загальна позиція, з якої Гумбольдт розглядав державу, — позиція гуманістичного індивідуалізму. Основна проблема його праці — людина, індивід, його відносини з державою. Головне завдання, що його мислитель поставив у названій праці, — знайти оптимальне місце людини в державі.

Вчений дотримувався чіткої диференціації громадянського суспільства і держави. Критеріями цієї диференціації виступали відмінності: між системою громадських інституцій та установ, які формуються знизу самими індивідами, та державними інститутами; між природним і загальним правом та правом позитивним, установленим державою; між людиною і громадянином. Проводячи межу між суспільством і державою, Гумбольдт не вважав їх рівноцінними величинами. На його погляд, суспільство принципово є вагомим від держави, а людина — чимось набагато більшим, ніж громадянин, тобто член державного союзу. З цієї ж причини природне та загальне право має бути єдиною основою для позитивного права, керівною засадою під час розроблення і прийняття державних законів. Мета існування держави як такої полягає у служінні суспільству. "Істинним обсягом діяльності держави буде все те, що вона у змозі зробити для блага суспільства", — підкреслював мислитель. Але суспільство виступало в нього не як абстракція, а як сума конкретних індивідів; звідси переконання, що "...державний устрій не є самоціллю, він — лише засіб для розвитку людини".

Держава, реалізуючи відведену їй роль, у своїй діяльності не повинна переслідувати іншої цілі, крім гарантування внутрішньої та зовнішньої безпеки громадян. Він рішуче не сприймав ідеї та факту піклування держави про позитивне благо громадян, тобто про їхнє матеріальне процвітання і суспіль-

ну кар'єру, їхню моральність, фізичне здоров'я, спосіб життя тощо. Діапазон активності держави слід різко звузити. Це обумовлене тим, що об'єднання людей у єдиному соціальному союзі породжує нескінченну різноманітність прояву людських сил і діяльності. За таких умов розвиваються багатства природи і характер людини; формується людина, наділена внутрішніми гідністю і свободою. Держава ж, утілюючи в собі верховну владу, не сприймає цієї поліфонії, багатоманітності, а тому прагне уніфікувати свідомість і поведінку людей, можливе різноманіття проявів життя людини, нації, суспільства.

Особливо значну небезпеку для індивіда і нації держава становить тоді, коли починає надмірно опікувати людей, брати на себе місію патерналізму. Гумбольдт був переконаний, що розрахунок громадян на піклування про них правителя, уряду або чиновника розслаблює їхню волю та енергію, відучує самостійно вирішувати проблеми, що виникають у житті, долати труднощі. Постійне очікування на допомогу з боку держави призводить, зрештою, до бездіяльності людини. Потерпає від цього і моральність — адже той, ким часто та інтенсивно керують, легко жертвує залишками своєї самостійності, впадаючи в апатію. Якщо кожен сподівається на турботливу допомогу держави щодо самого себе, то він, звісна річ, беззаперечно передасть їй турботу про долю своїх співгромадян. Ця обставина підриває співчуття до ближнього і зменшує налаштованість людей до надання взаємної допомоги. Суспільна ж допомога найефективнішою буде там, де у людини сильна свідомість, що все залежить від неї. Згідно з Гумбольдтом, що значніший обсяг і ширший діапазон дій державної влади, то меншу свободу мають індивіди, їхні об'єднання. Владолюбні слуги держави, підкреслював він, і в теорії, і на практиці ігнорують принцип: "Ніщо так не сприяє досягненню зрілості для свободи, як сама свобода". Гумбольдт не заперечував цінності, важливості й необхідності держави, але він прагнув визначити ті межі, в яких держава сприяє розвитку суспільства, кожного індивіда зокрема. У цьому — безперечна цінність і заслуга наукової спадщини мислителя.

2. Політичне і правове вчення І. Канта

Ідеологію буржуазного прошарку суспільства було систематизовано в політико-правовому вченні німецького філософа Іммануїла Канта (1724—1804).

Свою державно-правову концепцію він виклав у багатьох працях, як-от: "Ідеї загальної історії під космополітичним кутом зору", "До вічного миру", "Метафізичні засади вчення про право" та ін.

В основу державно-правової концепції Канта покладено етику. Кожна особа, вважав філософ, є абсолютною цінністю, володіє гідністю і не може бути засобом здійснення ніяких планів. Людина — суб'єкт моральної свідомості, у своєму житті вона має керуватися моральними законами. Моральний закон є обов'язковим для виконання, це — "категоричний імператив".

Принципи і правила поведінки, на думку мислителя, встановлюються розумом, вони є світом ідей, до якого розум прагне наблизити реальні умови існування і діяти відповідно до цих ідей. Дії людини — прояв незалежної во-

лі, яка є автономним утворенням і забезпечує здійснення свободи для особистості, захищаючи її, з одного боку, від суспільного свавілля, а з іншого — від власного. Свобода, в розумінні Канта, — це якість волі всіх розумних істот, вона притаманна внутрішній природі людини.

Людина сама собі господар, вона визначає собі мету і відповідно до неї — свою поведінку. Але, як зазначав філософ, багато людей використовують свободу й поза межами "категоричного імперативу", що призводить до свавілля.

Для обмеження свавілля існує право. Кант дав визначення права: сукупність умов, за допомогою яких свавілля однієї особи збігається зі свавіллям іншої з позицій загального закону свободи³⁰.

Сферою права, за вченням Канта, є діяльність і вчинки людини, а сферою моралі — внутрішній світ людини. Право мусить забезпечувати соціальний простір для моральності, в якому змогла б вільно реалізовуватися свобода індивіда.

Право має загальнообов'язковий характер, що забезпечується примусом. Носієм цього примусу, сили є держава. Держава, писав Кант, це об'єднання людей, що підкоряється правовим законам³¹. Функціонування держави та її інститутів має відбуватися в межах прав. Походження держави Кант розглядав як акт договору між людьми, що укладається з метою взаємної вигоди і згідно з "категоричним імперативом". Укладаючи таку угоду, люди відмовляються від частини своєї зовнішньої свободи, щоб надійніше використати іншу її частину, яка буде забезпечена правовою гарантією.

Кант писав про природне і позитивне право. Останнє мусить відповідати загальним вимогам природного права. Право, що встановлене в державі, може бути приватним або публічним. Приватне право повинне регулювати відносини людей стосовно власності, а публічне — відносини між членами держави — громадянами. Тут Кант згадав народний суверенітет. Народ може брати участь у встановленні порядку завдяки прийняттю конституції. Але виборчим правом у своїй концепції Кант наділив тільки людей "вищої" категорії; представники іншої — ті, що пропонують на ринку свою здатність до праці, участі в цьому процесі брати не можуть.

Своєрідним у Канта був підхід до форм правління. Він піддавав аналізу абсолютизм, аристократію і демократію. Демократичною, на його думку, є та форма, де влада побудована за принципом поділу її на законодавчу й виконавчу.

Якщо цього принципу не дотримано, форма правління є деспотичною. Всякій державі, за вченням Канта, слід мати три влади: законодавчу, що належить народові; виконавчу, яка на підставі закону надана правителеві та є підзвітною законодавчій гілці влади; судову, що призначається виконавчою владою.

³⁰ Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Сочинения: В 6 т. - М., 1965. - Т. 6. - С. 139.

³¹ Кант И. Метафизика нравов // Там само. — Т. 4. — Ч. II. — С. 233

У суспільстві має панувати закон, усілякі міркування з приводу справедливості тієї чи іншої норми неприпустимі. Що ж до влади, то Кант також настійливо рекомендував коритися їй, не звертаючи ніякої уваги на її походження.

Державно-правове вчення Канта було пронизане миротворчими ідеями. Він категорично висловлювався проти застосування сили у вирішенні міждержавних відносин, пропонував керуватися нормами права і здорового глузду.

3. Теоретична концепція права і "замкненої торгової держави" Й.-Г. Фіхте

Своєрідний підхід до з'ясування проблем сутності держави і права мав місце у вченні Йогана-Готліба Фіхте (1762—1814).

В основі його вчення — суб'єктивний ідеалізм. Мислитель уважав, що об'єктивна дійсність не існує поза межами свідомості людини. Необхідність у правових настановах диктується самосвідомістю, а право виводиться з "чистих форм розуму". Базою права є взаємне визнання індивідами особистої свободи кожного з них.

У межах загальної свободи кожен індивід прагне реалізувати особисту свободу; щоб його устремління не виходили за межі загальної свободи, узгоджувалися з нею, необхідна правова спільність людей, основою якої повинен бути правовий закон.

Останній має врегульовувати дії та вчинки людей у зовнішньому світі, у взаєминах з іншими людьми для реалізації особистої свободи.

Фіхте визнавав існування і інших соціальних норм суспільства, зокрема моральних, але сферою їхньої дії, на відміну від правових норм, є внутрішній, духовний світ людини.

Далі він зазначав, що в реальному житті індивідуальна свобода людини порушується; щоби цього не було, необхідно встановити панування закону, чого можна досягти лише завдяки примусові. Ця обставина і викликає до життя апарат примусу — державу.

У примусі держави концентрується єдина колективна воля, що утворюється внаслідок державного договору. Загальна воля людей є основою законодавства. А оскільки це так, то в процесі схвалення конкретних законів немає потреби враховувати волю окремих людей.

Одинична воля (воля однієї людини) може порушити закон (вимоги загальної волі), і це є правопорушенням. Але окреме (чи окремі) правопорушення не може скасувати закон, і він залишається чинним.

На думку Фіхте, правопорушень буде значно менше, якщо закони, що схвалюються, матимуть такі гарантії свободи, що їх кожна особа зможе сприймати як свої особисті.

Розмірковуючи про форми держави, філософ зазначав, що демократія і деспотія є протиправними.

Він відкидав ідею своїх попередників про необхідність побудови влади за принципом поділу на законодавчу, виконавчу й судову.

Зловживанням владою в державі він пропонував покласти край за допомогою вищої контрольної інстанції — ефорату, що призначається народом, стоїть над владою та володіє правом заборони незаконних дій влади.

Для досягнення стабільності в державі необхідні, як пише Фіхте, три типи суспільних відносин: договір про власність; договір про захист; договір про об'єднання.

Викладаючи сутність договору про власність, він зазначав, що без власності нема й громадянина. Щоб ним бути, необхідно володіти мінімумом життєвих благ, необхідних для утримання себе та сім'ї. З іншого боку, держава повинна створювати умови для праці, щоб люди могли набувати власність. В цілому економічне життя та майнові відносини мають регулюватися державою. Договір про захист покладає на людину обов'язки не зазіхати на майно чи власність інших, навіть більше — захищати свою власність і власність інших людей від злочинних посягань. Договір про об'єднання згуртовує означені вище договори в одне ціле, гарантуючи їх виконання.

У 1800 р. Фіхте написав працю "Замкнена торгова держава", в якій запропонував проект держави з надмірною етатизацією (одержавленням) усіх сфер суспільного життя.

Він визначив три стани суспільства: селян, які виробляють сільськогосподарську продукцію; міське населення, що складається з ремісників і купців.

Держава контролює всі сфери життєдіяльності: виробництво; ціни, що їх вона ж і встановлює; торгівлю; майновий стан і відносини; особисте життя людей.

В "ідеальній державі" Фіхте існує замкнена торгова система, грошові одиниці мають право обігу лише на внутрішньому ринку.

Автор "Замкненої торгової держави" був категоричним противником приватної власності на землю. З цього приводу він зазначав, що земля належить Богові, а людині надано можливість лише її обробляти й використовувати.

Значна роль у системі органів жорсткого державного контролю відводилася поліції. Вона мала контролювати кожного громадянина, його проживання й пересування. Водночас Фіхте не схвалював негласних методів роботи поліції.

4. Право, держава і громадянське суспільство у вченні Г.-В.-Ф. Гегеля

Найбільш ґрунтовну спробу наукового аналізу й пізнання сутності права й держави було зроблено німецьким філософом Георгом-Вільгельмом-Фрідріхом Гегелем (1770—1831) у "Філософії права" та інших працях.

Проблема права, свободи, моралі й моральності знаходилася в центрі творчих інтересів Гегеля впродовж усього його життя. Ще в праці "Народна релігія і християнство" він критично розглядав християнську релігію, що виражає мораль лише однієї, окремо взятої, людини. Тут Гегель зазначав, що народові потрібна моральна "народна релігія", яка розвивалася б разом із

державою та була б здатна зберегти загальність і цілісність свободи та морального життя.

У праці "Позитивність християнської релігії" Гегель висловив думку, що заміна язичницької релігії християнством привела до втрати народом своєї свободи. Цілісність морального життя народу розпалася, в людей закріпилася звичка коритися чужій волі, індивіди заглибились в особисте життя, значною мірою відчужене від держави.

Філософ уважав, що абсолютна, моральна цілісність є не що інше, як народ³².

На думку вченого, істинна моральність репрезентована загальним, органічно цілим, а окремий індивід, його мораль, право отримують свій реальний сенс лише як моменти тотальності.

У працях Гегеля "Феноменологія духу", "Філософія духу" і "Філософія права" подано єдину концепцію співвідношення права, моралі та моральності. Проблеми права у "Феноменології духу" розкриваються на рівні "об'єктивного духу", коли дух переборює "індивідуальну свідомість" (суб'єктивний дух), досягає ступеня "суспільної свідомості" (об'єктивний дух) і відтак існує вже у формі колективного духу, в межах якого суспільство тісно підходить до усвідомлення законів свого розвитку. Категоріальна структура, в якій викладено "Феноменологію духу", це концепція права: "мораль — правовий стан — моральність".

За вченням Гегеля, категорія "мораль" тотожна категорії "духу", який є таким рівнем розвитку розуму, де достовірність того, що він — уся реальність, зведено в істину; і розум усвідомлює себе самого як свій світ, а світ — як самого себе.

Еквівалентом моральної свідомості є "моральне суспільство". Царство моралі складається й розпадається на безліч індивідів, які рівні між собою. "Правовий стан" передбачає визнання права та обов'язку всіх бути особистістю. Правове суспільство породжує стихію дійсних сил особистостей. Приборкання стихійних сил пов'язане з моральністю, яка ґрунтується на свободі волі та усвідомленні суб'єктом усього комплексу моральних відносин. Моральність вимагає гармонії між мораллю і природою, мораллю й чуттєвою схильністю і, нарешті, примирення всіх моральних протиріч у суб'єкті, що усвідомив свою обмеженість, оцінив моральні бажання інших суб'єктів і тим досяг чистоти своєї самосвідомості. Концепція й категоріальні структури у "Філософії духу" і "Філософії права" за сутністю тотожні. "Філософія права" є ширшим та більш системним викладенням тих самих понять та ідей. Вона змальовує терен діяльності "об'єктивного духу", основною метою якого є реалізація свободи в зовнішньому світі для того, щоби дійсність стала світом вільних відносин.

³² Гегель Г. В. Ф. О научных способах исследования права, его места в практической философии и его отношение к науке о позитивном праве // Г. В. Ф. Гегель. Политические произведения. — М., 1978. — С. 228

Право, в розумінні Гегеля, є наявним буттям свободи. Відповідно до трьох основних ступенів і форм категоризації понять "свобода" і "право" "Філософія права" поділяється на три частини: "абстрактне право", "мораль", "моральність".

У сфері абстрактного права воля — безпосередня та абстрактна. Людина виступає тут як абстрактне і вільне "я". Така одинична воля є особистістю.

Абстрактне право — це усвідомлення правоздатності, чиста можливість усіх наступних, конкретніших визначень права і свободи.

Проминаючи три ступені — "власність", "договір", "неправду", свобода і право конкретизуються, об'єктивний дух вступає у сферу моралі.

Якщо в абстрактному праві незалежна воля мала своє наявне буття в зовнішності, то в моралі воля володіє наявним буттям у самій собі; тільки на ступені моралі набувають значення самовизначення волі, мотиви, умисел і мета суб'єктів.

У моральності цінність людини визначається її внутрішньою поведінкою. Розвиток моральності через ступені "умисел і вина", "наміри та благо", "добро і совість" дозволяє їй володіти абсолютним правом визначати, що є право, обов'язок та інші цінності.

Але мораль — лише суб'єктивна рефлексія самосвідомості. Справжня реалізація свободи в об'єктивному світі здійснюється у сфері моральності. На цьому рівні свобода постає не лише як право суб'єктивної волі, але й як об'єктивність і дійсність. На цьому ступені духу особа реалізує свій обов'язок як те, що їй належить, і в цій необхідності володіє сама собою і своєю справжньою свободою³³. Моральність виявляється в сім'ї, громадянському суспільстві, державі та діє у всесвітній історії як загальний світовий дух. Правові та етичні положення "Феноменології духу" й "Філософії права" доповнюють одне одного. Початком є концепція "Феноменології духу": "мораль — правовий стан — моральність". Загальна категоріальна структура двох концепцій набуває вигляду: "моральність — право — мораль — моральність". Ця категоріальна структура виражає відповідну закономірність. У самій основі розвитку людського суспільства моральність є нерозвиненою потенцією. У процесі розвитку суспільства вона реалізується і проявляється через взаємодію права й моралі. Нарешті, можливий такий етап розвитку суспільства, на якому моральність реалізується безпосередньо у своїй суттєвій формі.

"Філософія права" Гегеля ввібрала в себе деякі ідеї попередніх філософських поколінь. Передовсім це — уявлення ще Платона та Аристотеля про цілісність життя поліса, а також думка Аристотеля про те, що держава є попередником окремих громадян і що людина — "істота політична".

Ідея моральної цілісності держави, перейнята німецьким філософом від античних мислителів, у подальшому була розвинена ним відповідно до: поглядів Т. Гоббса про політичну централізацію, розумність життя в державі; до поняття "загальної волі" Ж.-Ж. Руссо; до ідей історизму, народного духу і

³³ Гегель Г. В. Ф. *Філософія духа* // Сочинения: В 14 т. — М., 1957. - Т. 3. - С. 306.

єдності волі Ш.-Л. Монтеск'є. А втім, державно-правові погляди Гегеля набагато глибші та ґрунтовніші, ніж у його попередників.

Він відкинув ідею природного стану і договірного походження держави, вважаючи, що договір має місце тільки у відносинах, що регулюються приватним правом, і не може бути джерелом державності.

Гегель піддав критиці індивідуалізм природно-правових поглядів Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, які виходили з первинності не цілого — держави, народного духу, а окремої особи.

У своїх філософсько-правових працях Гегель піддав критиці як емпіричний спосіб тлумачення права, притаманний, на його думку, Т. Гоббсові, Дж. Локкові та Ж.-Ж. Руссо, так і формальний спосіб, властивий І. Кантові. За емпіричного підходу, зазначав він, панують споглядання та односторонність розгляду, тоді як формальний підхід визначається рефлексією та абсолютизує розум.

Основним визначенням і вихідною об'єктивного духу є незалежна воля³⁴. Вона — практичний розум, тобто розум, що діє в зовнішньому світі. Тому воля складається з двох протилежних аспектів: загального та одиничного. Але воля розкриває свою сутність лише на вищих ступенях, тільки тут вона стає незалежною. У своїх нижчих формах вона отримує свій зміст ззовні, від вражень і нахилів; сама вона, залишаючись загальною основою, з'являється як здатність вибирати між різними враженнями і в цій формі виступає як свавілля. Зміст волі тут не відповідає формі. Внаслідок цього свавілля є внутрішнім протиріччям своїх визначень. Це — боротьба між різними враженнями, які доходять до зіткнення одне з одним. Вибираючи між ними, свавілля обирає собі загальну мету — щастя, а позаяк ця мета залежить від погодження випадкових вражень, вона є окремою та випадковою. Загального в ній немає, бо нахили — суперечливі й різноманітні. Тому щастя, визначуване як задоволення нахилів, не є досяжним; воно, за Гегелем, являє собою прогрес у безмежність. Сенса справжнього прогресу полягає у вимозі такої загальної основи, яка підкорила б собі все окреме. Для цього необхідно суттєве відокремлювати у враженнях від несуттєвого. Суттєвим необхідно визнавати те, що складає не тільки взятий ззовні зміст, а й відповідає самій волі. В цьому й полягає істинно загальна основа, де абстрактно загальне і окреме є лише моментами. Воля, що самовизначається, є незалежною волею в істинному значенні. Межа її полягає у здійсненні своєї свободи в зовнішньому світі. Здійснення цієї свободи і складає гегелівське розуміння права в широкому розумінні³⁵.

Вся сфера об'єктивного духу в Гегеля — це реалізація ідеї права або свободи. Мораль, моральність, держава — це все, на думку філософа, особливе право або дійсне буття різних ступенів свободи. Значну увагу в політико-правовому вченні Гегеля приділено проблемам співвідношення держави та особистості.

³⁴ Гегель Г. В. Ф. Філософія права. - М., 1990. - С. 67

³⁵ Гегель Г. В. Ф. Філософія права - С. 89-90

Вчення Гегеля з цього приводу є підсумком цілого етапу в історії політико-правових ідей і початком нового етапу розвитку. Громадська і філософська думка на першому етапі переконувала в тому, що одинична особа, наділена розумом і незалежною волею, є вихідною суспільного розвитку. Правам особи було присвоєно статус первинних, вічних, невід'ємних, що випливають із самої її природи. Суспільство розглядалося як механічна сума окремих осіб, продукт їхньої теоретичної та практичної діяльності.

Гегель переконливо довів, що справедливою може бути і протилежна концепція: людина, особистість є продуктом розвитку суспільства — сім'ї, громадянського суспільства, держави, — обумовлена ним, зобов'язана йому всім своїм існуванням і розвитком. Приймаючи вихідним пунктом своїх міркувань про право кантівську ідею про моральну автономію особистості, Гегель через свої логічні судження дійшов висновку про зверхність держави над особистістю, як загального і цілого над окремим і одиничним.

Гегель був переконаний, що істинна сутність особи та її свобода полягають у прагненні індивіда до своєї загальної природи, а право, з огляду на це, — практичне втілення свободи в її загальному вигляді в реальній дійсності, торжество об'єктивного духу у формі держави. Індивідуальну долю людини Гегель приніс у жертву загальному; вона, на думку філософа, мало важить на терезах історії.

Але розвиток історії та відносин між людьми в суспільстві уможливили висновок, що значення індивідуального життя особи та її свободи не такі вже й малі, як доводив Гегель, а елемент випадковості відіграє більш суттєву роль, ніж уважалося раніше.

Поява тієї чи іншої особистості, наділеної незалежною волею, може відчутно впливати на перебіг подій. Це може мати місце не лише тоді, коли особистість надзвичайно видатна, а й тоді, коли особистість пересічна.

Шлягегелівський період політико-правових досліджень упродовж значного часу характеризувався двома напрямками. Перший з них об'єднував в одному контексті право і свободу, розвивав певні аспекти вчення Гегеля з перевагою загального; другий напрямок вбирав у себе правові погляди Канта, де пріоритет надавався індивідуальному, конкретній особистості.

5. Історична школа права

Історична школа права як особливий напрям у правовій думці виникла наприкінці XVIII ст. в Німеччині. У першій половині XIX ст. цей напрям набув широкої популярності та впливу. У центрі уваги його представників знаходилося питання про виникнення та історичний розвиток права. Засновником історичної школи права був Густав Гуго (1764—1844) — професор Геттінгенського університету. Основна його праця — "Підручник природного права як філософії позитивного права, а надто — приватного права". Послідовником і продовжувачем його був Фрідріх-Карл фон Савіньї (1779—1861), головні праці якого — "Право володіння" та "Система сучасного римського права". Останнім, найбільш яскравим представником цього напрямку був Ге-

орг-Фрідріх Пухта (1798—1846). Основні його праці — "Звичаєве право" та "Курс інституцій".

Представники цього напрямку вважали, що для правильного розуміння і розвитку державно-правових явищ визначальне значення має вивчення та осмислення їхнього історичного розвитку. У центрі уваги історичної школи права, що виникла і розвивалась як своєрідна реакція на Велику французьку революцію, знаходилися проблеми історії, традицій і, головне, само поняття народу. Базовим було поняття народу та народного духу, або духу історії. У розумінні представників історичної школи права народ — це єдність окремих осіб, що базується на органічних зв'язках між станами і групами суспільства. Дух народу виростає з традиції та формується упродовж віків. Саме тому він є визначальним у правотворчих процесах. З поняттям народу тісно пов'язаний антиіндивідуалізм, характерний для представників цього напрямку правової думки, Спершу в історії формувався народ, і тільки згодом на його основі витворювалися стани та права особи. Людина є продуктом середовища, тієї цілості, яка витворила та охоплює її, тобто народу.

Основою концепції представників історичної ніколи права було твердження про зумовленість позитивного права низкою об'єктивних чинників. Позитивне право не є якоюсь виключно теоретичною конструкцією, що твориться у процесі правотворчої діяльності законодавчих органів. Право, яке діє в суспільстві, — це не тільки сукупність приписів уповноважених на те органів держави. Право, як публічне, так і приватне, складається само по собі, воно витворюється суспільним розвитком, як мова та звичаї.

Гуго, порівнюючи право з мовою, підкреслював, що воно, так само як і мова, не встановлюється договором, не запроваджується за чиясь вольовою вказівкою і не дане Богом. Учений також порівнював утворення права з утворенням правил гри. Він зазначав, що здебільшого в іграх правила складаються незалежно від згоди гравців. Вони утворюються з плином часу внаслідок однакового вирішення спірних питань, що виникають. І лише поступово, завдяки практиці, що склалася, встановлюються тверді правила. Право твориться не тільки або навіть не стільки завдяки законодавству, скільки через самостійний розвиток, через стихійне утворення відповідних норм спілкування, що їх добровільно приймає народ. Народний дух, свідомість народу є тими чинниками, які визначають розвиток права. Ці норми адекватні обставинам життя народу. Ось чому закони тільки доповнюють, конкретизують позитивне право, а не творять його. Позитивне право є похідним від звичаєвого права, яке зумовлюється, витворюється національним духом, народною свідомістю. Гуго зазначав, що юридичні норми та інститути витворюються і розвиваються у процесі розвитку суспільства в цілому. Цей розвиток сам по собі приводить до змін, що відповідають потребам часу, зміні суспільно-політичної ситуації. Вчений підкреслював: те, що приписує закон, не завжди збігається з тим, що відбувається на практиці, і такий стан він уважав нормальним, оскільки багато хто не читав і не знає змісту закону, проте фактичний стан речей добре знайомий кожному. З огляду на це Гуго схвалював будь-який стан речей, що фактично існує. Власне, його позицію можна охаракте-

ризувати, перефразовуючи слова Гегеля, так: "Усе, що існує, законне, оскільки воно існує".

Інший представник історичної школи права — Ф.-К. фон Савіньї підкреслював, що право — це витвір народного духу, невід'ємний елемент цілісної культури народу; як і культуру, його не можна встановлювати свавільними бажаннями окремих індивідів або груп осіб. Право формується у процесі спільного життя всіх людей, які становлять народ. Єднальним чинником, що творить із певної кількості індивідів народ, є спільна правосвідомість і громадська за сутністю діяльність. Як невід'ємна частина народної культури право перебуває в такому ж стані, як і вона, на одному рівні з нею та може бути осмислене тільки в її межах. Право розвивається і змінюється разом із рухом, розвитком національного духу. Еволюція права — це завжди органічний процес у тому розумінні, що вона подібна до розвитку організму із зародку. Уся історія права — це повільне, плавне розкриття тієї субстанції, носієм якої споконвіку є народний дух, або дух народу. Стверджуючи це, Савіньї водночас не заперечував ролі та значення юристів у розробленні права. Він поділяв історичний розвиток права на два етапи, або на дві головні стадії: стадію природного права та стадію вченого права. На першій стадії право витворюється безпосередньо у свідомості народу і виявляється як звичаєве право. На другій стадії воно витворюється вченими-юристами, які виступають як представники народу, виразники народної правосвідомості. На цій стадії право існує у двох аспектах: з одного боку, як частина життя народу, з іншого — як особлива наука, яку витворюють юристи, тобто у праві виявляється юридично-технічний елемент. Наступним етапом у розвитку права Савіньї вважав кодифікацію, Але на всіх етапах розвитку право не втрачає зв'язку зі своєю основою — загальним духом народу.

Г. Пухта підкреслював необґрунтованість спроб накинути суспільству не пов'язані з життям народу, з його історією правові моделі, які тому й не мають шансів бути сприйнятими суспільством. Як елемент цілісної культури народу право наділене органічністю, що виявляється, окрім іншого, у збігу стадій і ритмів розвитку права з розвитком еволюції народного життя. Пухта писав: "Цією органічною властивістю право наділене також і у своєму поступальному розвитку; органічною є і спадковість правових інститутів. Виразити це можна однією фразою: право має історію".

Представники історичної школи права вважали, що призначенням діючих у суспільстві юридичних інститутів є закріплення без змін реально існуючого порядку. Позитивні закони не можуть боротися зі злом, яке трапляється в житті. У кращому разі вони можуть сприяти впорядкуванню звичаєвого права і політичної структури, які формуються природно та історично під впливом тих перетворень, що відбуваються з народним духом. Законодавець, отже, повинен прагнути максимально точно виразити "загальне переконання нації", закріпити його у правових нормах.

Пухта підкреслював, що право — це продукт народного духу і своєрідність, специфічні особливості того чи того права, зумовлені особливостями народу. Більше того, він уважав, що воля окремої людини не відіграє у праві

жодної ролі. Право складається за волею історичної необхідності, або, іншими словами, за волею історії. Право — це результат тих обставин, які історично склались у суспільстві. "Право, — писав учений, — це вираз загальної волі всіх учасників правового спілкування". Водночас він зазначав, що свобода є основним поняттям права. Хоча ще раз слід підкреслити, що для історичної школи в цілому характерний антиіндивідуалізм. Оголошуючи право продуктом національного духу певного народу, представники історичної школи права не заперечували існування загальних засад і принципів права, які мають наднаціональний характер. Зокрема, Пухта зазначав, що у праві, поряд із національними, існують певні "загальні" засади, які дають змогу одному народові впливати на інший і запозичувати чуже право як основу для розвитку власного. Цим пояснюється рецепція римського права у країнах Західної Європи.

Подібно до права, представниками історичної школи розглядалася також держава. Держава створена тією ж силою, що й право, її основою також є народний дух. "Дух народу творить державу, як і право", — писав Пухта. Розвиток держави відбувається так само органічно, як і розвиток права.

Містика народного духу, яку пропонували в юриспруденції представники історичної школи права, знайшла мало прихильників. Проте у філософсько-юридичній концепції історичної школи права важливе теоретичне значення мала критика її представниками метафізичності раціоналізму природничо-правових доктрин із притаманним їм принципом вічних, нерухомих і незмінних прав. Історична школа відкинула поклоніння перед такими абстракціями просвітництва, як розум, особа, природа чи природне право. На наступних етапах розвитку правових учень значну роль відіграла ідея історичної школи, що полягає у трактуванні правових інститутів як особливих соціальних явищ, котрі історично закономірно виникають, функціонують і розвиваються в єдиному процесі життя народу.

6. Політико-правові вчення представників лібералізму у Франції та Англії

У першій чверті XIX ст. другий напрямок політико-правової ідеології, де домінували інтереси особистості, а потім держави, набув подальшого розвитку в творчості представників французького та англійського буржуазного лібералізму Бенжамена Констана, Алексіса де Токвіля та Ієремії Бентама.

Ідеї особистої свободи, свобода приватної власності, обмеження впливу держави на економічне життя, обстоювання ідеї поділу влади, що пропагувалися цими мислителями, мали непересічне значення для формування теоретичних засад громадянського суспільства і правової держави.

У своїй державно-правовій концепції, викладеній у "Курсі конституційної політики", Б. Констан (1767—1830) пропагував означені ідеї, а головним аспектом його вчення було співвідношення особи й держави.

Мислитель був переконаний, що свобода особи може бути реалізованою тільки завдяки праву. Права громадянина, на його думку, впливають із свободи, вони непідвладні державі.

З огляду на це Б. Констан розрізняв свободу громадянську (особисту) і політичну. Політична свобода була притаманна тільки народам Стародавніх Греції та Риму, проявляючись у праві участі в колективному здійсненні політичної влади.

Але в такому стані людина не знала громадянської свободи, вона була повністю підкорена владі всього суспільства. Більшу цінність, на думку Б. Констана, мають громадянська свобода, що полягає в повній незалежності від політичної влади, та наявність таких прав, як свобода слова, совісті, зборів і друку, вибору місця проживання, свобода підприємництва та приватної власності.

Практично все своє вчення Б. Констан присвятив аналізу таких категорій, як особистість, держава і громадянське суспільство; він зазначав, що тільки особиста свобода може стати життєвою необхідністю, умовою формування основ правової держави та громадянського суспільства. Мислитель навів низку чинників, що сприяли зникненню політичної та появі особистої свободи. Це — утворення держав, які мають значну територію та обмежують можливість спілкування всього населення з тих чи інших проблем суспільного життя, що відбувалось у державах-полісах; зникнення рабства, підневільної праці, що сприяє появі особистої зацікавленості в якості й результатах праці, а відтак — розвиткові комерції та підприємництва; зацікавленість людей у мирі, створенні умов особистої та майнової безпеки.

Підмурком свободи нових народів, на думку Б. Констана, є особисті права. З огляду на це соціальна роль держави полягає в забезпеченні особистої свободи людей, а політична влада, як уособлення політичної свободи, повинна бути обмеженою. Вона не поширюється на особисте життя людей, а держава має сприяти розвиткові свободи індивіда. Мислитель погоджувався з думкою Ш.-Л. Монтеск'є про те, що в державі має місце зловживання владою, і для викоренення його необхідна сильна громадська думка, сконцентрована в парламенті, а також утілення принципу поділу влади.

З цього приводу Б. Констан пропонував розмежувати функції: королівської влади; виконавчої влади; влади палати перів; влади, що репрезентує громадську думку, — виборної нижньої палати; судової влади; місцевої (муніципальної) влади.

Децентралізація державного управління, виокремлення муніципальної влади в осібну гілку та визначення її повноважень, на думку Б. Констана, повинні бути сприяти розвиткові нових соціальних і, зокрема, економічних відносин, а також особистої свободи людей.

Одним із перших представників французького лібералізму, який досягнув значення і важливості демократії, був Алексіє де Токвіль (1805—1859). Його праця "Демократія в Америці" набула широкої популярності. Він брав активну участь у державному і політичному житті, був депутатом парламенту, міністром закордонних справ. У період правління Наполеона III змушений був емігрувати. Ще одна відома праця Токвіля — "Старий режим і революція".

"Демократія в Америці" — це водночас емпіричний опис функціонування американської демократії, збірка загальних думок про функціонування держав та осмислення державно-правового минулого європейських країн. У цій праці Токвіль сформулював теорію демократії, виклав погляди на такі чоловічі проблеми, як співвідношення рівності й свободи та існування суперечності між ними. Головна ідея праці — визнання історичної неминучості загрози аристократії та постійного і неухильного руху до свободи і демократії. Він уважав, що поступовий розвиток рівності — це факт провіденційний, потверджений чіткими ознаками, а саме: він існує в усьому світі, поступово і з кожним днем дедалі більше виходить з-під влади людини, і всі події, як і всі люди, служать цій рівності. Розуміючи рівність як демократію, вчений зазначав: "Попри всі вади, правління демократії все ж таки більше, ніж будь-яке інше, здатне сприяти процвітанню... суспільства". Рівночасно Токвіль приділяв велику увагу організації державної влади, що за демократії набуває особливо великого значення. Зокрема, аналізуючи американську державно-правову систему, він підкреслював важливе значення "системи стримувань і противаг" і теорії поділу влади, які знайшли закріплення в американській конституції. Автори Конституції США, за словами Токвіля, чітко розуміли потребу в тому, щоби крім народу існувала певна кількість властей, які, не будучи абсолютно від нього незалежними, користувалися б, однак, у своїй сфері досить значним ступенем свободи — так, щоб, підпорядковуючись напрямові, що його вказує більшість, вони могли б боротися з його випадковими бажаннями і не приставати на його небезпечні вимоги. Під цим кутом зору вчений особливо підкреслював незалежність судової влади, яка, спираючись на принцип верховенства конституції перед звичайними законами, захищає основи громадянської та політичної свободи від посягань з боку законодавців. Утім, Токвіль застерігав, що недостатньо закріпити якісь положення в конституції, позаяк устрій держави залежить і від інших чинників. Він, зокрема, писав, що Конституція США подібна до тих прекрасних витворів людської мудрості, які дають славу та багатства своїм винахідникам, але залишаються непотрібними в інших руках, і зазначав, що Мексика, наприклад, скопіювала американську конституцію, але постійно переходила то від анархії до військової деспотії, то від військової деспотії до анархії. Про чинники, що зумовлювали успіх американської демократії, Токвіль писав: "Фізичні причини (географічні умови. — Т, А.) мають менший вплив, ніж закони, а закони — набагато менший, ніж звичаї (мораль)". Під останніми він розумів усю сукупність знань, уявлень, думок та ідей, з яких утворюється звичайний спосіб життя, традиційний та інтелектуальний устрій народу. Демократизм американського суспільного життя і стабільність політичного устрою пояснюються, згідно з Токвілем, демократизмом американських звичаїв (моралі). Коріння свободи і демократизму американських звичаїв Токвіль убачав насамперед у системі громадського самоврядування, що склалась історично в Півній Англії. Саме традиції громадського самоврядування започаткували народний суверенітет і утвердження на практиці принципів свободи.

Проте ні добрі закони, ні інші чинники не врятували Америку від стану, що його Токвіль, слідом за Дж. Адамсом та іншими, назвав "тиранією більшості". Він називав "нечестивим і мерзенним" таке правило, коли у справі управління більшість може чинити все, що їй заманеться. На його думку, існує вищий закон — "справедливість", яким встановлено "межі права кожного народу" і водночас право кожного індивіда апелювати "від верховної влади народу до верховної влади всього людства". Однак, на відміну від своїх попередників, які користувалися поняттям "тиранія більшості" для критики демократичних законів, Токвіль убачав "тиранічний" прояв американської демократії найперше у пануванні громадської думки. Ця думка, завдяки прагненню кожного здобути підтримку інших громадян в умовах демократії, неминуче стає думкою мас і тому володіє колосальною примусовою силою, яку неможливо порівняти ні з якими законами. Токвіль підкреслював: "Масі нема потреби вдаватися до законів, щоби покарати тих, хто думає інакше; їй достатньо висловити своє несхвалення, і почуття гнітючої самотності та безсилля доведе їх до відчаю". І далі: "Коли люди рівні за своїм становищем, то завжди громадська думка величезною силою тисне на розум кожного індивіда, вона керує ним, охоплює і пригнічує його; це залежить не стільки від політичних законів, скільки від складу самого суспільства". Тому, хоч як би було врівноважено й розподілено владу в демократичному суспільстві, хоч як би юридичне гарантувалися основні громадянські права і свободи, висловлювати думки, що суперечать думці маси, стає надзвичайно важко. Отже, звільнившись від тиранії держави, американці створили в суспільстві власну тиранію — тиранію одноманітного мислення і поведінки людей, що відкидає інакодумство. Водночас Токвіль відзначив низку чинників, які пом'якшують "тиранію більшості" у Сполучених Штатах Америки, а надто — той авторитет, яким користуються в цій країні юристи. Хоча в умовах американської демократії вони становлять привілейовану касту і є аристократами за способом мислення, манерами і смаками (відчувають інстинктивну любов до порядку і формальностей, неприязнь до дій мас тощо), але за інтересами і походженням самі належать до народу, а тому користуються його довірою та обираються на всі більш або менш значні державні посади. Вплив юридичної професії сягає далеко за межі суддівської чи адвокатської діяльності. Як відзначав Токвіль, майже всяке питання, що виникло, рано чи пізно стає юридичним, внаслідок чого всі сторони змушені вдаватися до ідей та мови, характерних для юридичних процедур, а державні діячі, які також, в основному, є юристами, вносять звичаї та навички своєї професії у здійснення суспільних і державних функцій. Мова права, отже, певною мірою стає повсякденною мовою, а юридичне мислення дедалі глибше проникає у свідомість мас. У цьому аспекті важлива роль належить судові присяжних, коли народ або певна його частина піднімається до рівня суддів.

Токвіля відзначало протиставлення рівності й свободи. Він уважав, що в демократичних республіках рівність має більшу соціальну цінність, аніж свобода, оскільки потреба у свободі є життєво важливою для небагатьох, тоді як рівність робить щасливим кожного. Тому, хоча демократичні суспільства і

прагнуть до свободи, це прагнення підпорядковане стійкішому і масовому прагненню до рівності, задля якої вони, врешті-решт, ладні відмовитися від свободи. "Вони хочуть рівності зі свободою, але, якщо це їм недоступне, то хочуть її навіть у рабстві. Вони перетерплять злигодні, гноблення, варварство, але не витерплять аристократії", — зазначав Токвіль. Щоправда, рівність породжує індивідуалізм, а це є негативним явищем, бо тягне за собою такі негативні наслідки, як, скажімо, поступова відмова громадян від участі в суспільному житті. Він підкреслював, що люди в демократичних суспільствах "...завжди з великими труднощами відриваються від приватних справ, щоб долучитися до спільних". Це, зрештою, приводить до появи прагнення передати клопіт про загальний інтерес єдиному видимому та постійному його виразникові — державі, яка, з послабленням понять про проміжні влади, незмінно асоціюється у свідомості народу з сильною одноособовою центральною владою. Така одноособова влада, яка стоїть над усіма громадянами, не викликає ні в кого заздрості, оскільки всі стосовно неї перебувають у рівному становищі. Навіть більше, у процесі зростання прагнення до рівності народ із чимраз більшою симпатією ставиться до встановлення одноособової диктатури, до концентрації всіх політичних прав у руках будь-якої сильної особистості. Деспотизм, який почуває себе впевнено тільки тоді, коли люди роз'єдані, коли соціальні зв'язки між ними послаблені, виявляється, принаймні на словах, прихильником рівності та, використовуючи егалітаристські прагнення мас, утверджується в суспільстві як єдина політична сила. При цьому тиран, який захопить владу, на думку Токвіля, на певний час забезпечить порядок і навіть зможе задовольнити матеріальні інтереси мас, але, кінець-кінцем, обов'язково забере у людей головне — свободу. І важливим здобутком Америки є те, що американці зуміли боротися з індивідуалізмом за допомогою вчення правильно зрозумілого інтересу, а такий інтерес привчив їх до кооперації, спільної діяльності в різних асоціаціях, основою яких завжди була необмежена свобода створення асоціацій, у тому числі і з політичними цілями.

Небезпека деспотичного переродження демократії особливо велика у тих країнах, де відсутні традиції політичної свободи. "Коли рівність запроваджується серед народу, який ніколи не знав або вже давно не знає свободи, як це спостерігається на Європейському континенті, — писав Токвіль, — то старі національні звички одразу ж і немов би через природне тяжіння поєднуються зі звичками й поглядами, що їх породжує новий суспільний устрій; при цьому всі влади немов би самі собою прагнуть до центру, зосереджуючись у ньому з дивною швидкістю, і держава одразу ж досягає крайніх меж своєї сили, тоді як приватні особи так само швидко доходять до останньої межі безсилля".

Важливим у поглядах Токвіля є його ставлення до державного устрою або, точніше, до проблеми централізації та децентралізації. У праці "Старий режим і революція" він підкреслював, що централізація є чинником, що паралізує все громадське життя. І тому як у період абсолютизму, так і після революції головною перешкодою для утвердження свободи і демократії була

саме централізація, зосередження всіх питань суспільного життя у компетенції центральної влади.

Як прихильник демократії та свободи, Токвіль був переконаний, що вони є цінністю самі по собі. Люди, які вбачають у свободі виключно засіб досягнення матеріальних благ, ніколи не зможуть утримати її надовго. Згідно з Токвілем, прагнення свободи — це властивість аж ніяк не всіх народів, а лише тих, котрі створені для неї, ненавидять, як зло, саму залежність, полюбують у свободі не тільки матеріальні блага, що їх вона їм дає, але бачать у ній самій таке дорогоцінне й необхідне благо, з утратою якого нічим не можна втішитись і володіння яким є найвищою нагородою. Справжня любов до свободи притаманна небагатьом — це властивість людей особливої, великої душі, які знаходять вищу насолоду, за словами Токвіля, у праві говорити, діяти, дихати без утисків, підпорядковуючись виключно Богові та закону.

Ідеї демократизації політичних і правових інститутів держави пропагував у своєму політико-правовому вченні англійський філософ і юрист І. Бен-там (1748—1832).

У "Принципах законодавства" та в інших працях мислитель зазначав, що основою та метою суспільного існування людини є особиста користь. Життя людей повинне бути побудоване в такий спосіб, щоб отримати якомога більше користі, задоволень і виключити страждання.

Навіть більше — з особистої користі, блага кожного індивіда складаються суспільна користь і загальне благо.

З оперттям на цей принцип І. Бен-там визначав соціальну роль та призначення держави й законодавства — створення умов для досягнення користі й щастя кожної людини.

Мислитель був переконаний, що нові економічні умови, які склалися в Англії, можуть сприяти реалізації принципу користі, оскільки інтереси приватних власників багато в чому збігаються з інтересами суспільства в цілому. Тому держава повинна бути зацікавленою у збільшенні кількості власників, сприяти зміцненню середнього прошарку суспільства, що дозволить зменшити бідність і збільшити загальну користь. Окрім цього, досягненню загальної користі повинні сприяти, на думку І. Бен-тама, вільні ринкові відносини й конкуренція, відсторонення держави від впливу на економіку, ефективна боротьба зі злочинністю.

Важливим аспектом у досягненні суспільного ідеалу І. Бен-тама є демократизація політичних інститутів держави, забезпечення політичних та особистих прав і свобод людей, що можливо лише в демократичній державі. Інші форми держави — монархія та аристократія не можуть забезпечити реалізації принципу загальної користі. Вони захищають користь та інтереси меншої кількості людей і не гарантують особистої та майнової безпеки населення.

Досліджуючи походження держави, І. Бен-там відкидав теорію договірного її утворення. Договір — це омана, стверджував він, усі держави утворені силою і закріпилися завдяки звичкам людей підкорятися урядові. Він також зазначав, що ніякого права чи прав, у тому числі й природних, що передують

державам і урядам, немає. Природними у людини є тільки почуття, здібності й нахили, їх не можна вважати правом, а тим паче законами. Ба більше — їх необхідно підкорити законам, створити умови для розвитку позитивних здібностей і заборонити, викоренити антисоціальні нахили.

Позитивним правом, на думку мислителя, є встановлена законом можливість і гарантія дозволених вчинків.

Юридичні закони — це воля суверена, особи чи групи людей, що здійснюють верховну політичну владу. Вони забороняють або дозволяють певні дії, покладають на громадян права чи обов'язки.

Політичне вчення Джона-Стюарта Мілля (1806— 1873) є наступним етапом розвитку утилітаризму, започаткованого І. Бентамом. Мілля, базуючись на утилітаризмі, зробив важливий внесок у розвиток методології наукового пізнання соціально-політичних явищ, а також у подальше розроблення нормативних засад політичної теорії лібералізму. Основні його праці — "Про свободу", "Роздуми про представницьке правління", "Основи політичної економії".

Мілля розпочав свою науково-літературну діяльність як послідовник І. Бентама. Значний вплив на формування його світогляду справив батько Джеймс Мілля, який, власне, став симпатиком І. Бентама після смерті останнього в 1832 р. Формування власної концепції Дж.-С. Мілля розпочалося з вивчення проблем моральної філософії та критики Бентамової етики. Він відкинув раціонально обгрунтоване розуміння особистого щастя, що спиралося на апологію індивідуального егоїзму. Пояснюючи свій відхід від учення Бентама, Мілля писав у "Автобіографії": "Я ніколи не сумнівався у правильності свого висновку, що щастя є пробним каменем усіх життєвих правил, а водночас і метою життя. Але тепер я почав думати, що єдиний засіб досягнути цієї мети — поставити її на другий план, а не робити з неї безпосередньої цілі осмислення. Тільки ті щасливі, гадав я, хто ставить собі завданням у житті якийсь інший предмет, а не особисте щастя, наприклад: щастя інших, добробут людства, а також будь-яку справу, будь-яке дослідження, що його вони здійснюють не як засіб, а як ідеальну ціль". Учений виступив проти виведення всієї моралі з принципу особистої, економічної користі, підкреслюючи значення ідеальних моральних засад.

Свою нову утилітаристську етику Мілля умотивовував із допомогою розгорнутої логіко-методологічної аргументації. Методологічні дослідження, в остаточному підсумку, служили мислителеві засобом обгрунтування нової політичної реальності як своєрідної вершини історичного розвитку і водночас — напрямків її вдосконалення на основі нових моральних ідеалів. Сам Мілля, пояснюючи формування своїх поглядів, писав, що він осягнув "другу половину істини", порівняно з мислителями XVIII ст., дійшовши висновку, що "...людський дух у своєму прогресі дотримується певного порядку, за яким певні явища повинні передувати іншим, і цей порядок може бути змінений урядом і суспільними перетвореннями тільки до деякої міри, але не в необмеженому розмірі; всі питання про політичний устрій відносні, але не абсолютні, і різні рівні розвитку людського прогресу не тільки можуть, а й

повинні мати різні установи; управління завжди зосереджується або переходить до рук тих, хто репрезентує в суспільстві наймогутнішу силу, і діяльність цієї сили залежить не від суспільних інституцій, а, навпаки, інституції визначаються нею".

У політичній теорії Мілля можна вирізнити кілька рівнів: етику, соціальну і політичну філософію, а також конституційно-правові погляди. На думку мислителя, кінцева мета дій людини — прагнення до щастя і зменшення страждання — є фактом, що не підлягає доведенню з допомогою розуму. Людина може бажати тільки щастя, а оскільки воля людини — це "дитя бажання", то вона повинна бути спрямована на досягнення щастя. Усе, що веде до досягнення щастя, — корисно, морально і справедливо. "Справедливість,— писав Мілля, — має своїм підмурком користь і складає головну частину всієї моралі... Справедливістю називаються моральні вимоги, котрі, якщо розглядати їх сукупно, посідають вище місце в ряді вимог суспільної користі, а тому мають вищу обов'язковість, ніж інші вимоги". Це — формальний аспект тлумачення вченим справедливості, її місця в системі етичних категорій.

За своїм моральним змістом категорія справедливості розкривається через трактування головної проблеми соціальної та політичної філософії Мілля — взаємовідносин особистості й суспільства. Він дав чітке ліберальне тлумачення цих взаємовідносин. У визначенні ідеалу останніх мислитель виходив з інтересів та блага індивіда. Рівночасно його позиція суттєво відрізняється від позиції Бента-ма. Зокрема, він підкреслював, що не можна ґрунтувати мораль тільки на постулаті особистої економічної вигоди індивіда і на вірі в те, що задоволення якоїсь корисної потреби окремої людини автоматично приведе до благополуччя всіх, добробуту всього суспільства.

На думку Мілля, принцип досягнення особистого щастя ('задоволення') може бути реалізований лише тоді, коли він нерозривно та органічно пов'язаний з іншим принципом, керівною ідеєю; ідеєю необхідності узгодження інтересів, причому не тільки окремих осіб, а й загальносуспільних інтересів. При цьому вищим проявом моралі є ідеальна шляхетність, що знаходить свій вираз у праці заради щастя інших, у сумлінному служінні суспільству. У цьому аспекті лібералізм Мілля — більш зрілий і гнучкий аніж учення Бентама. Мілля робив наголос на ролі ідеальних основ у політиці, на розробленні та застосуванні на практиці "правильних", "моральних" видів політичного устрою. Він дав нове, змістовне трактування щастя, до якого має прагнути людина, і задоволься, що їх належало вважати моральними.

Мілля запропонував якісне розмежування вищих (інтелектуальних) і нижчих (чуттєвих) задовольств, уважаючи, що людина неодмінно мусить прагнути до ідеальної шляхетності, самопожертвування заради блага інших та всього суспільства. Цю орієнтацію мислитель уважав найвищою моральною якістю, яку слід розвивати з допомогою виховання. Сама ж мораль, своєю чергою, не може вимірюватися лише користю, яку вона приносить. Основа моралі — "почуття спільноти, притаманне людству, бажання єднання з нашими ближніми". Цінність або моральність будь-якого людського вчинку

вимірюється, згідно з Міллем, тим, наскільки він веде до "найбільшої суми щастя для найбільшої кількості людей" і збереження суспільного організму. Цінність загального блага полягає у взаємному врахуванні суперечливих інтересів не лише індивідів, а й класів. У своїй етиці він виступав як безпосередній попередник солі-даристських концепцій — без "взаємного визнання інтересів", уважав Мілль, неможливе ніяке спілкування між людьми, за винятком ставлення рабовласника до раба.

Основу політичної філософії Мілля становлять способи: забезпечення блага індивіда та блага всього суспільства; ролі та меж влади держави; обсягу автономії особистості. Він звинувачував сучасні йому політичні інституції в тому, що вони пригноблюють вільний розвиток індивіда, і ставив у центр своєї філософії історії та соціальної філософії поняття свободи і прогресу. Вчений гадав, що свобода є постійним джерелом прогресу, оскільки завдяки їй може бути стільки незалежних центрів прогресу, скільки й особистостей. Свобода, за Міллем, — це насамперед свобода особистості, індивіда. Особливу увагу він звертав на свободу висловлювання, логічно доводячи, що для прогресивного розвитку суспільства необхідна боротьба думок, а отже, корисними є не тільки правильні, а й хибні думки. Істина, на думку мислителя, безконечна та багатогранна, різні її грані доповнюють одна одну. Він глибоко вірив у природність і необхідність плюралізму думок і політичних позицій.

Слід зазначити, що Мілль був першим ліберальним мислителем, який, проаналізувавши стан тогочасного суспільства, чітко визначив ті проблеми, зокрема соціальні, що в ньому існували. Він писав: "Суттєвою умовою суспільного життя є взаємне визнання інтересів. Увесь рух суспільства постійно прямує до такого стану, коли, врешті, для кожного індивіда стане просто неможливим мати які-небудь стосунки з кимось із подібних до себе інакше як за умови абсолютної рівності. З розвитком суспільства і покріпленням суспільних зв'язків безпосередня сила досвіду та особистий інтерес кожного індивіда спонукають співвідносити власні вчинки з інтересами інших; індивідуальні прагнення дедалі більше ототожнюються з загальним благом або, принаймні, силою самого досвіду потрапляють у щораз більшу залежність од вимог загального блага... З кожним кроком завдяки політичному прогресові усуваються причини, якими зумовлюється протилежність інтересів, ліквідується та нерівність між індивідами або класами індивідів, ті легальні привілеї, які ще й досі дають підставу не визнавати інтересів значної частини людства".

Мілль був переконаний у неминучості зростання соціальної солідарності й рівності та можливості мирними засобами усунути вади тогочасного суспільства. Шлях до цього, на його думку, лежав через удосконалення формальних політичних інститутів. Він підкреслював актуальність ідеалів конституціоналізму та важливість установлення меж влади держави стосовно індивіда. Вчений підкреслював: "Воля народу, насправді, є не що інше, як воля найчисленнішої чи найдіяльнішої частини народу, тобто воля більшості або тих, хто здатний примусити визнавати себе за більшість, а отже, народна влада може прагнути пригнічувати частину народу, і тому проти її зловжи-

вань також необхідні заходи, як і проти зловживань будь-якої іншої влади. Отож, обмеження державної влади над індивідом не втрачає свого значення і в тому разі, коли наділені владою відповідальні перед народом, тобто перед більшістю народу". Водночас Мілль, як і Токвіль, підкреслював загрозу "тиранії більшості" для індивіда. "Не досить мати охорону тільки від державної тиранії, — писав він, — а необхідно мати охорону і від тиранії пануючої в суспільстві думки або почуття, від властивого суспільству тяжіння, хоч і не кримінальними заходами, силоміць накидати свої ідеї та свої правила тим індивідам, які з ним розходяться у своїх поняттях... Є межа, поза якою громадська думка не може законно втручатися в індивідуальну незалежність; слід установити цю межу, слід охороняти її від порушень — це так само необхідно, як необхідна охорона від політичного деспотизму". "Усе, що знищує індивідуальність, є деспотизм", — підкреслював Мілль. І духовно-моральний деспотизм, що нерідко практикується більшістю суспільства, може бути значно жорстокішим, аніж деспотизм державний. Це твердження мислителя було, власне, першою реакцією на "масову демократію" з її нівеляцією індивідуальності.

Значну увагу в концепції Мілля приділено правам людини. Для обґрунтування прав людини стосовно держави й суспільства вчений "не запозичував доказів з ідеї абстрактного права", а виходив, відповідно до утилітаристської традиції, з принципу користі — як індивіда, так і суспільства. З цього ж принципу він виходив, обґрутовуючи й соціальні обов'язки, зазначаючи, що "договірна гіпотеза, придумана для пояснення соціальних обов'язків абсолютно непотрібна". Мілль розглядав права людини, по-перше, як сферу, вільну від втручання держави, а, по-друге, прагнув максимально звузити коло випадків, коли втручання держави й суспільства у справи індивіда є допустимим. Головний принцип ставлення суспільства й держави до індивіда має полягати в тому, що люди індивідуально чи колективно можуть справедливо втручатися в дії індивіда тільки заради самозбереження, і кожен член цивілізованого суспільства може бути справедливо підданий якомусь примусові лише в тому разі, коли це необхідно для попередження з його боку шкідливих дій відносно інших людей; особисте ж благо самого індивіда — фізичне або моральне — не є достатньою підставою для будь-якого втручання в його дії. Індивідуальна свобода, на думку Мілля, означає абсолютну незалежність людини у сфері тих дій, які безпосередньо торкаються тільки її самої; вона означає, що людина може бути в межах цієї сфери сама собі господарем і діяти в ній за власним розсудом. Як аспекти індивідуальної свободи вчений вирізняв, зокрема: свободу думки й переконання, виражені зовні; свободу діяти спільно з іншими людьми; свободу вибору і досягнення життєвих цілей та самостійне влаштування власного життя. Усі ці та пов'язані з ними свободи є конче потрібними для розвитку і самореалізації індивіда, і водночас вони є надійною охороною від посягання на автономію індивіда. Мілль писав: "Сфера індивідуальної свободи — це те, що безпосередньо стосується самого індивіда. Не є вільним те суспільство, хоч би якою була його форма правління, де індивід не має свободи думки і слова, свободи жити як хоче, свободи асоціа-

цій". Під кутом зору такого розуміння свободи мислитель відповідно розглядав і питання про обсяг і зміст функцій держави. Він уважав, що загальний принцип діяльності держави полягає в тому, що держава не повинна заважати вільній діяльності індивідів та їхніх асоціацій; навпаки, вона має сприяти їм у цій діяльності, робити все, щоб розвивати в суспільстві дух самостійності та підприємництва. Проте Мілль не обмежував сферу діяльності держави гарантуванням безпеки і правопорядку. Виступаючи за невтручання держави у сферу індивідуального життя особи, він називав і низку винятків, себто ті сфери, що їх держава може й повинна регулювати. Це: захист психічно хворих і дітей; гарантія договорів; державний контроль за діяльністю; регулювання трудових відносин, зокрема робочого часу в усій країні; державна соціальна допомога, поряд із системою приватного благодійництва; державна організація заходів, вигідних для всього суспільства, якщо це не під силу приватній ініціативі, зокрема організація наукових досліджень. Свобода індивіда, приватної особи є первинною стосовно політичних структур та їхнього функціонування. Це ставить державу в залежність од волі та вміння людей створювати й налагоджувати нормальне людське співжиття. З огляду на це він відкидав ранньоліберальний погляд на державу як на природне зло, від якого більшою чи меншою мірою потерпає суспільство. Мілль писав: "Врешті-решт, держава завжди буває не краща і не гірша, ніж індивіди, які її складають". Державність є такою, яким є суспільство в цілому, і тому насамперед воно відповідає за її стан. Головна умова існування гідної держави — самовдосконалення народу, високі якості людей, членів того суспільства, для якого призначена ця держава.

Розглядаючи форми правління, мислитель уважав, що найкращою є представницька демократія. "Краща форма правління така, за якої вищою спостережною владою, яка вирішує справи в останній інстанції, наділено всю сукупність членів суспільства, тобто, за якої кожен громадянин не лише має голос в управлінні країною, а й, в разі потреби, може бути задіяний у реальній участі в ньому та виконувати якусь місцеву чи загальносуспільну функцію", — писав Мілль. При цьому він наголошував: "...кращим урядом для всякого народу буде той, який зможе допомогти народу йти вперед". Саме представницька демократія може усунути, на думку ченого, ті класові суперечності, що були в суспільстві, тільки вона може й повинна мати надкласовий характер. "Коли влада перебуває в руках якогось класу, він свідомо і вмисно приносить інтереси інших класів у жертву своїм інтересам", — зазначав Мілль і продовжував: "Одна з найбільших небезпек демократії, як і будь-якої іншої форми правління, полягає у згубних інтересах правителів, які зважають тільки на інтереси панівного класу і цим надовго завдають шкоди всьому народові... Було б бажано, щоб жоден із класів і жодне об'єднання класів, схильних до об'єднання, не мали змоги користуватися домінуючим впливом в управлінні". Під класом Мілль розумів "певну кількість осіб, пов'язаних тими самими шкідливими інтересами". Населення сучасної йому держави мислитель поділяв на два класи: робітників і власників. "Ці два класи, — писав він, — мають бути врівноважені у представницькій системі; ін-

шими словами, кожен із них повинен мати однакову кількість голосів у парламенті, оскільки більшість кожного класу під час суперечностей переважно керується своїми класовими інтересами, а меншість керується розумом, справедливістю і загальним благом; і ця меншість кожного з класів, вступаючи в союз з іншим класом, дає йому перевагу над вимогами власної більшості, яка, на думку меншості, не повинна взяти гору". Мілль передбачав створення такої більшості в парламенті, яка могла б консенсусом ухвалювати рішення, необхідні чи бажані для всього суспільства. Власне, втрата в ХХ ст. розвиненими демократичними державами чіткого класового характеру і є досягненням тієї моделі, яку теоретично розробляв Джон-Стюарт Мілль.

Ідеї Б. Константа, А. де Токвіля, І. Бентама та Ст. Мілля певна річ, відповідали вимогам часу і сприяли подальшому розвиткові буржуазного світогляду.

ЛІТЕРАТУРА

Гегель Г. В. Ф. Философия права. — М., 1983. История политических и правовых учений / Под ред.

В. С. Нерсесянца. — М., 1995.

Кант И, Метафизика нравов // Сочинения. — М., 1965. — Т. 4. — Ч. II.

Нерсесянц В. С. Гегелевская философия права: история и

современность. — М., 1974. Нерсесянц В. С. Гегель. — М., 1979. Нер-

сесянц В. С. Право и закон. — М., 1983. Семенов В. Г., Шаповал В. Н., Шуль-

женко Ф. Ф. К вопросу

о философских основаниях права. — К., 1995. —

С. 33—44.

Семенов В. Г., Шульженко Ф. П. Формування ідеї громадянського суспільства та правової держави в західноєвропейській філософії XVII—XVIII століть. — К., 1995. — С. 38—47.

Розділ VI. Основні етапи розвитку політичних і правових вчень у Росії

1. Державно-правові вчення періоду утворення феодальної централізованої держави та зміцнення абсолютизму в Росії

Формування феодальної держави на території теперішньої Росії має багатовічну історію, яка сягає часів Київської Русі. У XII ст. виникли Владимиро-Суздальське князівство та Новгородська феодальна республіка. У XIII ст. землі майбутньої Росії зазнали нападів шведів і німців (Невська битва 1240 р. та Льодове побоїще 1242 р.), а також монголо-татар. З XIV ст. почалися ліквідація феодальної роздробленості та об'єднання земель під егідою Московського князівства.

З другої половини XV ст. Москва — визнаний центр єдиної держави. Відтоді почали складатися державні погляди, головним аспектом яких були претензії на місце й роль Московської держави серед інших держав, а також піднесення, возвеличення Москви.

Характерним у цьому плані було вчення псковського ченця Філофея (XVI ст.), відоме з часів правління московського князя Василя III (1479—1533) як концепція "Москва — третій Рим". У ній, зокрема, зазначалося, що основа історичного процесу — божественне провидіння і віра в єдиного Бога. Рим, який був центром християнської релігії, втратив свою роль, його влада поширювалася тільки на християнську церкву західного обряду; Константинополь, що був центром християнської релігії східного обряду, загарбали турки 1453 р. Наступним центром усього православного світу мала стати Москва, а очолити цей світ — великий московський князь. Московській державі, за вченням Філофея, належало стати світовою столицею і здійснювати духовний (ідеологічний) вплив на інші православні країни.

Згодом означена концепція знаходила підтримку в творах багатьох представників російської "політико-правової ідеології". Водночас централізація Російської держави супроводжувалася процесами, що були характерними для феодалізму. В середньовічному російському суспільстві виборювали зверхність два соціальні інститути: держава і церква.

Для послаблення духовної влади в суспільстві держава намірялася позбавити церкву економічної самостійності, права володіння населеними землями. Проблема скасування права церковної влади на зламі XV—XVI ст. викликала до життя дві протилежні ідейні течії, які значною мірою вплинули на подальший розвиток політичної та правової думки в Росії. Представники першої течії — "нестяжателі", засновником якої був монах Ніл Сорський (у миру Микола Майков, 1433—1508), пропонували задля відновлення авторитету церкви в суспільстві вести аскетичний спосіб життя, відмовитися від володіння майном, заселеними землями, самостійно вести господарство для свого утримання. Ідеї "нестяжателів" про співвідношення світської та духовної влади з 1508 р. підтримував Вассіан Патрикеев (?—1545), але рішуче висловлювався проти підкорення церкви державі.

Прихильники другої ідейної течії, йосифляни, засновником якої був Йосиф Волоцький (у миру Іван Санін, 1439 чи 1440—1515), робили спроби обстоювати право на володіння населеними землями, висловлювали думки про те, що духовна влада вища від світської, а цар є слугою Бога і мусить коритися церкві.

Великий князь московський Іван III (1440—1505) не був зацікавлений у з'ясуванні відносин із церквою, оскільки переймався приєднанням земель (Ярославль — 1463 р.; Новгород — 1478 р.; Твер — 1485 р. та ін.)» створенням центрального державного апарату, законодавчої бази (Судебник 1497 р.) і потребував підтримки з боку церкви. Тому проблему скасування права церкви на володіння населеними землями було знято, а церква, завдячуючи Іванові III, почала ідеологічно забезпечувати процес об'єднання земель і докладала зусиль для припинення міжусобних суперечок між князями. Ідея централізації влади знову стала визначальною в політико-правових поглядах тогочасного суспільства.

Прибічником ідеї централізованої монархії з сильною зовнішньою політикою був ідеолог дворянства, письменник-публіцист Іван Семенович Пересветов. У 1549 р. він передав першому російському цареві Івану IV (Грозному, 1530—1584) свої послання "Малу чолобитну" та "Велику чолобитну", в яких виклав власну концепцію державних реформ.

Князівське правління та боярство він уважав такими, що віджили, застаріли і стримують розвиток єдиної сильної держави. Великі надії в питанні державотворення він покладав на новий соціальний прошарок суспільства — дворянство та надзаконну владу царя.

Задача єдиноправителя, на думку І. Пересветова, полягала в установленні в державі "великої правди" та "обов'язку", коли всі піддані муситимуть докладати зусиль для покріплення держави та сприяти підвищенню авторитету царя.

Монархічна держава мала б здійснити військову реформу, оскільки своєю силою військо здобуває славу цареві. А оскільки підневільна людина, кріпак не може бути хоробрим воїном, то І. Пересветов пропонував звільнити холопів.

У XVII ст. тенденції капіталістичного способу виробництва, що з'явилися в Росії, зіткнулися з кріпосними відносинами; це призвело до заколотів у декількох містах і повстання в 1606—1607 рр. під проводом І. Болотникова, а в 1670—1671 рр. — під орудою С. Т. Разіна.

Під час цих соціальних стресів у російському політичному житті виникло нове явище — самозванство, поширенню якого сприяла криза династичного правління. Відтак спалахнула громадянська війна, що супроводжувалася польсько-шведською інтервенцією.

Російське суспільство взяло участь у політичному житті: формуванні ополчення, а також виборах його органів влади і правління, що сприяло формуванню нових політичних поглядів на державність.

Але згодом, до середини XVII ст. династія Романових закріпила своє становище і почала обмежувати участь людей у політичному житті. Вплив

земельних соборів на формування політичної та правової свідомості суспільства різко зменшився.

У тому ж XVII ст. досягла розквіту, а потім занепала станово-представницька монархія — її заступила монархія абсолютна.

У перехідний період між ними з'явилася політико-правова концепція російського дипломата Афанасія Лаврентійовича Ордіна-Нащокіна (1605—1680). Він пропагував ідею "освіченої" монархії, яка, на його думку, є єдиною формою правління, здатною забезпечити "загальне благо" для всіх людей.

Призначення монарха полягає в керівництві економічними й політичними реформами, головними аспектами яких є надання самостійності місцевим торгово-промисловим центрам, права на самоуправління містам, сприяння розвиткові особистої ініціативи, заохочення підприємництва, торгівлі з урахуванням досвіду західних країн.

Зокрема, запропонований Ордіним-Нащокіним проект Новоторгового статуту передбачав правила, що регулюють зовнішню торгівлю. Міста наділялися "свободою" на ведення торгових операцій, а російські купці — такими ж юридичними правами, як і іноземні.

Держава, на думку Ордіна-Нащокіна, повинна була дотувати галузі промисловості, що розвивалися.

Хоча мислитель і пропонував здійснити перебудову і переозброєння війська відповідно до вимог часу, але зовнішні зносини з іншими державами повинні були здійснюватися на принципах порозуміння й здорового глузду. Особливу увагу в питаннях зовнішньої політики Ордин-Нащокін приділяв слов'янським державам, пропонував укласти з ними економічні й воєнні союзи.

Серед перших ідеологів освіченої монархії був і Симеон Полоцький (у миру Самуїл Петровський Ситніанович, 1629—1680). Чернець, вихователь царських дітей, людина з широким спектром знань, Симеон, в епоху укріплення монархічної держави, вважав природною соціальною нерівністю. Долю людини, за його вченням, визначено, і кожен повинен діяти відповідно до її приписів. Державним діячам належить піклуватися про своїх підлеглих, не доводити їх до зuboжіння, керувати ними розважливо.

Вирішуючи питання організації та функціонування держави і влади, Симеон ототожнював їх з особою царя, прагнув піднести його авторитет, порівнюючи з сонцем. Цар і Бог у Симеона теж майже рівні. Але він виклав деякі рекомендації, що мали б сприяти зростанню авторитету монарха. Серед них — поради добувати знання з книг та бесід із мудрими людьми; ознайомлення з історією своєї та інших держав; сприяння освіченості власного народу. Прагнучи переконати всіх у перевагах монархії, Симеон, посилаючись на Аристотеля, відрізняв її від тиранії. Цар, зазначав він, бажає підданам добра, піклується про них, а тиран дбає тільки про себе, про особисті збагачення та безпеку, для нього характерна жорстокість до підданих.

Розмірковуючи про право й закон, Симеон розрізняв ці категорії. Основою права є "правда", і цар повинен бути її гарантом у державі, всіма засоба-

ми стверджувати її. Та й сама монархія має функціонувати в межах законів, яким підкоряються геть усі підлеглі, а також члени царської сім'ї.

Судочинство, за вченням Симеона, слід здійснювати також на підставі законів. Усі люди перед судом рівні.

Головним принципом зовнішньополітичної діяльності є мирне вирішення питань з іншими державами, уникнення воєнних конфліктів, за винятком оборони суверенітету від посягань.

У своїй концепції Симеон виклав принципи співпраці зі слов'янськими народами, пропонував цареві визволити їх від "агарян гордих" (турків) та об'єднатися в одну державу. Тим часом у Росії тривав процес зміцнення монархії, влада дедалі більше концентрувалася в руках єдиноправителя і досягла апогею за правління Петра I Великого (1672—1725).

Як відомо, царем Петро I став 1682 р., а безпосередньо правив із 1689 р.

Відтоді почала складатись офіційна імперська ідеологія, закріплена в царських указах, яка сприяла проведенню політичних, правових та економічних реформ.

Зокрема, в Маніфесті Петра I у квітні 1700 р. зазначалося, що державне правління має на меті створення загального блага для всіх підданих, а гарантом цього є цар, влада якого оголошувалася надзаконною та необмеженою. Єдиноправитель держави нікому не звітує, а правління здійснює відповідно до своєї волі та державної необхідності.

Процес концентрації влади, відмирання атрибутів державності — таких, як боярська дума, боярська аристократія, створення органів державного управління: сенату, структур вищого державного контролю й політичного розшуку; церковні реформи; територіальний поділ Росії та інші реформаційні заходи істотно вплинули на подальший розвиток політико-правової ідеології.

Головними проблемами, що розглядалися в державно-правових концепціях того часу, були затвердження абсолютизму, авторитету самодержавства. Серед авторів таких концепцій був український і російський письменник, церковний діяч, керівник "Ученої дружини" Феофан Прокопович (1681—1736). Свою державно-правову теорію він виклав у декількох творах, серед яких "Слово про владу й честь царську", "Слова й промови повчальні, похвальні й поздоровні"³⁶, "Правда волі монаршої у визначенні спадкоємця держави своєї"³⁷.

За теорією Ф. Прокоповича, до виникнення держави люди знаходилися в природному стані — "чорному безправному морі", де кожен був як звір, здатний вбити іншого майже без підстав. Але, керуючись розумом та божественним провидінням, люди вирішили вийти з цього стану. Об'єднавши сім'ї, вони створили "громадянський союз" і дали згоду на встановлення влади. Шлях цього з майбутнім монархом було укладено угоду, згідно з якою люди відмовилися від своєї свободи і підкорилися йому з метою загальної користі.

³⁶ Видання Спб., 1761

³⁷ Там само

Оскільки особа монарха обирається завдяки божественному провидінню, угода про утворення держави не може бути розірвана.

Влада, що встановлюється в державі, стримує пристрасті людей, регулює їхнє спільне життя й відносини, забезпечує цілість особи й майна.

Викладаючи думки про перевагу абсолютизму, Ф. Прокопович аналізував декілька форм правління, відомі на той час історії: демократію (народовладдя), аристократію, монархію, а також змішані форми правління.

Демократія, на думку мислителя, є недосконалою, бо веде до неспокою та повстань, до того ж вона можлива лише в невеликих за територією державах.

Не сприяє стабільності в державі й аристократія, оскільки люди, що знаходяться при владі, сперечаються за зверхність, а турбота про державу залишається на другому плані. Це призводить до руйнування держави.

Що ж до монархії, то Ф. Прокопович розрізняв обмежену та необмежену. Перша з них не гарантує стабільності в державі, оскільки правитель може бути позбавлений влади за невиконання обов'язків чи з інших підстав. Зразком правління є тільки необмежена монархія. Лише вона в спроможності забезпечити цілісність держави, а також благо для підданих. Монарх, за вченням Ф. Прокоповича, має над-законну владу, яка поширюється не тільки на політичну сферу, а й на особисте життя підданих.

Стверджуючи абсолютизм, мислитель у трактаті "Правда волі монаршої у визначенні спадкоємця держави своєї" передбачив для монарха можливість передавати престол у спадщину. Згодом цей трактат увійшов у "Повне зібрання законів Російської імперії".

Крім того, Ф. Прокопович вирішував проблему співвідношення в суспільстві двох соціальних інститутів — держави й церкви, зазначаючи, що головною є світська влада.

Ще одним апологетом абсолютизму був політичний діяч, історик Василь Микитович Татищев (1686—1750).

Він запропонував своєрідну політико-правову концепцію, в якій досліджував походження й сутність держави і права та деякі аспекти соціальних відносин. За Татищевим, воля людей від природи є незалежною, але через те, що вони користувалися нею нерозважливо, виникла необхідність накласти на них "вездечку неволі". Є вездечка "природна", вездечка "з власної волі" та вездечка "примусова".

Природна вездечка — це підкорення дітей своїм батькам. Людина, з'явившись на світ, підпадає під владу старшого в сім'ї; так само природно вона підпадає і під владу монарха в державі.

Друга вездечка — з власної волі — обумовлена необхідністю людини знайти собі захист, забезпечити своє існування з допомогою інших людей, тому вона на певних умовах укладає договір і йде їм прислужувати. Цей договір не можна розірвати, оскільки друга сторона, що взяла участь у ньому на законних підставах, може примусити порушника його виконувати.

Цей договір є добровільною основою соціальної нерівності, з нього випливає неволя холопа або слуги, а також право всякого пана судити своїх холопів, рабів і селян.

Використовуючи тезу про вуздечку з власної волі, В. М. Татищев обґрунтовував законність кріпосного права і зазначав, що вільність селян із наявною монархічною формою правління не узгоджується, а змінювати звичай неволі небезпечно.

Примусова вуздечка — це коли людину позбавляють свободи з застосуванням сили. Така вуздечка, на думку мислителя, є протизаконною.

У праці "Історія Російська" В. М. Татищев розмірковував також про форми правління, поділяючи їх на правильні, неправильні та змішані.

Демократія й політія (змішана форма правління) можливі в невеликих державах або в містах-державках, як це було у Стародавній Греції. В більших державах, які мають на кордонах моря, гори та інші природні перешкоди, що захищають їх від ворогів, а також там, де народ освічений, може бути аристократична форма правління. У державах, які мають велику територію, відкриті кордони, неосвічений народ, що підкоряється з остраху, можлива, на думку В. М. Татищева, лише монархія. З цього він робив висновок, що найбільш вдалою формою правління для Росії є монархія.

Важливе місце в системі політичних і правових інститутів монархії історик приділяв судовій системі. Здійснення судочинства він розглядав як "головну посаду" великих властей. Суд, зазначав В. М. Татищев, зберігає спокій у державі, тримаючи підданих у постійному страху перед владою. Якщо суд не виконуватиме своїх функцій, то в державі можливі заколоти та прояви невдоволення.

Абсолютна монархія була суспільно-політичним ідеалом ще одного мислителя Росії того часу, прибічника реформ Петра I Івана Тихоновича Посошкова (1652—1726). Політичні й правові погляди він виклав у праці "Книжка про бідність і багатство", яку 1724 р. надіслав імператорові.

У ній він зазначав, що лише централізована влада спроможна забезпечити в державі мир і загальне благо. Решту форм правління він уважав недоскональними, піддавав критиці обмежені монархії, в яких монарх не може повністю реалізувати свої можливості. Влада монарха, за вченням І. Т. Посошкова, подібна до влади Бога, необмежена й надзаконна.

У своєму проекті державних перетворень, спрямованих на зміцнення абсолютизму, мислитель пропонував цареві чітко визначити права та обов'язки кожного стану суспільства. Всі дворяни повинні перебувати на військовій або державній службі, що буде підставою для володіння кріпосними селянами.

Торгівлею (в тому числі й зовнішньою), а також промисловістю мали опікуватися купці. Дворянам і духовенству ці види діяльності за проектом І. Т. Посошкова заборонялися.

Крім того, автор проекту пропонував урегулювати законом повинність кріпосних селян, визначити межі їх експлуатації, надавати їм час для задоволення життєвих потреб, оскільки вони постійно належать монархові, а помі-

щикам — тимчасово. Гарантією реалізації цих нововведень повинен був стати суд, до якого селяни могли б звертатися в разі невиконання поміщиками вимог законів. Причому за таке звернення до суду й повідомлення про факти порушення законів селянам передбачалося видавати грошову винагороду.

У проєкті державних реформ І. Т. Посошков пропонував удосконалити систему органів державного управління й судочинства. Він уважав за необхідне створити в державі контрольний орган, який здійснював би контроль за виконанням указів монарха та законів. До органів державного управління належало призначити освічених і компетентних дворян. Такий же порядок слід було встановити і для призначення суддів; для попередження зловживань у судовій системі І. Т. Посошков пропонував суворі покарання аж до смертної кари.

Важливим кроком до вдосконалення держави та органів її управління повинно було стати прийняття "судової книги", яку мали б розробити по 2—3 представники від кожної губернії. Нове законодавство, на думку І. Т. Посошкова, сприяло б установленню правди, яка є багатством народу.

2. Політико-правова ідеологія в Росії у другій половині XVIII — першій половині XIX ст.

У другій половині XVIII ст. соціально-політичне та економічне життя Росії зазнало значних змін, обумовлених руйнуванням феодальних підвалин державності та розвитком капіталістичних відносин. Невідповідність життя суспільним відносинам, що виникали, призвела до невдоволення й повстань. Як відомо, в 1773—1775 рр. сталося повстання під проводом О. Пугачева, а в 1796—1797 рр. — декілька виступів селян.

Означені обставини відчутно вплинули на зміст і подальше формування поглядів на державу, її політичні інститути, а також право.

На відміну від попередніх однобічних концепцій, у яких пропагувалися ідеї абсолютної монархії, відтоді в Росії почав формуватися плюралізм політико-правової ідеології.

Державно-правові погляди другої половини XVIII ст., можна поділити на три основні течії: офіційну ідеологію; консервативно-аристократичну ідеологію; політико-правову ідеологію Просвітництва.

Офіційну, тобто державну політико-правову ідеологію, було закріплено у практичній діяльності імператриці Катерини II (1729—1796).

Вона здійснювала заходи щодо укріплення абсолютизму та розширення меж імперії за рахунок насильницького приєднання до Росії Північного Причорномор'я та Криму, Північного Кавказу, західноукраїнських, білоруських та литовських земель. Щоби зняти соціальну напруженість у суспільстві, Катерина II взяла на озброєння деякі ідеї західноєвропейського Просвітництва і робила спроби пристосувати їх для збереження абсолютизму.

З цією метою 1767 р. наказом цариці було створено "Комісію про створення проєкту нового Уложен-ня", до якої входили виборні депутати від дворян, міст, урядових установ, козаків та деяких категорій вільних селян.

Наказ Катерини II був, власне, концепцією освіченої монархії, себе вона називала прибічницею природного права, а метою держави визначала загальне благо, що створюється завдяки мудрому правителю.

Причиною виникнення другого напрямку політичної думки — консервативно-аристократичої ідеології стало свавілля імператриці, зростання ролі дворянського бюрократизму, а також побоювання старого родового дворянства за його майно та привілеї.

Найбільш послідовним представником цієї течії був князь, російський історик, публіцист, почесний член Петербурзької Академії наук Михайло Михайлович Щербатов (1733—1790).

У незакінченій праці "Подорож до землі Офір-ської" він постає перед нами як захисник тогочасних феодальних відносин. Держава у його баченні є чіткою становою організацією суспільства, головне місце в якій відведено дворянству. Правом володіння населеними землями користуються тільки дворяни. Верховна влада сконцентрована в руках монарха, під наглядом якого функціонує верховна рада, що складається з дворян і правителів.

За формою устрою держава повинна бути поділеною на губернії, які обирають по п'ять депутатів для участі в роботі уряду, що являє собою продовження виконавчої влади монарха.

У своєму проекті держави М. Щербатов передбачив також законодавчий орган — законодавчу комісію, що складається з 20 дворян. Але функції в неї обмежені, оскільки рішення про схвалення законів виносить безпосередньо монарх. У цілому державно-правова концепція М. Щербатова хоч і піддавала критиці окремі прояви політики самодержавства, але водночас пропагувала ідеї збереження феодально-кріпосницьких відносин, заперечуючи все нове.

З другої половини 60-х рр. XVIII ст. у Росії почала складатись ідеологія Просвітництва, яка значно вплинула на формування й подальший розвиток політико-правових концепцій. Виразниками ідей Просвітництва були представники передового дворянства та демократично орієнтованої інтелігенції.

Найпомітнішою постаттю з-поміж них був професор права Московського університету Семен Юхимович Десницький (1740—1789) — автор новітньої теорії держави і права, який пропонував здійснити реформи державного правління і правової системи.

Походження держави він розглядав у взаємозв'язку з розвитком сім'ї та власності.

У становленні такого суспільного явища, як держава, С. Ю. Десницький вирізняв чотири стадії.

Перша стадія — це первісний стан, у якому сім'я відсутня, а основними промислами були лови звірів та збирання плодів. На цій стадії поняття власності відсутнє.

На другій стадії люди почали впорядковувати свій промисел, перейшли до скотарства. Рівночасно, на думку вченого, відбувалися зміни у відносинах жінки й чоловіка: почала складатись сім'я, в якій один чоловік мав декількох

жінок. У людей виникли перші уявлення про колективну власність, в основі якої — спільне володіння стадом худоби.

Скотарство заступила прогресивніша стадія — хліборобство. Роль жінки значно зросла, виникла моногамна сім'я, а на основі володіння предметами побуту, знаряддями праці, зібраним урожаєм формувалось уявлення про приватну власність. Продуктом розвитку сім'ї стали родини, які визначали межі своїх володінь та огорожували їх від інших сімейств і ворожих зазіхань.

Остання стадія розвитку суспільства — комерційна. На цій стадії завдяки об'єднанню сімей виникла держава (причому, на думку С. Ю. Десницького, феодальна), остаточно сформувалося поняття приватної власності, відносини між людьми (і членами сім'ї) почали регулюватися законом.

Розглядаючи державу і право у взаємозв'язку з суспільними відносинами і явищами, С. Ю. Десницький пропонував реформувати державу, її політичні інститути й правову систему. Думки стосовно цього він виклав у своїй праці "Подання про заснування законодавчої, судової та каральної влади Російської імперії" в 1768 р.

Він уважав, що закон має отримати зверхність у суспільстві та обмежити владу монарха.

Проект С. Ю. Десницького передбачав обмеження компетенції монарха і в правотворчому процесі. Законодавчу владу йому належало розділити з сенатом — однопалатним представницьким органом, до якого обиралися б представники всіх станів і прошарків суспільства.

Початковими стадіями законотворчого процесу були розроблення та ухвалення сенатом законів, а останньою — затвердження їх монархом. Єдиноуправитель держави отримував право вето на закони, що їх ухвалював сенат.

Пропонувалися зміни в організації судової влади і здійсненні правосуддя. Суддів мав призначати імператор довічно і змішувати з посади тільки за порушення законів. Підвищувалися вимоги до кваліфікаційного рівня суддів. Ними могли бути лише особи, які мали відповідну освіту, певний стаж роботи адвокатом і позитивно склали фаховий іспит. Проектом передбачався розгляд справ у судах за участю присяжних засідателів. Компетенція судів не обмежувалася розглядом лише кримінальних справ. Вони повинні були здійснювати судовий контроль за діяльністю адміністрації. Виконання законів і судових рішень покладалося на воєвод, що призначалися б на посаду монархом, їм належало працювати під контролем судових органів.

Рівночасно у своєму проекті державних перетворень С. Ю. Десницький пропонував організацію місцевого самоврядування з широкими повноваженнями.

Значний внесок у розвиток державно-правової теорії в другій половині XVIII ст. зробив Олександр Миколайович Радищев (1749—1802).

Як і Жан-Жак Руссо, О. М. Радищев був прибічником договірної теорії походження держави, що утворюється внаслідок мовчазної згоди громадян.

В основі виникнення держави — приватна власність. Мета держави, за вченням О. М. Радищева, — благо громадян, охорона їхніх прав і власності.

У своїй державно-правовій концепції мислитель викладав думки щодо законодавчого обмеження монархії, піддавав критиці абсолютизм як такий, що базується на свавіллі й порушує природні права людини.

О. М. Радищев не поділяв і модної на той час ідеї освіченої монархії, вбачаючи в ній маскування царства свавілля і насильства над особою.

Він уважав, що в суспільстві необхідно створити умови для реалізації людьми своїх природних прав. Якщо ж у державі не створено таких умов, то люди можуть змінити форму державного устрою та правління.

Викладаючи з цього приводу думки у праці "Про законодавство", О. М. Радищев наблизився до ідеї народного суверенітету, дав визначення народу. Він зазначав, що народ — це зібрання, об'єднання громадян. Вищою та єдиною владою є соборна влада народу. Тому монархії мислитель протиставляв народне правління. В селянській "общині" Росії він убачав елементи демократії, робив спроби відшукати в цій формі самоуправління елементи республіканського устрою; мріючи про щасливе майбутнє свого народу, не погоджувався з думками вчених Заходу, що республіка можлива лише в невеликих за територією державах.

Найбільш прогресивною формою держави для Росії, на думку О. М. Радищева, була б федерація з широкою участю народу в управлінні державними справами через віче.

О. М. Радищев був палким прибічником природного права. Він уважав, що його принципи слід покласти в основу позитивного законодавства, надати їм державних гарантій та забезпечення.

Зі вступом Росії в XIX ст. елементи нових суспільних відносин, що формувалися, зайшли в суперечність із феодалними підвалинами державності й права.

Державний устрій Росії було піддано критиці, запропоновано низку державних і правових реформ, що являли собою пошук досконаліших форм держави та правової системи. Авторами цих концепцій були представники інтелігенції, демократично орієнтовані письменники й студенти.

Одним із перших представників ліберальної інтелігенції, які запропонували здійснити незначні буржуазно орієнтовані державні реформи, був граф, державний діяч, радник Олександра I (1777—1825) Михайло Михайлович Сперанський (1772—1839). У своїх працях ("Записка про основні закони", 1802; "Записка про устрій урядових і судових установ у Росії", 1803, та ін.) мислитель доводив, що наявна система правління не відповідала станом "суспільного духу", а кріпосне право порушувало природні права людини. Тому він пропонував обмежити законодавчу монархію та створити умови для участі різних станів суспільства в управлінні державою і, зокрема, в органах законодавчої влади.

У своєму проекті М. М. Сперанський зробив несміливу спробу втілити відому концепцію поділу влади, але з дозволу імператора.

Монарх уособлює "єдину державну владу"; він, на думку мислителя, об'єднує всі три гілки влади і є верховним законодавцем, виконавцем і гарантом правосуддя.

Законодавчу владу мала репрезентувати Державна дума, сформована триступінчатими виборами в такий спосіб: з-поміж державних селян і володарів нерухомості мали обиратися представники до волосної думи, які зі свого складу обирали б представників до окружних дум, а останньою обиралися б депутати Державної думи.

Виконавчу владу в державі належало здійснювати галузевим міністерствам під контролем думи. Для цього М. М. Сперанський пропонував звіти міністрів на засіданнях думи.

Систему судової влади повинен був уособлювати сенат, склад якого за поданням губернських дум затверджувався б імператором. Загальне об'єднання всіх гілок влади мала здійснювати Державна рада, функціями якої було б затвердження рішень згаданих інститутів держави. Члени ради мали призначатися імператором і підпорядковувалися безпосередньо йому.

Проект М. М. Сперанського допускав елементи місцевого самоврядування, базою якого мали стати п'ять областей Росії (Сибір, Кавказ, Оренбурзький та Новоросійський краї, Дон), а також губернії.

При кожному губернському уряді пропонувалося створити раду, до якої входили б представники станів суспільства, які володіють нерухомістю.

До компетенції рад, на думку мислителя, варто було б віднести розроблення пропозицій губернаторові про потреби губернії, затвердження місцевого бюджету і контроль за його витратами.

Враховуючи веління часу, М. М. Сперанський у своєму проекті передбачав розширення прав громадян. Він розрізняв загальні й політичні права. До перших він відносив свободу власності, призначення покарання тільки судом, законодавче затвердження податків. Політичними правами в його проекті наділялися тільки власники нерухомості. Політичні права полягали в участі в органах законодавчої, виконавчої та судової влади.

Згодом у Росії сформувався радикальний напрямок державно-правової ідеології, авторами якої були так звані декабристи.

Політико-правові погляди членів Північного (з центром у Санкт-Петербурзі) й Південного (в Чернігівському полку) товариств значною мірою вплинули на формування нової правової свідомості тогочасного суспільства.

Всі соціально-політичні проблеми членами цієї таємної організації розглядалися крізь призму права. Суспільні та державні перетворення вважалися можливими тільки в разі зміни правової системи. У проектах конституційних перетворень закладалася ідея верховенства права, рівності всіх перед законом, пропонувалося запровадити гласне судочинство й суд присяжних, свободу совісті, слова й друку; створити умови для свободи господарської діяльності.

Декабристи були прибічниками ідеї природного права. Зокрема, в теоретико-правовій концепції П. Пестеля зазначалося, що всі люди від природи мають рівні права і відповідно до цього всі позитивні закони, що ухвалюються, мусять відповідати природним законам. Свободу й законність декабристи ототожнювали. Вони вважали, що там, де немає однакових для всіх законів, там немає політичної рівності, а також і свободи. Але стосовно до майбут-

нього державного устрою погляди декабристів різнилися. Частина їх схилилася до республіканської ідеї, решта вважала найкращою формою правління конституційну монархію.

Ідеологом республіканізму був Павло Іванович Пестель (1793—1826), а ідеологом обмеженої монархії — Микита Михайлович Муравйов (1796—1843).

Свою державно-правову концепцію П. І. Пестель виклав у праці "Руська правда", а детальний проект республіканського майбутнього держави — у праці "Конституція. Державний заповіт".

Тогочасну монархічну форму державності Росії мислитель уважав неефективною, себто такою, що стримує суспільний прогрес, сковує особистість, обмежує свободу народу. Отже, монархію слід знищити силовими методами, а заступити її має диктатура тимчасового верховного правління, яка забезпечить упродовж перехідного періоду суворий порядок у державі та здійснить виважені політичні, соціальні та економічні зміни, серед яких — скасування станового поділу суспільства і кріпосного права, земельна реформа.

З метою зрівняння економічних можливостей громадян тимчасове верховне правління мало відібрати половину землі у поміщиків і сформуванати земельний фонд для задоволення потреб усіх бажаючих.

Поступово диктатурі належало створити умови для переходу до республіки.

У проекті конституції П. І. Пестель зазначав, що державна влада має формуватися за принципом чіткого розмежування компетенцій між вищими її органами. Законодавчу владу, на його думку, здійснюватиме Народне віче, обране громадянами Росії, які досягли двадцятирічного віку, на п'ять років.

Народне віче, за цим проектом, наділялося правом ухвалювати закони, крім конституційних. Останні мали прийматися опитуванням усіх громадян Росії. Виконавча влада належала Державній думі. Передбачалося, що п'ятьох її членів обиратиме Народне віче за поданням губерній. Думі підпорядковувалися всі міністерства та їхні керівники.

Для здійснення контролю за виконанням законів у державі проектом П. І. Пестеля передбачався Верховний собор, до якого Народне віче за поданням губерній довічно обирало б 120 членів.

За проектом П. І. Пестеля, Верховний собор повинен безпосередньо контролювати законність дій Народного віче й Державної думи, затверджувати й оголошувати чинними закони, що схвалювалися. Загальний нагляд за законністю в діяльності міністерств, інших виконавчих центральних і губернських органів мали здійснювати генерал-прокурори, призначувані на посади Верховним собором.

До того ж П. І. Пестель пропонував вирішити долю неросійських народів, які входили до складу імперії.

Це питання він розглядав не прямо, а крізь призму правового визначення безпечних кордонів Росії. Він уважав, що російському народові природно підвладні численні народи, які завжди прагнуть до незалежності в політичному житті. Це — природне право кожної народності. Але не менш за-

конним і природним є "право благозручності", яке спирається на право безпеки. Це є не що інше, як прагнення великої держави закріпити свої кордони. Порівняно зі згаданими природними правами окремих народностей це право первинне, головне. Воно передбачає утримання в підлеглості Росії малих народів, які виконували б роль природних кордонів, підвищували б її міцність. Скористатися своїм природним правом на політичну незалежність може, на його думку, тільки той "маленький народ", який у змозі зберегти свій суверенітет. Таким П. І. Пестель уважав тільки польський народ, а інші, серед яких і український, повинні скласти один народ, себто російський.

Для реалізації цієї ідеї автор пропонував законодавче закріпити державною (панівною) мовою російську, скасувати всі назви народів і племен, які мешкали на той час у Росії, ввести однакові закони і форму правління на всій території держави.

Важливим аспектом втілення означеної ідеї в життя П. І. Пестель уважав неприпустимість федеративного устрою держави і пропонував поділити територію майбутньої держави на десять областей, кожна з яких мала об'єднувати п'ять губерній, і три повіти. Якихось територіально-національних утворень він не передбачав.

Іншими були державно-правові погляди М. М. Муравйова. Попри його схильність до конституційної монархії, розроблена ним концепція вмістила чимало демократичних засад і аспектів управління, що їх згодом було впроваджено у президентських державах.

Окрім пропозицій відмовитися від форми держави, що віджила свій вік, скасування кріпосного права, звільнення особи від пут феодального права М. М. Муравйов пропонував визначити права суб'єктів федерації, запровадити демократичну виборчу систему, здійснити реформу правової системи, зокрема судової системи й судочинства.

У визначенні сутності влади він значно випередив багатьох мислителів тогочасної Росії, визначивши, що єдиним джерелом влади в державі є народ, який є вільним од природи і володіє виключним правом установлювати основні правові засади функціонування суспільства.

Основним аспектом реалізації природного права людини на свободу, упередження деспотії є побудова влади в державі за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу й судову. Основну гілку влади — законодавчу мислитель передбачав утілити в двопалатному Народному вічі, причому закони вважалися б чинними після ухвалення їх обома палатами і затвердження імператором.

Виконавчу гілку влади, за проектом М. М. Муравйова, мав очолювати імператор, який, приступаючи до виконання обов'язків, присягав би перед законодавчим органом. Виконавчу гілку влади на федеральному рівні належало продовжити міністерствам, причому галузевих міністрів • імператор міг призначати сам, а керівників силових відомств і прокурора — за погодженням із законодавчим органом влади.

У суб'єктах федерації, в тому числі в Україні, та областях виконавчу владу мали репрезентувати двопалатні Урядові збори, функціями яких було б

прийняття законодавчих і підзаконних актів у межах конституції та федерального законодавства.

Значних змін мала зазнати судова влада. Пропонувалося запровадити суд присяжних засідателів, а основними принципами судочинства повинні були стати верховенство закону, рівність усіх перед судом, захист особистих, майнових і деяких політичних прав людей. У проекті зазначалося, що притягнення до юридичної відповідальності могло відбутися тільки у випадку порушення чинних норм права і на підставі закону, причому закон не повинен мати зворотної сили.

Цікавими були думки М. М. Муравйова щодо затримання громадян на стадії попереднього слідства. Якщо звинувачення особі не пред'являлося впродовж 24 годин від моменту затримання, то вона підлягала звільненню.

3. Концепції держави і права в Росії у другій половині XIX — на початку XX ст.

У другій половині XIX ст. на розвиток політико-правових концепцій у Росії значно вплинула ідеологія народництва, що виникло наприкінці 60 — на початку 70-х рр. серед різночинної інтелігенції. Згодом народництво розділилося на течії, найбільш впливовою серед яких виявився анархізм. Сутність теоретичної концепції анархізму полягала в запереченні держави, державної влади, приватної власності, права й зовнішнього примусу. Держава, за цим ученням, є насиллям над людиною, а влада — джерелом нерівності, несправедливості в суспільстві.

Ідеологом російського анархізму був Михайло Олександрович Бакунін (1814—1876). Він брав участь у Дрезденському повстанні 1848—1849 рр., був членом 1-го Інтернаціоналу, з якого 1872 р. його виключили за критику насильницької концепції держави К. Маркса і Ф. Енгельса.

У працях "Державність і анархія", "Федералізм, соціалізм і антитеологізм" він зазначав, що жодна форма держави та правління не має права на існування. Держава з її надбудовою — політичними й правовими інститутами обмежує, пригнічує людину, накидає їй свою волю, тому єдиним способом для порятунку суспільства від неволі є зруйнування держави. Знищити її, на думку М. О. Бакуніна, в спроможі всесвітній бунт, який має спалахнути в Росії, Італії, Іспанії та країнах Латинської Америки, де більшість населення — селяни, котрі й повинні стати рушійною силою.

За концепцією анархізму, державу та її владні структури має заступити громада, утворена на засадах добровільності, федералізму й самоуправління.

Перегадом ідеї анархізму поширилися в Україні, але жодна з його течій не мала українського характеру, залишаючись явищем, імпортованим із Росії.

Перші гуртки анархістів з'явилися наприкінці XIX ст. в Одесі, потім у Харкові; більшість їхніх членів було страчено.

Жовтневий переворот 1917 р. в Російській імперії стимулював відродження анархістської державно-правової ідеології в Україні. Селянський анархістсько-партизанський рух очолив Нестор Іванович Махно (1889—1934). Цей рух було ліквідовано більшовицькою владою.

XIX ст. характеризувалося більш інтенсивним розвитком учень про державу і право в Росії. Дослідження сутності держави і права набули професійного характеру; вчені Росії продовжували розробляти відомі концепції, започатковуючи нові підходи в з'ясуванні філософської сутності права.

Зокрема, викладач природного права Санкт-Петербурзького університету Олександр Петрович Куни-цин (1783—1840), поділяючи погляди І. Канта, розглядав право як частину моральної філософії. Він зазначав, що "...моральна філософія є наука, що викладає закони, які є приписами для волі розуму...". Вона поділяється на дві частини. У першій викладаються закони внутрішньої свободи, яка зветься моральним вченням, а в другій — "...закони права, яке тому й зветься правовченням, або просто правом".

Правовчення мислитель пропонував назвати природним, оскільки воно розглядає закони, що випливають із природи людського розуму, і відрізнити від нього позитивні закони, основою яких є свавілля законодавця.

Природне право поділяється на два види: "право чисте" і "право прикладне". Перше визначає права, що природно належать людині, а також права, що їх люди можуть набувати й поєднувати з правами, які випливають із природних прав.

Призначення "прикладного права" полягає в пристосуванні "чистого права" до відносин людей.

Розрізняючи моральне вчення і природне право, О. П. Куницин уважав, що предметом морального вчення є внутрішня свобода людини, а предметом природного права — зовнішня.

Позитивне право слід приймати стосовно до приписів природного права, а пізнання сутності останнього має сприяти досконалості, справедливості позитивного законодавства.

Від кінця XIX — початку XX ст. розвиток державно-правових концепцій у Росії продовжили В. С. Со-ловйов, Б. М. Чичерін і П. І. Новгородцев.

Правова концепція Володимира Сергійовича Соловйова (1853—1900) тісно зв'язана з його вченням про моральність. У мислителя можна вирізнити два відмінні розуміння сутності права. Перше розуміння зводиться ним до розгляду права як негативного розмежування свободи людей у суспільстві, а друге — до визначення права як мінімуму моральності.

За концепцією В. С. Соловйова, право, під формальним кутом зору, — це свобода, обумовлена рівністю. Вона є основою людського існування, а рівність визначає її форму. Об'єднуючись, свобода і рівність складають суспільство як "правомірний порядок"³⁸.

Водночас необхідно зазначити, що під рівністю мислитель розумів лише формальну рівність усіх перед законом, "розподіл інтересів" або справедливості. Але формальний підхід до розуміння права, що його використовував В. С. Соловйов, виключав можливість пошуку творчої ролі права і не дозволяв зробити висновків про його позитивний зміст.

³⁸ Соловьев В. С. Собрание сочинений: В 10 т. — Спб., 1900. — Т. 2. - С. 142-144

Згодом В. С. Соловйов, як і багато його попередників, з'ясування сутності права почав із запитання про його ідейні підвалини. Він уважав, що підвалини цього суспільного феномена знаходяться у сфері моральності. Порівнюючи моральність із правом, мислитель зазначав, що право є визначеним мінімумом моральності. Крім того, важливою якістю права є вимога його зовнішньої реалізації, реалізації визначеного мінімуму добра, зовнішнім утіленням якого є прямий або непрямий примус.

Виходячи з цього, В. С. Соловйов у творі "Виправдання добра" визначає право як "...примусову вимогу реалізації визначеного мінімуму добра або порядку, що не припускає проявів зла"³⁹.

Принцип права, за вченням філософа, — це справедливість. Вимога особистої свободи є умовою, без якої неможливі людська гідність і високий моральний розвиток. Але людина, на думку мислителя, може розвивати свою свободу тільки в суспільстві. Тому особиста свобода не повинна вступати в протиріччя з умовами життя суспільства. Позаяк існування суспільства залежить не від досконалості окремих людей, а від безпеки всіх, то цю безпеку захищатимуть не моральні імперативи, а юридичні закони, які мають характер примусу, сили для тих, хто вчиняє протиправні дії.

Далі у "Виправданні добра" В. С. Соловйов писав, що там, де стикаються особистий інтерес і загальне благо, там і зароджується право у його філософському розумінні. Вчений мав на увазі право в його ідеї або природне право. Останнє, якщо розглядати його в контексті реалізації, стає позитивним правом. Відтак В. С. Соловйов дійшов висновку, що право є історично рухомим визначенням необхідної рівності двох протилежних інтересів — особистої природи й загального блага.

Конкретизуючи свою концепцію, філософ зазначав, що право не втручається у вільний вибір людей між добром і злом, воно не втручається у сферу мотивів, воно тільки не дозволяє людям практично вчиняти злі дії.

Отже, філософським синтезуючим підґрунтям права є рівність, що передбачає поєднання індивідуальної свободи й загального права — безпеки й добробуту. З порушенням одного з цих компонентів порушується природна рівновага, що призводить до тієї чи іншої крайності — анархії чи деспотизму.

Зазначена рівновага формально може розглядатися як поєднання рівності й свободи, оптимальне розмежування свободи, а в матеріальному аспекті — як поєднання особистих і суспільних інтересів задля реалізації найвищих вимог моральності.

Дещо інший підхід у з'ясуванні сутності права застосовував російський юрист, почесний член Петербурзької Академії наук Борис Миколайович Чичерін (1828—1904). Дослідження цього суспільного феномена вчений починав із з'ясування категорії "особистість". Цю обставину він обумовлював тим, що особистість є найпростішим елементом суспільства як цілого, його "атомом"; не розібравшись у його сутності, не можна зрозуміти цілого.

³⁹ Соловьев В. С. Оправдание добра // Сочинения: В 2 т. — М., 1988, - Т. 1. - С. 450

Людина є істотою духовною; володіючи розумом і волею, вона виступає суб'єктом. Реальна сутність суб'єкта полягає в акті самосвідомості, що надається кожному його власним "я".

Погляди на суб'єкт, зазначав Чичерін, знаходять своє застосування в такому важливому, що лежить в основі права й моральності, питанні, як питання про свободу волі.

З цього приводу він розмірковував, що юридичні закони всіх країн спрямовані на людину як на вільну істоту, котра повинна їх виконувати, але, користуючись незалежною волею, може їх і не виконувати. На визнанні свободи волі ґрунтуються поняття "вина" й "відповідальність". Без поняття "свобода волі" повністю втрачають сенс такі поняття, як "моральність" і "право", руйнується вся система духовного світу людини. Ідея свободи здатна здійснити будь-яку дію, якщо вона не просто ілюзія, а дещо реальне. Усвідомлення свободи та можливість діяти відповідно до цього усвідомлення, за вченням філософа, є факт, що не підлягає сумніву; отже, свобода волі є реальною належністю суб'єкта.

З'ясування суттєвих підвалин права поставило мислителя перед необхідністю проаналізувати поняття "свобода волі". Він зазначав, що, перебуваючи в зовнішньому світі, воля повинна залишатися незалежною, визначатися власними внутрішніми спонуканнями. У цьому полягає вищий принцип свободи. Вищим щаблем незалежної волі є узгодження її внутрішніх аспектів із зовнішніми, перенесення її внутрішнього змісту в зовнішній світ, підкорення зовнішніх аспектів внутрішньому змістові.

Визначаючи внутрішній зміст незалежної волі, Б. М. Чичерін писав, що заперечення волею всього поодинокого та умовного, котре виходить за всяку дану межу, приводить до поняття безумовного, що складає притаманну розумові ідею Абсолютного, яке не набувається ніяким досвідом, а притаманне розумові од природи і є його власним змістом. Мислитель зазначав, що від цієї ідеї отримує своє право на існування сама ідея свободи. Щоби діяти в зовнішньому світі, необхідно від Абсолютного перейти до відносного, визначитись у цьому зовнішньому світі. Тут знаходиться момент відокремлення від Абсолютного і тут же знаходиться основа зла, яка полягає в порушенні зовнішнього закону. Цей перехід здійснюється в акті свободно! волі людини. Разом із розвитком свободи людина починає розуміти різницю між добром і злом. Вона розуміє, що є добро, але через обмеженість своєї природи підкоряється зовнішньому впливові та скоює зло.

Вибір між добром і злом людини полягає в тому, що вона підкоряє свої зовнішні прояви розумному закону, здійснює вимоги розуму в зовнішньому світі. Свобода, скерована на здійснення абсолютного закону в діяльності людини, за вченням Б. М. Чичеріна, є моральною свободою. Вона поєднує в собі два протиріччя, ґрунтуючись і на усвідомленні Абсолютного, і на свавіллі. Людина криє в собі ці протиріччя, свобода добра поєднана в ній зі свободою зла.

Кожна людина мріє розширити межі своєї свободи; оскільки так діють багато людей, їхні устремління схрещуються, стикаються, що потребує узго-

дження. Виникає потреба визначити, що належить кожному, і запровадити загальні правила для вирішення суперек⁴⁰.

Якщо духовна природа людини прагне свободи, то суспільні засади полягають в обмеженні цієї свободи, що знаходить своє втілення в законі.

Б. М. Чичерін зазначав, що на відміну від фізичного світу, де закон має необхідну, безперечну силу, в людському світі закон не є імперативом. Оскільки людина — вільна істота, вона може коритися або не коритися законові. Вимоги закону до людини як до вільної істоти можуть мати характер примусу або не мати його. Перше стосується зовнішніх вчинків та дій людини, що складають сферу його зовнішньої свободи, друге впливає з внутрішньої свободи. З першого, зазначав Б. М. Чичерін, виникає право; друге є основою моралі⁴¹.

Право мислитель пропонував розглядати в об'єктивному й суб'єктивному сенсі. Суб'єктивне право — це спонукання, "законна свобода" робити що-небудь. Об'єктивне право — сам закон, що визначає свободу. Звідси право, за вченням філософа, — це "зовнішня свобода людини", що визначається загальним законом".

Важливим кроком у з'ясуванні сутності права як рівноваги індивідуальної свободи та загального блага була державно-правова концепція професора Московського університету Павла Івановича Новгородце-ва (1866—1924). Мислитель зазначав, що право досягло свого найвищого рівня на зламі XVIII — XIX ст., у період Великої французької революції та подій у Європі, причиною яких вона стала.

Проводячи історичну аналогію, П. І. Новгородцев звернувся до подій у Стародавній Греції, кризи давньогрецької демократії IV ст. до н. е. Він зазначав, що жителі Афін небезпідставно пишалися тим, що в їхній державі-полісі було створено такі устрій і правопорядок, які значною мірою забезпечували свободу громадян. Але з часом афінська демократія зазнала поразки внаслідок того, що дух індивідуального інтересу та індивідуальної свободи переміг загальний інтерес.

Тільки з огляду на це, на думку П. І. Новгородце-ва, у Платона та Аристотеля з'явилися сумніви стосовно демократії та думки про пошуки досконалішого державного устрою. У своїх вченнях вони дійшли висновку про недостатність свободи й рівності для встановлення гармонійних суспільних відносин та необхідність пошуку глибших єднальних чинників суспільного життя, в основі яких — підкорення особистих інтересів загальним моральним ідеалам.

Так само на межі XIX — XX ст. вичерпалася віра в загальну силу правових засад, у їхню здатність затвердити на землі царство розуму.

П. І. Новгородцев зазначав, що право як таке не може здійснити позитивні зміни у суспільстві. Правова держава не є вінцем історії чи останнім

⁴⁰ Чичерин Б. Н. Философия права. - М., 1900. - С. 57

⁴¹ Там само. - С. 57. Там само

ідеалом морального життя. Право є підлеглою частиною, що входить до ширшого складу моральних сил.

Царство свободи, зауважував мислитель, — це царство безмежного індивідуалізму, "царство сильних", у якому за бездіяльності держави кожен хапає, що може. Згідно з вимогами нового лібералізму держава не повинна залишатися нейтральною; "вільна держава не є стан, у якому сильні роблять, що хочуть, у міру своєї сили, це — стан справедливості, у якому суспільство стримує свободу деяких для того, щоби зберегти свободу всіх"⁴².

Філософ гадав, що від суто зовнішнього розуміння свободи і рівності необхідно здійснити перехід до розуміння більш глибокого — до ідеї цілісної організації людської особистості в кожній людській істоті.

Право неможливе без рівності й свободи. Але між цими поняттями існує протиріччя. Безмежний розвиток свободи міг би привести, зазначав П. І. Новгородцев, до загальної рівності; безумовне здійснення рівності мало б своїм наслідком повне придушення свободи. Встановлення рівності між цими двома аспектами, на думку мислителя, є важливим компонентом права.

Право виконує в суспільстві важливу функцію, воно готує інституціональні структури для різноманітних форм людських відносин. Воно прагне стати таким порядком, якого будуть дотримуватися не зі страху покарання, а з розуміння його необхідності й слухності. Зміст природного права може змінюватися, але завжди залишається незмінним його принцип — припис у формі регулятивної ідеї або категоричного імперативу.

Здійснюючи свою соціальну й політичну діяльність, люди можуть віддалятися від приписів природного права, порушувати їх, але інститути, утворені ними, не можуть ні змінити, ні скасувати цих приписів. Різноманітність життєвих ситуацій породжує плюралізм правових і державних форм, але в них є щось стале, вічне. З огляду на це природне право є здійсненням належної, абсолютної правди в досвіді суспільного життя. Воно повинно вбирати в себе максимальний розумний за даних умов порядок, що відповідає сутності людини.

Узагальнюючи основні ідеї державно-правових концепцій того часу в Росії, необхідно зазначити, що сутність природного права мислителі вбачали в устремлінні до більш адекватного узгодження засад свободи й солідарності, до затвердження такого суспільного устрою, за якого індивідуальна особа не заходитиме в суперечність із необхідною для соціуму солідарністю, а суспільна впорядкованість не здійснюватиметься за рахунок обмеження індивідуальної свободи.

У цілому ж російська філософія права на зламі ХІХ — ХХ ст. сприйняла та засвоїла досвід мислителів Заходу, але не зупинилася на висновках німецької класичної філософії, а поставила проблему суттєвих підвалин права, зв'язавши їх із суттєвим виміром людини. Погоджуючись із висновками своїх попередників про те, що для з'ясування підвалин права необхідно визначити його ідею, вони обґрунтовували останню як рівновагу між свободою людини

⁴² Новгородцев П. И. Кризис современного правосознания. — М., 1909. - С. 350

і суспільним благом або солідарністю, яка необхідна для гармонійного, впорядкованого існування соціуму.

ЛІТЕРАТУРА

Десницкий С. Е. Слово о прямом и ближнем способе к научению о юриспруденции. — М., 1768.

Злотницкий В. Т, Сокращение естественного права, выбранное из разных авторов для пользы Российского общества. — М., 1764.

История политических и правовых учений: XVII— XVIII вв. / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1989.

Куницын А. П. Право естественное. — М., 1818.

Нерсесянц В. С. История политических и правовых учений. — М., 1983.

Нерсесянц В. С. Соотношение исторического и логического в процессе познания и развития права // Закономерности возникновения и развития политико-юридических идей и институтов. — М., 1986.

Новгородцев П. И. Кризис современного правосознания. — М., 1909.

Новгородцев П. И. Нравственный идеализм в философии права. — Спб., 1902. Новгородцев П. И. Об общественном идеале. — М., 1911.

Семенов В. Г., Шаповал В. Н., Шульженко Ф. Ф. К вопросу о философских основаниях права. — К., 1995.

Соловьев В. С. Оправдание добра // Сочинения: В 2 т. — М., 1988. — Т. 1.

Татищев В. Н. Разговор двух приятелей о пользе наук и училищ. — М., 1987.

Чичерин Б. Н. Философия права. — М., 1900. Яценко А. С. Философия права В. Соловьева. — М., 1912.

Розділ VII. Становлення та розвиток вчень про державу і право в Україні

1. Політична і правова думка в Україні періоду входження до складу Литви та Польщі

Упродовж довгого часу українському народові доводилося витримувати тяжкі випробування. Попервах предки українців зазнали монголо-татарської навали, потім Україну захопила Литва, але найтяжчим виявився гніт Польщі, що супроводжувався релігійними утисками. Як відомо, тривала боротьба між римською та візантійською церквами за верховенство у християнстві закінчилася 1054 р. поділом та утворенням римсько-католицької та православної церков.

Державною релігією в багатьох країнах Європи, зокрема в Польщі, до складу якої входила Україна, був католицизм, який мав на меті побороти православну церкву в українських землях, накинути корінному населенню свою систему релігійних поглядів, що викликало неприхований опір з його боку.

Національно-релігійне поневолення негативно впливало на розвиток політично-правової думки в Україні, гальмувало його. Та все ж таки в українських землях зародилася національна політико-правова ідеологія. Цьому сприяло те, що в XV—XVI ст. в Україну через Польщу почали проникати з Заходу ідеї Реформації, спрямовані проти феодального ладу й католицизму, який контролював майже всі сфери життя.

В українських землях поширення реформаційних ідей було пов'язане з антифеодальною національно-визвольною боротьбою народу проти польських магнатів, покатоличення й колонізації. Ці ідеї знаходили прояв у демократичній інтерпретації Біблії, у вимозі громадянської рівності, а перегадом — у критиці верхівки православного духівництва, яка 1596 р. взяла участь в укладенні Брестської унії та утворенні уніатської церкви.

Реформаційні ідеї підривали основи церковної влади, сприяли утвердженню нової політико-правової ідеології. Носіями реформаційних і гуманістичних поглядів того часу були переважно світські феодала та нижчі прошарки духовенства. В Україні нове розуміння сутності суспільних і політичних процесів започаткувала творчість ранніх гуманістів — Юрія Дрогобича (Котермака), Павла Русина, Шимона Шимоновича.

Видатним мислителем першої половини XVI ст., політико-правові концепції якого вплинули на розвиток ідей права і держави в Україні, був Станіслав Оріховський-Роксолан (1515—1567). У його працях "Про турецьку загрозу", "Про природне право" (не збереглася), "Напучення польському королю..." та ін. викладено погляди мислителя на походження і сутність держави, аналіз форм державного правління. Його ідеалом була освічена монархія, обмежена законом.

С. Оріховський-Роксолан виступав проти теологічної теорії про божественну основу держави і влади, вважав неприпустимою підлеглість світської

влади духовній. Він зробив спробу розділити їхні функції: єпископ під час богослужіння не є підданим короля. Влада короля не поширюється на церкву, а сфера впливу єпископа обмежується стінами собору.

С. Оріховський-Роксолан уважав, що владу королю надає народ, і основним його обов'язком є захист підданих, піклування про них. В основі підкорення королю повинні лежати не страх, а повага й любов, без яких, на думку мислителя, не може бути сильної влади.

Мету держави філософ визначав як гарантію прав і користі кожного індивіда, відносно якого держава має низку обов'язків. Рівночасно він був упевнений, що й громадянинові слід спрямовувати свою діяльність на забезпечення інтересів суспільства і держави.

С. Оріховський-Роксолан був прибічником теорії природного права. Людські закони мають відповідати природним і змінюватися в разі їх невідповідності. Вся діяльність монарха повинна бути спрямована на створення умов життя, які відповідали б природному праву.

У своїй державно-правовій концепції С. Оріховський-Роксолан значну увагу приділяв законові, його суспільному значенню. Він ставив закон на найвищий щабель суспільних відносин, намагався довести, що закон у державі — вищий від короля. Адже король вибирається задля держави, а держава не існує заради короля. З цього він робив висновок, що держава набагато шляхетніша і гідніша, ніж король; закон же, коли він є душею й розумом держави, набагато кращий, ніж непевна держава, та більший, ніж король.

Безперечно, ідея обмеження королівської влади законом була дуже великим досягненням в українському національному політично-правовому вченні того часу.

У розгляданий період заслуговують на увагу погляди на державу і право Івана Вишенського (між 1545—1550 — після 1620).

І. Вишенський творив свій суспільний ідеал, основними аспектами якого були питання рівності, свободи людини й народу. На думку мислителя, реалізація ідеї рівності та свободи людини й народу можлива тільки з поверненням до демократичних основ раннього християнства.

І. Вишенський прагнув усунути превалювання світської влади, оперти її та все світське життя на засади християнської віри, очищеної від католицизму. Він був переконаний, що християнська віра у своїй духовній чистоті містить демократичні основи рівності, свободи і справедливості, а насильство, деспотизм і тиранія є наслідками світського життя, багатства й розкошів, бажання необмеженої влади.

Обстоювання свого суспільного ідеалу І. Вишенський почав із викриття узурпованого права абсолютної влади папи римського.

Він дійшов висновку, що папа ігнорує природні права, що знайшли своє втілення у Святому Письмі, захищав положення про природну рівність людей.

На думку І. Вишенського, успіх у визволенні від гніту й побудові держави залежить од вирішення трьох взаємопов'язаних проблем: очищення релігії від католицизму, повернення до ранньохристиянських демократичних

істин православного християнства; відновлення освіти й науки, відмови від схоластичної католицької науки як духовного засобу зміцнення абсолютної влади папи римського; відродження української мови, відмови від накинutoї католицькою церквою латини.

Питання співвідношення церкви й держави знайшли відображення в політичних поглядах визначного діяча православної церкви Петра Могили (1596 або 1597—1647).

Державно-правові погляди П. Могили відображали його прагнення посилити позиції православних у їхній боротьбі проти покатоличення. Враховуючи те, що в Україні не було своєї державності, а владу польського короля населення вважало чужою (своєю була тільки віра), П. Могила пропагував ідею верховенства в суспільстві духовної влади — влади православної церкви. Ці погляди викладено у праці "Номоканон" та ін.

Стосовно перспектив розвитку Української держави, можливої її самостійності він виклав концепцію ідеального володаря. Бачив його сильним, рішучим, добродішним і вірним православної віри правителем.

Відносно походження влади П. Могила дійшов висновку, що вона дається від Бога, перед яким вона й підзвітна у своїх діях. Верховна державна влада, за П. Могилою, діє у трьох напрямках: політичному, мирському та духовному.

Політичні та мирські справи він ставив попереду. До них він відносив управління, суд, законодавство. Вважав за необхідне разом із внутрішніми політичними проблемами вирішення питань зовнішньої політики, захисту суверенітету країни.

Водночас П. Могила виклав вимоги до монарха: ідеальний правитель повинен бути носієм політичних і морально-духовних функцій, втілювати чесність, правду і справедливість, сприяти добру підлеглих. Церкві мислитель відводив роль радника, а не носія верховної влади в державі.

Закон у політико-правовому вченні П. Могили — дар Божий. Відомі людству закони він поділяв на три групи, при цьому віддавав пріоритет "закону натури", що його, мабуть, слід розуміти як природний закон. П. Могила вважав, що законам мусять коритися всі, в тому числі й цар, який їх створює.

Загалом у своєму вченні П. Могила виклав концепцію самостійної держави, яку очолює ідеальний правитель, прибічник православної християнської віри.

2. Ідеї державності періоду Української гетьманської держави

Політичні погляди в Україні набули подальшого розвитку за часів Гетьманщини, яка існувала впродовж 116 років (1648—1764 рр.).

Біля витоків гетьманської держави стояв Богдан Хмельницький (1595—1657). Переслідуваний офіційними представниками польської влади, Б. Хмельницький пішов на Запорозьку Січ, де отримав гетьманську булаву і 1648 р. сформував перший повстанський загін, а протягом першого року війни зумів створити народно-визвольну армію.

Під час війни Б. Хмельницький вів активну політичну діяльність, яка дала підстави розцінювати його спрямування як державотворчі. На визволеній території з його дозволу виникав новий державний апарат, прототипом якого були демократичні установи, що існували в Запорозькій Січі. До того ж він провадив значну роботу з установами дипломатичних відносин з іноземними державами.

Але постать Б. Хмельницького вважається суперечливою. Річ у тім, що ідея державності не була основною, коли він почав війну з Польщею. З цього приводу М. Грушевський писав, що ні Хмельницький, ні козащина, піднімаючи повстання, ще не думали про якийсь новий устрій українського життя; основною їхньою метою було скасування закону 1638 р., який значно скоротив козацькі привілеї, а народ використовувався як засіб для досягнення цієї мети. Певну роль відіграла й особиста образа, завдана Б. Хмельницькому підручними Ко-нецпольського. І тільки на тлі ейфорії від перших перемог над Польщею у Б. Хмельницького змінилися політичні погляди. Він почав думати про встановлення державної незалежності, але ці погляди були нечіткими, без визначення кінцевої мети. М. Грушевський констатував із цього приводу, що свідомість Б. Хмельницького була занадто козацькою, в ній превалювали козацькі інтереси.

Для втілення ідеї державотворення він почав шукати союзників проти Польщі. Вів переговори з Туреччиною, Молдавією, Семиграддям і єдиновірною Росією.

Політико-правові погляди Б. Хмельницького детально викладено в "Договірних статтях", написаних у березні 1654 р. Аналізуючи їх, можна зробити висновок, що в сучасному розумінні йшлося про автономію України. За громадянами України залишалися їхні майнові права, навіть більше — цар повинен був дати жалувані грамоти на володіння майном.

Уся влада на території України зосереджувалась у руках гетьмана, який мав обиратися на демократичних засадах без участі представників царя. Російський цар отримував інформацію про вибори, що відбулися, і приймав присягу гетьмана.

На місцевому рівні владні функції здійснювали земські та городські уряди, які також обиралися. Правосуддя здійснювалося незалежними військовими судами, що їх очолював виборний старшина. Серед цивільного населення пропонувалося суди земські й громадські відправляти через урядників, яких вони з-поміж себе виберуть.

Незалежно й недоторканною у своїх правах залишалася духовна влада — православна церква. Зберігалися всі її права, а також майно, яке їй належало за станом на час підписання договору.

У міжнародних зносинах Україна залишалася вільною. Приймання послів інших держав і переговори з ними гетьман міг вести самостійно. Царя тільки інформували про міжнародну діяльність. Але зносини з Туреччиною та Польщею можливі були з дозволу монарха Росії.

Передбачалося, що Росія стане гарантом безпеки України, своїми військами вона мусить оберігати її кордони з Польщею, а південні кордони охоронятимуться самостійно за матеріальної допомоги Росії.

Значне місце в "Договірних статтях" відведено проблемам козацтва. Б. Хмельницький пропонував зберегти за ним усі права, виборені за часів Запорозької Січі, включно з матеріальним самозабезпеченням. Кількість реєстрових козаків мала сягати 60 тис.

Цікавими були пропозиції першого гетьмана Української держави стосовно соціальних гарантій жінкам і дітям загиблих козаків. За ними збереглися всі вільності та права батьків.

Б. Хмельницький повалив польське панування в Україні, став творцем Української гетьманської держави, забезпечив її міжнародні зв'язки, започаткував розбудову державності України. Але непослідовність політичних поглядів першого гетьмана України, надмірна увага до проблем козащини на шкоду решті населення привели його до тяжких помилок.

Необхідно зазначити, що Б. Хмельницький розробляв проект міждержавного договору з Москвою за участю генерального писаря Івана Виговського.

У 1657—1659 рр. І. Виговський був гетьманом України і спромігся піднести інститут гетьманства на високий рівень.

Він значно розширив коло повноважень гетьмана. За його влади було оформлено союзний договір із Швецією, укладено договір про перемир'я з Польщею. І. Виговський мріяв розбудувати Україну подібно до Швейцарії, а відносини з Москвою прагнув розірвати.

Варто згадати і найтрагічнішого гетьмана України в 1665—1676 рр. Петра Дорошенка. Він був на боці І. Виговського, поділяв його політичні погляди про незалежність Української держави.

Гетьманство П. Дорошенка припало на часи, коли Україна поділилася на дві частини — Лівобережну і Правобережну відповідно до орієнтації щодо Росії та Польщі. Лівобережну частину певний час очолював підніжок московського царя Іван Брюховецький, а Правобережну — Павло Тетеря, який виступав за союз із Польщею.

П. Дорошенко прагнув об'єднати всі українські землі та створити незалежну від Москви й Туреччини нейтральну державу. Його політичну позицію за нинішньою термінологією можна назвати центристською. Однак його устремління не були зрозумілими для українців. У союзі з Оттоманською Портою він воював проти Польщі, але союзники зрадили його, розпочали грабiж українських міст і сіл, що викликало невдоволення населення політикою гетьмана.

Певний слід в історії політичної думки в Україні залишив гетьман Іван Мазепа (1644—1709).

І. Мазепа мріяв замінити демократичний порядок самоустрою на українських землях монархією в особі гетьмана. Як відомо, він зробив деякі кроки в цьому напрямі, поширив свою владу на значну територію України, прийняв під своє керування наперекір московському цареві правобережних козаків,

вів таємні переговори зі шведським королем Карлом XII і закликав його об'єднати зусилля для боротьби з Петром I.

Саме І. Мазепа першим виплекав ідею незалежної держави, підняв цю ідею на висоту загальнонаціональної історичної мети. Політичні погляди І. Мазепи було покладено в основу українсько-шведського союзу 1708 р. Оригінал договору пропав під час Полтавської битви, але його зміст був відомий прем'єр-міністрові Карла XII графові Піперу і генеральному писареві Пилипу Орлику, який 1712 р. виклав основні ідеї договору в документі під назвою "Вивід прав України". Договір Карла XII та І. Мазепи гарантував Україні збереження її державного ладу, єдність і недоторканність території. Ним також передбачалося підвищення авторитету єдиноправни-теля України — гетьмана.

Чіткішими були політичні погляди Пилипа Орлика (1672—1742).

П. Орлик був сподвижником І. Мазепи і прибічником ідеї незалежності Української держави. Після Полтавської битви він разом з І. Мазепою в липні 1709 р. перебрався до Бендер, де після смерті І. Мазепи став гетьманом в еміграції (5 квітня 1710 р.).

Основною ідеєю, метою життя гетьмана П. Орлика стало створення антиросійської коаліції для вирішення українського питання. Його політико-правові погляди охоплювали весь спектр проблем державного устрою, владних відносин, судової влади тощо. Майже всі вони викладені в праці "Вивід прав України", а також у "Пакті і Конституції законів та вільностей Війська Запорозького" (Конституції Пилипа Орлика 5 квітня 1710 р.).

У цьому документі, написаному під час обрання П. Орлика гетьманом, передбачалося повне визволення України і встановлення державності. Цього договору повинні були дотримуватись і всі наступні гетьмани.

Перша в світі Конституція визначала державний статус України, її внутрішній устрій та міжнародне становище. Конституцією встановлювався національно-державний суверенітет України, до неї мали увійти всі історичні землі обабіч Дніпра, її кордони визначалися за станом на час правління гетьмана Богдана Хмельницького. Гарантом незалежності України виступав шведський король, а сам він та його нащадки отримували титул протекторів України.

У державі передбачалися три гілки влади: законодавча, виконавча й судова. Законодавча влада відводилася Генеральній раді, до якої мали входити не тільки генеральна старшина, городові полковники, полкова і сотенна старшина, а й по одному депутату від кожного полку з числа заслужених козаків, "розумних радників", а також депутатів від запорозького козацтва. Передбачалося, що всі важливі питання вирішуються радою на зібраннях у гетьманській резиденції тричі на рік (на Різдво, Великдень і Покрову).

Виконавча влада належала гетьманові, але обмежувалася генеральною старшиною, з якою він мав радитися для винесення рішень. Обмеження гетьманської влади стосувалося міжнародних відносин, фінансів, суду, виборів старшин.

У державі з елементами парламентського устрою гетьман був підзвітний у своїй діяльності. Його звіту могли зажадати в приватному порядку чи на Генеральній раді старшина, полковники або радники. Але, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вільностей Батьківщини, вони не могли заподіяти "найменшої шкоди високій Гетьманській честі".

За Конституцією всі державні посади в незалежній Україні були виборними і затверджувалися гетьманом. Уряди полковників і сотників повинні були не тільки керувати військом, а й управляти всім населенням, мати адміністративно-політичну і соціально-економічну владу на території полку й сотні.

Правосуддя відправляв Генеральний суд, який слідкував за виконанням законів. Проте якби хтось із старшин, радників, знатних козаків і решти урядників, а також із рядових козаків учинив злочин, що шкодить Гетьманській честі, то їх "...не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення — і умисне, й випадкове — має підлягати розглядові Генерального суду...".

У Конституції розділялися навмисний злочин і злочин із необережності, викладався важливий аспект кримінальної політики — відповідності покарання характерові злочину.

Був там іще один важливий правовий принцип — верховенства закону в державі. Його виконання — основний обов'язок гетьмана, інших керівних осіб і простих громадян.

У цьому історичному документі було передбачено цілий розділ, де робилася спроба вирізнити особистість, зменшити несправедливість стосовно до неї, тобто продемонстровано намір законодавче врегулювати соціальні відносини. Вказувалося на необхідність припинення утисків і гноблення козаків і громадян старшиною, їй заборонялося зловживати службовим становищем і використовувати козаків і посполитих селян на своїх господарських роботах, віднімати в них землі або примушувати їх продавати, забирати в них майно, використовувати їхні підводи і т. ін.

Політико-правові погляди гетьманів України Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Пилипа Орлика сприяли формуванню й розвиткові національної політичної та правової ідеології, входженню України в політичні процеси Європи, зміцненню її міжнародного авторитету.

3. Політико-правова ідеологія ліберального та демократичного рухів в Україні

У XIX сто розвиток політичної та правової думки в Україні відбувався під впливом соціально-економічних відносин, визначуваних занепадом феодалізму і зародженням капіталістичного ладу. Крім того, на становлення національної політико-правової ідеології значною мірою вплинула діяльність таємної політичної організації Швiчного та Пiвденного товариств, повстання декабристів у Петербурзі й Чернігiвському полку, що були придушені.

Становлення ліберального й демократичного напрямків політичної та правової думки в Україні пов'язане з діяльністю таємного Кирило-Мефодіїв-

ського товариства (1846—1847 рр.), до якого належали Тарас Шевченко (1814—1861), Микола Костомаров (1817—1885), Георгій Андрузький (1827—?) та ін.

Т. Шевченко був противником абсолютної монархії. Державний устрій тогочасної України він уважав продовженням необмеженої влади монарха Росії, яка реалізувалася за допомогою гетьманів, а потім панів. Т. Шевченко писав, що українські пани хіба що базикають про неньку Україну, про волю, а в житті укладають вигідні для себе соціально-політичні угоди, прагнуть мундирів дворянських, а з селян деруть шкуру.

Поет схилився до ідеї буржуазної республіки, оскільки там не було одновладдя, функціонував представницький орган, громадяни мали рівні права. Гарантом від сваволі, вважав він, повинен бути "праведний закон", що розглядається як синонім правди і справедливості. Але закон, який діє в державі, де існує нерівність, не може бути праведним.

Взагалі Т. Шевченко прагнув утворення незалежної демократичної Української держави з колегіальною формою реалізації політичної влади на засадах участі в управлінні державою широких верств населення. Однією з важливих умов побудови такої держави була правова реформа після насильницької зміни форми державного устрою.

Ідеологом лібералізму в Україні був Микола Костомаров. Основу його політико-правової концепції склали думки про федерацію, республіканський лад, громадянські свободи. Ці ідеї він виклав у програмах кирило-мефодіївців, а також в окремих статтях і працях "Думки про федеративний принцип у старій Русі", "Дві руські народності", "Книги буття українського народу" та ін.

Розглядаючи форми правління, М. Костомаров критикував монархію, відзначав, що український народ завжди прагнув до демократичних форм державного устрою.

У програмних документах товариства автор висловив критичне ставлення до самодержавства, пропонував скасувати кріпосне право, встановити юридичну рівність, не застосовувати смертної кари. Необхідною умовою нового державного устрою він уважав свободу господарської діяльності, свободу совісті, освіту народу. Програма передбачала побудову слов'янської федерації християнських республік, поширення християнського суспільного ладу на весь світ як наслідок здійснення слов'янами християнського заповіту.

Християнське слов'янське об'єднання мало складатися з незалежних республік, побудованих на демократичних засадах, на чолі з президентом, який репрезентує виконавчу владу, і соймом — законодавчим органом. В автономних республіках мали бути однакові основні закони, однакова грошова система, координовані зносини з іншими державами, а також спільне військо. Програмою передбачалося утворення спільних керівних органів слов'янської федерації, обрання президента і конгресу на чотирирічний термін.

Складовою такого союзу мала бути незалежна Україна, яка підтримувала б ідейно-культурні та релігійні зв'язки з іншими республіками за принципами християнської моралі.

Ще одну систему політико-правових поглядів виклав член Кирило-Мефодіївського товариства юрист Георгій Андрузький у "Начерках конституції республіки", вилучених у нього під час обшуку в березні 1850 р.

Попервах Г. Андрузький був прибічником обмеженої монархії, а потім дійшов висновку про необхідність її заміни. У згаданому проекті конституції основою суспільного життя визначалася громада. Держава мала об'єднати сім автономних штатів на чолі зі своїми президентами (Україну з Причорномор'ям, Кримом і Галичиною, Польщу, Литву, Бессарабію, Сербію, Болгарію, Дон).

Для Росії місця в складі федерації, запропонованій Г. Андрузьким, не передбачалося. Ба більше — він уважав, що для створення незалежної України необхідно зруйнувати Росію!

Кожен штат поділявся на області, області — на округи, а округи — на громади, що склалися з сімейств. Управління в громадах здійснювалося через управу, яка поєднувала розпорядчу, виконавчу і судову владу. На чолі управи стояв голова, до неї входило трое-четверо старшин, десять депутатів від громади, священнослужитель, декілька писарів, а також один місцевий житель із гімназичною освітою.

Управа вирішувала всі питання місцевого значення демократично, через голосування, карала за порушення закону (оголошувала догану, накладала штраф, піддавала ув'язненню в тюрмі на строк від одного до семи днів).

На рівні округу діяла окружна палата за такими ж принципами, як і управа у громаді. Депутати обиралися на два роки. Виконавчою та розпорядчою владою було окружне правління в складі окружного начальника, його заступника і трьох радників. На цьому рівні діяли поліція та совісний суд. До складу суду входили суддя (депутат від палати) і депутати від думи. Дума обиралася на один рік із купців і ремісників.

На рівні області проектом А. Андрузького передбачалися обласна палата, обласне управління, поліція, магістрат, інші інституції соціального напрямку (опікунська рада, навчальні заклади, будівельно-шляхове управління тощо).

У складниках держави — штатах законодавчою владою був сенат, виконавчу владу очолював президент, при якому знаходився цензурний комітет. До гілки виконавчої влади входили комітети — внутрішніх справ, тюремний, промисловий, фінансовий та наглядовий. Штати мали вищі навчальні заклади: академії наук і мистецтв, народного слова, медичну, а також вищий жіночий заклад виховання.

Усі штати об'єднувала державна надбудова, що складалася з Законодавчих зборів, Державної ради, куди входили президент республіки, міністри, прокурор, а також президенти штатів. На цьому рівні діяли міністерства фінансів і промисловості, військово-морське, а також міністерство юстиції, чого не було на рівні штатів. Міжнародні відносини здійснювалися тільки на рівні держави, тут передбачалося міністерство закордонних справ. Окрім означених органів виконавчої влади, проект передбачав міністерство внутрі-

шніх справ, тюремний комітет, посаду державного прокурора. Як і в автономних штатах, у державі діяв наглядовий комітет.

Погляди представників Кирило-Мефодіївського товариства на державу і право мали велике значення. Русійною силою історії вони вважали народ, а його інтереси — єдиним критерієм історичної оцінки, що було дуже важливим для усвідомлення необхідності заміни монархії демократією.

Значний внесок у розвиток політичної та правової ідеології ліберального й демократичного рухів в Україні зробив Михайло Драгоманов (1841—1895) — талановитий філософ, публіцист, історик і вчений. Він створив концепцію суспільства, що ґрунтується на ідеї асоціації гармонійно розвинених особливостей. Реалізація цього ідеалу, вважав він, можлива за федералізму з максимальною децентралізацією влади та самоврядуванням громад і областей.

М. Драгоманов розробив проект конституційного перетворення Російської імперії на децентралізовану федеративну державу. Він був переконаний, що терор і диктатура не можуть бути засобами побудови прогресивного суспільно-політичного ладу. У його проекті передбачався новий устрій держави на засадах політичної свободи, яка гарантуватиме права людини і громадянина, скасування тілесних і смертної кар, недоторканність житла без судової постанови, таємність приватного листування, свободу слова, друку, совісті й віросповідання. Церква відділялася від держави. На сторожі прав і свобод стояв суд. Усі громадяни, які досягли 21-річного віку, наділялися виборчими правами, а з 25-річного віку вони могли бути обраними до складу зборів, а також на державні посади.

У державно-правовій концепції М. Драгоманова передбачалися три гілки влади: законодавча, виконавча й судова. Законодавча влада належала двом думам — державній і союзній. Зміни в основні закони мали вноситися в разі згоди третин голосів членів обох дум і затверджуватися Державним собором, обраним зі складу двох дум, а також делегатами від обласних зборів.

Головою держави міг бути імператор з успадкованою владою чи обраний голова Всеросійського державного союзу. Глава держави призначав міністрів, відповідальних перед обома думами.

Разом із державною ланкою влади на місцевому рівні передбачалося самоуправління: громадське (в містах і селах), волосне, повітове та обласне. Самоуправління репрезентували сходи і збори, яким були підзвітні всі посадові особи, крім суддів. На рівні міст, волостей, повітів та областей обиралися думи, а з їхнього складу — управи.

До функцій обласних дум та їхніх управ входили вирішення місцевих господарських проблем, питання благоустрою, нагляд за економічною діяльністю, організацією освіти і под.

Зносини місцевих органів самоуправління з загальносоюзними, зокрема з міністрами, регулювалися законодавством. Можливі суперечності розглядалися Верховним судом.

До третьої гілки влади — судової, окрім Верховного суду (сенату), входили судові палати обласних, повітових і міських дум. Статус суддів ви-

значався законом. Члени Верховного суду призначалися довічно главою держави, їм належало мати вищу юридичну освіту і практику роботи в судових палатах.

Силіві структури діяли на обох рівнях. На загальносоюзному рівні утворювалася невелика армія, а в областях — ополчення. Поліція підпорядковувалася думам у містах і повітах.

Отже, своєю державно-правовою концепцією М. Драгоманов пропонував парламентську державу з засадами самоуправління, яка впливала б на соціальну та економічну сфери суспільства, надавала б великого значення просвітництву й законодавству, які уможливили б реформаційні зрушення.

Певний внесок у розвиток політичної та правової думки в Україні належить філософу й письменникові Івану Яковичу Франкові (1856—1916). У його політичній творчості знайшли відображення соціальні та економічні процеси, що мали місце на межі ХІХ—ХХ ст. у Галичині, яка зазнавала утисків з боку Австро-Угорської монархії, польських поміщиків і капіталістів.

І. Франко був політичним діячем і за підтримки М. Драгоманова став одним з організаторів радикальної партії з демократичною програмою. У 1877 р. зазнав арешту за пропаганду соціалізму.

І. Франко був і видатним ученим. У 1893 р. він захистив докторську дисертацію у Відні. Питання філософії, політики і права, держави та особи знайшли відображення в його творах "Формальний і реальний націоналізм", "Що таке прогрес", "Про соціалізм", "Наука та її взаємини з працюючими класами" та ін.

І. Франко поділяв деякі погляди К. Маркса і Ф. Енгельса, знайомився з їхніми працями.

За І. Франком, з виникненням приватної власності виникає і держава з притаманними їй апаратами управління і примусу. Він був прибічником ідеї про те, що політичні інститути, політика і право впливають з економічних відносин, які панують у суспільстві. Відносно цього він зауважував, що цивільне право, а деякою мірою і кримінальне, базуються на існуючому соціальному устрої.

І. Франко був категоричним противником необмеженої монархії, називав її царством тиранів і кровопивців — багатіїв, тюрмою народів, машиною, яка душить Україну і всю Росію. Він уважав, що людина споконвіку прагне єдиної мети — щастя. А щоб досягти цього, треба змінити суспільний лад — монархію, де не тільки діла, а й думки та прагнення кожної людини пригнічуються "машиною темного царства". Так само засуджував він державу, де панувала експлуатація людини. Новий устрій суспільства, за І. Франком, можливий за допомогою народної революції, під якою він розумів низку таких культурних, наукових і політичних чинників, які змінюють усі основи й попередні поняття і скеровують розвиток народу в інший бік.

Філософ мріяв про такі закони, які відображали б справедливість у всіх сферах суспільного життя. Поняття "право" і "закон" він розглядав як генетично пов'язані, але не тотожні інститути; до законів відносив укази уряду Австрії, а також нормативно-правові акти парламенту і Галицького сейму.

Чинне в Австрії законодавство він уважав соціаль-но спрямованим на захист інтересів приватних власників. Такої ж думки тримався він і щодо Конституції Австрії 1867 р., яка не брала до уваги просту людину.

Право, писав із цього приводу І. Франко, це тільки щит, яким прикривається безправ'я, оскільки в реальності немає прав і свободи, що проголошені законами.

Правову систему Австрії мислитель розглядав як таку, що не відповідає принципам справедливості, бо в її практиці мали місце арешти, обшуки та інші дії слідства без санкції прокурора, а також утримання під арештом без вироку суду або заочне засудження.

Чинну Конституцію Австрії та її правову систему І. Франко влучно характеризував у своїх "Тюремних сонетах", у нарисах тюремного життя ("На дні", "До світла"), а також у сатиричних творах "Дві конституції", "Історія однієї конфіскації" та ін.

Проте І. Франко вважав за можливе використати чинне на той час право для підвищення політико-правової свідомості людей, що сприяло б розумінню необхідності демократичних змін у суспільстві. Він пропонував домогтися від законодавчих органів впровадження прямого й рівного виробничого права, що дало б змогу на першому етапі розширити коло виборців, а на другому — заволодіти політичною владою в країні. Вважав за необхідне утворення соціалістичної партії та завоювання нею більшості місць у парламенті, планував за допомогою парламентської діяльності домогтися радикальних змін у соціальному та економічному житті.

І. Франко погоджувався з тим, що кожна нація має природне право на політичну самостійність, яка можлива також через утворення автономій країв і народностей. Можна припустити, що він схвалив би федеративну республіку, де наявна політична і юридична рівність народів. У реформованому суспільстві, на його думку, держава змінить свою форму, на перший план вийде громадська думка, а інститути держави буде наділено здебільшого виконавчими функціями. Це дало б змогу гарантувати особисті права і свободи громадян.

Багато уваги проблемам політики і права, державі та її формам, національній і політичній свободі, способам її досягнення приділила українська поетеса і громадська діячка Леся Українка (Лариса Петрівна Косач; 1871—1913).

Скоріше за все їй імпонувало суспільство, де гарантувалися б рівність і можливість всебічного розвитку особистості, її погляди можна вважати близькими до екзистенціальних, бо проблема особистості, її існування у світі вийшли в неї на перший план.

Леся Українка була прибічницею теорії насильства в походженні держави, оскільки вважала, що це пов'язано з завоюванням одного народу іншим. Держава в її розумінні — продовження того ж насильства, бо політична влада сконцентрована в руках панівного класу, найсильнішого в економічному плані. В державі існує право, яке закріплює насильство. Тому всі форми правління, які мали місце в історії, деспотичні.

Деспотичною, насильницькою формою правління, на її думку, була Російська імперія, яка спиралася на силу, а економічно сильніша меншість панувала над людьми, пригнічувала особистість. Ідеальним Леся Українка вважала республіканський устрій, прототип якого вбачала у Швейцарській конфедерації. Проте буржуазна республіка, на її думку, не може повністю надавати умови для повної реалізації прав свобод людини, оскільки тут присутні елементи економічного насильства, закріплені в соціальне скерованому праві. Конституцію Австрії та її державний устрій поетеса оцінювала так само, як І. Франко.

Значну увагу Леся Українка приділяла співвідношенню людини й держави, свободи і влади. Для неї свобода особистості — широкомасштабне суспільне явище, яке не може бути реалізоване без економічної та політичної свободи. Сама наявність закріплених у юридичних актах політичних та інших прав особистості, на її думку, ще не дає підстав твердити, що вони можуть бути вільно реалізовані, позаяк насильницька держава цьому не сприяє.

Розглядаючи проблему свободи, прав особистості та її співвідношеня з державою, Леся Українка виходила з концепції природного права. Останнє реалізується через свободу волі. Воля ж — це право кожної людини робити все, що їй заманеться, аби тільки не заподіювати шкоди іншим людям. Свої природні права, серед яких головними є право на життя і свобода, людина повинна обороняти всякими засобами, і навіть "збройною рукою". Люди, які не розуміють чужих прав, не вміють поважати чужої волі, дбають лише про свої права, а чужими нехтують, — злочинці. Проти них, на охорону прав людини, мають стати закон, право і суд. Політична та економічна воля (свобода) зв'язані між собою, залежать одна від одної, їх реалізація залежить від державного ладу, а позаяк у різних країнах він різний, то люди не скрізь мають однакові права, однакову політичну волю.

Із політико-правової концепції Лесі Українки випливає, що людські та громадські права можуть бути реалізовані тільки в державі з демократичною республіканською формою правління, оскільки там, де є пани й піддані, свободи для підданих немає, вона є тільки для панів, їхні свободи, право підтримуються законом і державою з її інститутами: грошовою системою, військом, поліцією, урядом.

Поетеса закликала народ виборювати свої свободи. Загалом політичні й правові погляди І. Франка та Лесі Українки сприяли подальшому розвитку національної української державно-правової ідеології. Основою їхнього політико-правового світогляду було визнання природних прав людини, їхньої цінності, усвідомлення того, що їх гарантія й реалізація залежать від форми державного устрою та форми правління.

4. Державно-правові концепції в Україні наприкінці XIX— на початку XX ст.

Подальшому розвитку політико-правової ідеології в Україні (кінець XIX — початок XX ст.) значною мірою сприяли Михайло Грушевський та Володимир Винниченко.

Основою політико-правової концепції М. Грушевського (1866—1934) було українське питання. Він уважав, що основою входження України в Росію була автономія, але цим принципом знехтували. Можливість вирішення цієї проблеми він бачив у випадку децентралізації влади в Росії та утворенні федерації, під якою розумів об'єднання в одній державі декількох.

Розмірковуючи про федеративний державний устрій, М. Грушевський припускав два варіанти його утворення: процес, який іде знизу (декілька держав утворюють одну і передають їй частину своїх суверенних прав), і процес, який іде зверху (унітарна держава ділиться суверенітетом із своїми провінціями і в такий спосіб стає федерацією).

Важливим моментом у концепції федерації було те, що її суб'єкти не лише зберігали свою державність, а й мали можливість виходити з її складу.

У федерації, яку пропонував М. Грушевський, центральні органи повинні були формувати загальні основи державного й суспільного ладу, розпоряджатися ресурсами, необхідними для утримання органів центрального і загальнодержавного управління, відати питаннями війни і миру, міжнародними відносинами, збройними силами, встановлювати митні правила, нагляд за поштою, телеграфом і залізницями. Передбачалися єдина грошова система і система мір і ваги. Федерація наділялася повноваженнями узгоджувати цивільне і кримінальне законодавство, законодавство з питань охорони прав національних меншин тощо. Решта питань устрою та нормування мали вирішуватися на місцевому рівні. Пропонувалося, що в Україні як суб'єкті федерації законодавча влада повинна бути сконцентрована в сеймі, а виконавча — в Раді міністрів.

Автор політико-правової концепції пропонував установити демократичну виборчу систему, яка передбачала б участь у виборах усіх соціальних груп.

На місцевому рівні планувалося мати три різновиди органів самоуправління: самоуправління громад; виборні управи волостей та управи повітів; обласні сейми й центральний парламент, утворюваний ними.

Важливим кроком на шляху до такої федерації М. Грушевський вважав ухвалення закону про мови, який регламентував би статус національних мов і гарантував їх вільний розвиток.

Автономію України автор концепції розглядав як "самозаконність" — право встановлювати свої закони і керуватися ними в житті. Україна у складі федерації повинна бути демократичною республікою, в якій гарантувалися б політичні свободи: свобода слова, зборів, громадських організацій, совісті, рівне виборче право за таємного голосування. Реалі-зуючи свою автономію, Україна мала бути вільною у вирішенні політичних, економічних, культурних питань, самостійно розпоряджатися своїми багатствами й ресурсами.

Автономній Україні належало мати свою адміністрацію та судову систему, свою армію, де було б створено такі умови, за яких проходження служби відбувалося б у безпосередній близькості від місця проживання військово-службовців.

На відміну від попередників, М. Грушевському випало на долю реалізувати на практиці свою державно-правову концепцію. Цей процес розпочався 17 березня 1917 р. зі створенням Центральної Ради і знайшов утілення в її Універсалах.

У першому акті законодавчого характеру — I Універсалі проголошувалася необхідність вироблення власних законів і самостійного порядкування на своїх землях. З цією метою було створено Генеральний секретаріат, що його очолив В. Винниченко. II Універсал зазначив, що Україна визнає всеросійські Установчі збори, які мають схвалити автономію України. III Універсал було оголошено після Жовтневого повстання 20 листопада 1917 р. В ньому було закладено фактичний відрив од Росії. У III Універсалі Україна проголошувалася Українською Республікою, за якою визначалося право самостійно ухвалювати закони і здійснювати владні функції через Центральну Раду та уряд (Секретаріат України). У цьому першому акті конституційного характеру Української держави декларувалися політичні свободи: свобода слова, друку, совісті, зборів, недоторканність особи. Скасовувалася смертна кара. Земля ставала власністю всього народу, приватна власність на неї анулювалася. Передбачались і інші соціальні та економічні перетворення. Окрім цього, Центральна Рада видала закони про Генеральний суд (2 грудня 1917 р.), про впорядкування прокурорського нагляду в Україні (23 грудня 1917 р.), про утворення українського війська (16 січня 1918 р.) та ін.

Відомо, що політико-правове вчення М. Грушевського не було втілено в життя. Вочевидь, практичні дії автора розійшлися з його ідеями, зокрема в національному питанні. Проголосивши у своєму вченні неприпустимість будь-яких проявів українського шовінізму, він підійшов до вирішення проблем державотворення саме з позиції панування української нації. Це знайшло відображення в організації крайових органів управління за принципом української більшості, в утворенні народних міністерств у справах великоросів, євреїв і поляків, у законі про національно-персональні автономії від 9 січня 1918 р., який передбачав складання і публікацію списків відповідних національностей, а також інші, дивні з сучасного погляду, заходи щодо "пиклування" про національні меншини. Такі заходи, ясна річ, не були зрозумілими для широких верств населення України.

Після Лютневої революції 1917 р. разом із М. Грушевським в Україні працював відомий політичний діяч, один із керівників Української Центральної Ради Володимир Кирилович Винниченко (1880—1951).

Попервах В. Винниченко вважав себе прибічником "російсько-українського комуністичного табору", оскільки комунізм, на його думку, був не лише політичною теорією, а й філософією всього життя людини. Згодом, переконавшись у великодержавній політиці керівників більшовицької Росії, він переглянув свої політичні погляди, і національні проблеми вийшли в нього на перший план.

Очолюючи Генеральний секретаріат Української Центральної Ради, В. Винниченко підготував низку декларацій і декретів УНР, в яких проводив ідею суверенітету України в майбутній федеративній державі.

Ідею суверенітету України В. Винниченко обстоював на переговорах із членами Тимчасового уряду Росії після Лютневої революції 1917 р., а перегодом — із керівниками більшовицької влади. З цього приводу у своєму щоденнику він писав, що відродження національної державності — вельми складна справа, яка ускладнюється тим, що українська нація історично не підготовлена до державності.

Через те, що дії Української Центральної Ради не були до кінця зрозумілими для широких верств населення, а також фактичне неприйняття ідеї автономії України з боку керівників соціалістичної революції на чолі з В. Леніним і Л. Троцьким, які спрямували в Україну війська Червоної Армії під командуванням В. Антонова-Овсієнка та есера Муравйова, назріла криза уряду, і соціал-демократична фракція вийшла з його складу. В. Винниченко склав свої повноваження після 27 січня 1918 р., коли було проголошено розроблений з його участю IV Універсал.

У цьому акті Україна проголошувалася незалежною державою, в якій влада належала тільки народові. Передбачалося мирне співіснування з сусідніми державами: Росією, Польщею, Австрією, Румунією й Туреччиною, а щодо більшовицького режиму, то йому оголошувалася війна, і народ закликано до боротьби з ним.

Згодом, після закінчення воєнних дій, передбачалося розпустити армію, замінити її народною міліцією з оборонними функціями, відбудувати за державний кошт усе зруйноване війною, передати землю трудовому народові та провести демократичні вибори у представницькі органи влади. Усе майно, яке знаходилося на території України, проголошувалося її власністю. Підтверджувалися всі демократичні свободи. До проведення українських Установчих зборів владні функції від імені народу перебрав на себе уряд, названий у IV Універсалі Радою Народних Міністрів.

В. Винниченко брав участь у розробленні проекту Конституції, яку мали затвердити Установчі збори. Але через те, що воєнні дії перешкодили проведенню Установчих зборів по всій Україні, проект Конституції було розглянуто 29 квітня 1918 р. на засіданні Малої Ради.

Як свідчить аналіз цього документа, він увібрав у себе основні політико-правові погляди М. Грушевського та В. Винниченка, яких вони додержувалися останнім часом.

Конституцію Української Народної Республіки (Статус про державний устрій, права і вольності УНР) було розроблено з урахуванням політичного й законодавчого досвіду країн Західної Європи і США. Хоча в цілому цей документ не міг претендувати на високу професійність, у ньому знайшло відображення багато цікавих ідей. Українська Народна Республіка проголошувалася незалежною державою. Суверенне право в ній належало народові, який мав реалізувати його через Всенародні Збори.

Цим документом передбачався поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову. Верховним органом УНР проголошувалися Всенародні Збори, які мали безпосередньо здійснювати вищу законодавчу владу і формувати вищі

органи виконавчої та судової влади. Вища виконавча влада відводилася Раді Народних Міністрів, а судова — Генеральному суду УНР.

На місцевому рівні передбачалося функціонування виборних рад і управ громад, волостей і земель. Вони мали діяти самостійно, але під контролем Ради Народних Міністрів.

До Всенародних Зборів на трирічний термін мали обиратися громадяни, які досягли 20-річного віку. Цей орган міг бути розпущений своєю постановою або волею народу — щонайменше трьома мільйонами письмових заяв, поданих до Генерального суду, який і повідомляв би про це Всенародні Збори. Конституція передбачала на чолі Всенародних Зборів голову та його заступників.

Цікаво, що цим документом устанавлювався інститут законодавчої ініціативи. Правом розроблення проектів законів і внесенням їх на розгляд Всенародних Зборів наділялися їхні президія та Рада Старійшин; поодинокі фракції; окремі депутати загальною кількістю не менш як тридцять; Рада Народних Міністрів; органи самоврядування, які об'єднували щонайменше сто тисяч виборців; безпосередньо виборці — громадяни республіки (щонайменше сто тисяч), які підтвердять проект письмовими заявами, передадуть їх до Генерального суду, а він після перевірки надішле проекти законів голові Всенародних Зборів. Такий підхід у правотворенні, ясна річ, був плюралістичним і відповідав вимогам справжньої демократії.

Заслуговує на увагу також ідея рівності всіх перед законом — як громадян, так і законодавців.

Конституція передбачала розгляд цивільних, карних і адміністративних справ у відкритих судових засіданнях. Судова влада УНР незалежна. Рішення суду не могли бути змінені ніякими державними інститутами, навіть законодавчими й виконавчими органами влади.

Статус про державний устрій, права і вольності УНР визначав за громадянами рівність у всіх правах і свободах.

Громадянин УНР не міг бути громадянином іншої держави, позбавити його громадянства міг тільки суд. Повна дієздатність громадян устанавлювалася з 20 років. Житло громадян проголошувалося недоторканим. Всілякі дії в ньому могли бути вчинені лише з судового дозволу. Ніхто не міг бути затриманий без відповідного судового наказу, крім випадків затримання в разі вчинення злочину. Смертна кара Основним Законом скасовувалася, заборонялися також інші покарання, які принижували людську гідність. Окрім цього, всі громадяни могли вільно обирати місце проживання, що цікаво з погляду сучасності, коли точаться суперечки стосовно доцільності скасування паспортного режиму в Україні. Конституція передбачала забезпечення національним меншинам права національно-персональної автономії.

Але ця позиція була не зовсім виважена. Суперечності з національного питання, наявні в політико-правовому вченні М. Грушевського і В. Винниченка, не було вирішено в Конституції, що знизило її цінність в очах громадян. Виходило так, що для російської, єврейської та польської націй право на національно-персональну автономію прямо гарантувалося цією Конституцією,

а білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська нації, які проживали в Україні, могли скористатися цим правом лише за умови подання відповідної заяви від десяти тисяч громадян, належних до цієї нації.

Нераціональним було й положення Конституції, що передбачало складання іменних списків (національного кадастру), оскільки в практичному житті це означало статус меншовартості порівняно з "титульною" українською нацією.

29 квітня 1918 р. на останньому засіданні Центральної Ради цей проект Конституції було ухвалено, а М. Грушевського обрано президентом України, хоча в проекті Конституції про цей інститут не згадувалося.

Після виходу з уряду В. Винниченко не зрікся свого прагнення до побудови незалежної, суверенної України. Коли скінчився Гетьманат Скоропадського, який свого часу розпустив Центральну Раду, В. Винниченко увійшов до складу новоутвореної Директорії Української Народної Республіки і робив спроби втілити свою політичну концепцію в життя, але не знайшов підтримки з боку колег.

Після тривалого (майже рік) вимушеного перебування за кордоном В. Винниченко знову обстоював ідею необхідності побудови української державності. Тогочасне керівництво на чолі з В. Леніним і Л. Троцьким у Москві та Х. Раковським, який очолював більшовицький уряд Української Народної Республіки, дали згоду на його повернення і нібито пристали на його умови щодо розбудови самостійної та суверенної Української Радянської Республіки, створення українського національного уряду, незалежної армії, оборонно-наступального союзу проти ворожих держав, впровадження української мови в усіх державних установах і навчальних закладах.

На цей час політико-правові погляди В. Винниченка зазнали деяких змін. Він пропонував конфедеративний державний устрій, але згодом збагнув, що за обставин, які склалися в політичному житті країни, ідея конфедерації не мала перспектив.

В. Винниченко був змушений піти на компроміс і знову вніс корективи до своєї політико-правової концепції. Він погодився на федеративний устрій, що його обстоювали В. Ленін і Л. Троцький.

Зміні цих політичних поглядів В. Винниченка сприяли лист В. Леніна "Письмо к рабочим и крестьянам Украины по поводу побед над Деникиным" і резолюція РКП(б) "О советской власти на Украине", де практично вирішувалася доля національного державотворення.

З урахуванням цього В. Винниченко запропонував удосконалити федеративні зв'язки між Російською Федерацією та Україною. Він уважав за необхідне, щоб уряди цих республік виступили з заявою про необмежену, повну українську державність, про необхідність економічних зв'язків, розробили план господарського розвитку України і погодили його з інтересами обох республік. Йому належала ідея про розроблення федеративної Конституції. Окрім цього, В. Винниченко робив спробу вирішення питання керівних кадрів, пропонував погоджувати всі їх переміщення з урядом.

Але пропозиції В. Винниченка прийнято не було. Добре розміркувавши, він дійшов висновку, що радянська влада не відповідала проголошеним принципам. Вона була надміру централізованою та забюрократизованою. У країні всіма суспільними процесами керували комісари, які згуртувались у привілейовану бюрократичну касту і проводили великодержавну російську політику. З країни висилалися прибічники її федеративного устрою, сама ця ідея вважалася контрреволюційною.

М. Грушевський і В. Винниченко започаткували новий період у становленні вчень про державу і право в Україні. У своїй творчості, політичній та громадській діяльності вони синтезували багато передових поглядів на державу і право, розвинули ідею української державності до її наукового обґрунтування, зробили спробу її практичного втілення в життя. Результати їхніх пошуків мають велику соціальну цінність для розбудови суверенної Української держави.

З'ясування проблеми становлення та розвитку національної державно-правової ідеології не буде повним та об'єктивним, якщо не розглянути діяльність політичних партій України в цьому напрямку.

Першою українською національною політичною партією була Українська революційна партія, заснована харківськими студентами на зборах їхньої громади 1900 р. Установчий з'їзд цієї партії було проведено в Києві 1902 р. На ньому обрано керівний орган — центральний комітет, до функцій якого увійшла і видавнича діяльність.

3-го грудня 1905 р. на вимогу частини партії, яку очолювали Н. Порош, В. Винниченко, Д. Антонович, С. Петлюра та М. Ткаченко, було проведено другий з'їзд партії, що перейменував її в Українську соціал-демократичну робітничу партію. На цьому з'їзді було прийнято програму і статут. За два наступні роки партія об'єднала до 3 тис. членів, в основному студентів, службовців, робітників і селян.

Українська соціал-демократична робітничка партія проголосила своєю метою встановлення рівних прав громадян незалежно від статі й походження.

Формою державного устрою, за цією програмою, повинна була стати федеративна демократична Російська республіка, законодавча влада в якій належала б представницькому органу. Україна мала входити в цю республіку на правах широкої автономії.

На території України мало бути чинним законодавство, яке приймалося б своїм законодавчим органом (сеймом). Передбачалося, що законодавчий орган обиратиметься таємним голосуванням на два роки всіма громадянами, які досягли 20-річного віку. Кожен громадянин міг бути обраним до представницьких органів влади. Державні службовці також мали обиратися на свої посади, установлювалася звітність їх перед виборцями.

Для кожної нації, яка мешкала на території України, програма передбачала можливість культурного і політичного самовизначення. На регіональному рівні програма вимагала встановлення широкого місцевого і крайового самоврядування для всього населення держави, з наданням прав розпоряджатися земельними угіддями.

Програмою партії передбачалась і реформа судової влади. Скасовувалися всі виключні та спеціальні суди, які діяли у Росії. Проголошувався принцип незалежності та виборності суддів. Передбачалося утворення виборних промислових судів. Судочинство слід було здійснювати безкоштовно з обов'язковим забезпеченням юридичної допомоги учасникам процесу.

Програмою Української соціал-демократичної робітничої партії передбачалося встановити в державі верховенство закону. Зокрема, для реалізації цього принципу на підприємствах вважалося за необхідне введення виборних посад інспекторів, які слідкували б за виконанням законів про охорону праці.

Передбачалося законодавче закріпити такі особисті та політичні права і свободи громадян, як скасування смертної кари та довічного ув'язнення, знищення всіх привілеїв і класів; свободу совісті, недоторканність особи, житла і листування; необмеженість свободи слова, друку, зібрань, союзів, страйків. Окрім цього, передбачалися важливі аспекти свободи: повна воля господарської діяльності, право вільного переїзду, скасування паспортного режиму тощо.

Вважалося за необхідне провести зміни силових структур суспільства: постійне військо підлягало розпускові, а функції охорони суверенітету покладалися на народну міліцію.

Але цей програмний документ мав і вади. Хоча й передбачався федеративний устрій держави на засадах тодішньої Російської імперії, та не було визначено умов укладення союзу, зв'язків федерації та автономій, не розмежовано їхні функції, не визначено виконавчі органи влади.

Сама Українська соціал-демократична робітничка партія для досягнення проголошених цілей ставила метою участь у громадському перевороті (революції) щодо зміни форми правління. Якийсь час 3-й з'їзд УСДРП виступав за об'єднання з Російською соціал-демократичною робітничою партією, але за умови автономії України та визнання української партії національною організацією українського пролетаріату, представництва у ЦК і регіональних комітетах. Ці пропозиції прийнято не було.

Згодом ідея державності, закладена в програму партії, зазнала значних змін. Під час першої світової війни її частина, очолювана Д. Донцовим, А. Жуком і В. Дорошенком, стала на бік Союзу визволення України, пропагуючи ідею самостійної України під австро-німецьким протекторатом; друга частина партії віддавала перевагу більшовицькій тактиці перетворення імперіалістичної війни в громадянську; третя частина, очолювана В. Винниченком і С. Петлюрою, залишилася на позиціях автономізму в складі федеративної держави. Як відомо, деякі члени УСДРП, входячи до складу Гуряду Української Народної Республіки, зокрема В. Винниченко, робили спробу реалізувати політико-правові погляди, закладені в програму своєї партії, в життя.

У 1906 р. на основі народницьких груп виникла Українська партія соціалістів-революціонерів, соціальну базу якої становили селянство та українська інтелігенція. Офіційне утворення цієї партії завершилось у квітні 1917 р., а програму партії, підготовану одним із її лідерів — М. Ковалевським ще 1915 р., було доведено до громадськості через журнал "Боротьба". На той час пар-

тія вже налічувала 75 тис. членів, а до складу її керівного органу входив відомий учений, політичний і громадський діяч Михайло Грушевський.

Українська партія соціалістів-революціонерів поділяла погляди Російської партії соціалістів-революціонерів і вважала себе складовою армії міжнародного революційного соціалізму, підтримувала всі постанови Інтернаціоналу. У згаданій програмі партії, прийнятій у липні 1917 р., зазначалося, що її метою є домагання соціалістичних партій усього світу стосовно конкретних форм життя української демократії.

Суспільним ідеалом цієї політичної партії був соціалістичний лад, основою якого є: визволення всіх громадських і політичних установ із-під влади буржуазних класів; скасування приватної власності на природні ресурси і на засоби (знаряддя) виробництва; знищення класової різниці, економічного, політичного та релігійного гніту.

Досягнути цього суспільного ідеалу партія планувала через захоплення політичної влади та державно-соціальні реформи, які віддали б у руки працюючих усі засоби для підготування соціального перевороту і дали б змогу якнайкраще організуватись і підготувати себе до великої визвольної боротьби, усуваючи все, що стоїть на заваді класовій солідарності й культурній емансипації.

У програмних документах Української партії соціалістів-революціонерів зазначалося, що під час вирішення національного питання слід керуватися загальнолюдськими ідеалами, забезпечуючи право кожної нації на самовизначення, себто на найширшу політичну волю, якою є певна суверенність нації.

Пропонувалося перебудувати Російську державу на федерацію рівноправних демократичних республік, утворених за національно-територіальним принципом із міжнародним забезпеченням прав національних меншин на основі екстериторіальності (національно-персональної автономії). Така федерація мала бути утворена на основі добровільної угоди між суверенними націями. На цих же умовах повинна була увійти до федерації і Україна в її етнографічних межах, незалежно від тогочасного входження українських територій в інші державні утворення.

В Україні передбачалася демократична форма правління (без президента). Планувався поділ влади. Законодавча влада мала належати однопалатному представницькому органу — сейму; виконавча — Раді міністрів; третя гілка — незалежний суд.

Народні представники повинні були обиратися на два роки таємним голосуванням (рівним і прямим) усіх громадян, які досягли 20-річного віку. Виконавча влада — Рада міністрів — мала обиратися сеймом і звітувати перед ним.

Цікавим у цій програмі було й те, що на регіональному рівні передбачалося утворення органів самоврядування міст і повітів. Усі посади на державному й місцевому рівнях мали бути виборними.

У цій державотворчій концепції передбачалося широке забезпечення в Україні прав національних меншин: росіян, євреїв, німців та ін., устанавлен-

ня для них пропорційного представництва в сеймі та всіх органах місцевого самоврядування, виділення з державного бюджету коштів для культурних потреб, надання їхнім мовам державного характеру в місцях компактного їх проживання. З установленням суспільного ладу, передбачуваної програмою, планувалося запровадити панування закону, законодавче закріпити особисті й політичні права громадян, скасувати військо і замінити його народною міліцією. За змістом цей розділ програми багато в чому збігався з розглянутою вище програмою Української соціал-демократичної робітничої партії, включно з заходами щодо контролю за виконанням законів з охорони праці, серед яких установлення промислових судів, кримінальної відповідальності підприємців за порушення законів з охорони праці.

Як видно з вищесказаного, політичні погляди, викладені в програмі Української партії соціалістів-революціонерів, більш вдалі, в ній передбачено конкретні аспекти державного устрою України у федерації незалежних демократичних республік, намічено механізм міжфедеральних відносин, який установлюється договором.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. в Росії Українська партія соціалістів-революціонерів скори-гувала свою політичну програму. Основною її ідеєю стало утворення незалежної держави України.

Але, як відомо, низка обставин не дозволила втілити цю політичну концепцію в життя, попри те, що партія входила до складу уряду Української Народної Республіки. Тут і нерозуміння політики уряду широкими верствами населення, і встановлення Гетьманату, і австро-німецька окупація, і небажання надати автономію Україні з боку більшовиків, і серйозні суперечності між керівниками партій.

Близькі до попередніх політико-правових поглядів пропагувала Українська партія соціалістів-федералістів. Вони поєднали в собі кадетські ідеї Української демократичної партії та соціалістичні ідеї Української радикальної партії. Ці партії об'єдналися наприкінці 1905 р. в Українську радикально-демократичну партію соціалістів-федералістів. Її очолювали Д. Дорошенко, С. Єфремов, Ф. Матушев-ський, А. Никовський, В. Прокопович, О. Шульгин. У програмі партії, схваленій на з'їзді у вересні 1917 р., зазначалося, що вона є національною соціалістичною партією. Суспільним ідеалом, до якого вона прагнула, була соціалістична федерація рівноправних автономних національних одиниць, яка мала заступити державу, збудовану на централістичних засадах, що нехтувала національні права, пригнічувала "недержавні" народи.

Але федералізм соціалісти-федералісти уявляли ширше, ніж попередні партії; вони поділяли ідеали кирило-мефодіївців, убачали в федералізмі спосіб оновлення людського життя не тільки в межах тогочасних держав, прагнули до всесвітнього федералізму.

У програмі цієї партії зазначалося, що нова федеративна держава повинна ґрунтуватися на двох підвалинах: правах людини і правах нації, що орієнтовані на загальнолюдські цінності. Зміна діючої форми правління мала відбутися завдяки децентралізації влади та наданню кожній народності на своїй території автономії з правом місцевого крайового законодавства.

У демократичній федеративній республіці Україна розглядалася як окремий штат. Програмою передбачався один спосіб утворення федерації: проведення Всеросійської установчої та місцевих рад, які визначали б загальні принципи федерального єднання.

Право на самовизначення передбачалося надати не тільки націям, а й окремим краям (областям), що мали особливі географічні та економічні умови (Сибір, Туркестан, Надволзька область та ін.) й заявляли про своє бажання виокремитися в автономну одиницю.

Цікаві думки було викладено в програмі відносно державних інститутів на федеративному рівні. Тут зроблено спробу розділити й урівноважити функції законодавчої, виконавчої та судової влади. Законодавчу владу пропонувалося сконцентрувати у Все-державному парламенті, обираному на підставі загального, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням за пропорційної системи виборів. Вседержавний парламент мав ухвалювати основні закони кваліфікованою більшістю (2/3 голосів), а також реалізувати загальнодержавні функції, серед яких — зносини з Іноземними державами, військові справи, загальнодержавні позички, управління митною та грошовою системами, нагляд за комунікаціями зв'язку і транспорту. Крім того, до компетенції Вседержавного парламенту мали належати окремі питання кримінального законодавства щодо злочинів проти державного та економічного устрою. Цікавою була думка і про те, що на загальнодержавному рівні передбачалася Федеральна рада, яка мала контролювати законодавчу діяльність усіх законодавчих органів федерації: Вседержавного парламенту і крайових сеймів. У разі встановлення фактів порушення конституції законодавчими актами Вседержавного парламенту або крайових сеймів (автономій) Федеральна рада могла скористатися правом вето.

У запропонованій концепції досконаліше розглядався законотворчий процес. Правом законодавчої ініціативи наділялися Вседержавний парламент, Кабінет міністрів і кожний автономний штат.

Верховним органом виконавчої влади на федеральному рівні мала бути Висока державна рада з п'ятьох осіб, обирана Вседержавним парламентом на п'ятирічний строк за погодженням із Федеральною радою. Голоували в цій раді кожен із п'яти її членів протягом одного року. Головуючий у Високій державній раді був і президентом федеративної держави. Президент і члени цієї ради здійснювали представницькі функції. Продовжував виконавчу гілку влади Кабінет міністрів, що формувався лідером парламентської більшості за дорученням Високої державної ради. Кабінет міністрів у своїй роботі був підзвітний парламентові. Заслуговувала на увагу і думка про те, що Висока державна рада наділяється правом розпуску Вседержавного парламенту.

Судову владу на загальнодержавному рівні здійснював Федеральний суд, у функції якого входило вирішення проблем, що могли б виникнути між штатами або особами, які належали до різних штатів, а також справ, що стосувалися загальнодержавної конституції та загальних прав усіх громадян держави. Усі суперечки між загальнодержавними органами автономій розв'язувалися в комісії, до якої по три члени обирали Федеральний суд і вища су-

дова інстанція автономії. Цим було зроблено спробу розділити функції загальнодержавних органів, урівноважити їх і встановити контроль за діяльністю.

Таку ж спробу зроблено і на рівні відносин федерації та її членів — штатів. Україна, як згадувалося вище, мала увійти до федерації на правах автономного штату і в місцевих справах керуватися своїми законами.

Законодавча влада в Україні повинна була належати сейму, до якого мали обиратися громадяни, не молодші 20 років, на основі загального, рівного та безпосереднього виборчого права і таємного голосування.

У справах, дотичних до всіх громадян автономії, передбачалося проведення референдуму.

Сейм (Українська народна рада), окрім ухвалення законів, повинен був відати питаннями мита і оподаткування, бюджету, контролю за законністю в роботі адміністрації України.

Виконавчу гілку влади в Україні, за програмою соціалістів-федералістів, очолювала Рада міністрів, яка складалася за дорученням голови сейму представником парламентської більшості. Затверджувалися сім членів Ради міністрів із питань: державного скарбу, шляхів, торгівлі й промисловості, сільського господарства і хліборобства, справедливості, культурних справ, праці, охорони і порядку.

Усе майно на території України разом із транспортними комунікаціями мало становити її власність. Усі податки мали надходити до скарбниці України.

Пропорційно до кількості населення Україна мала передавати кошти для утримання органів загальнодержавної влади, на виплату державних боргів і процентів на них.

Концепцією соціалістів-федералістів передбачалося побудувати судову систему в Україні відповідно до принципу рівного, відкритого, виборного суду з широкою компетенцією суду присяжних.

Усе діловодство та освіта в Україні повинні були вестися українською мовою, а зносини з загальнодержавними установами — українською та російською мовами.

Національним меншинам гарантувалося пропорційне представництво у сеймі, право користування своєю мовою аж до заснування національних шкіл, можливість утворювати національно-культурні спілки й товариства.

Православна церква проголошувалась у межах України автокефальною.

Окрім зазначеного, програмою соціалістів-федералістів передбачалися законодавче закріплення особистих і політичних прав громадян, промислова та аграрна реформи. Визначалося, що гуртове хазяйнування повинно бути ідеалом земельної реформи. Приватне право на землю планувалося скасувати. Заводи та інші промислові об'єкти передбачалося залишити у приватній власності, але програма передбачала широкі заходи законодавчої охорони праці робітників, їх пенсійного забезпечення, охорони здоров'я та освіти.

У розглянутій державній концепції майже детально розроблялися функції верхніх ланцюгів влади, але залишилася нерозв'язаною проблема органі-

зації управління на регіональному рівні (область, район, місто, село). До того ж програма не передбачала функцій загальнодержавного Кабінету міністрів, порядку його зносин з органами виконавчої влади у штатах; недосконалою виглядала і реформа судової системи.

За обставин, що склалися на той час у країні, державно-правові погляди цієї партії заслуговували на увагу, відповідали інтересам багатьох громадян і збігалися з ідеями побудови держави офіційної влади України. Тому й не дивно, що лідери соціалістів-федералістів входили до центральних органів влади Української Народної Республіки і ще довго дотримувалися своїх політико-правових поглядів. Вже після еміграції, 1923 р. партія повернулася до старої назви — Українська демократично-радикальна партія, відмовилася від соціалістичних ідей та ухвалила нову програму.

На базі частини Української революційної партії на чолі з М. Міхновським було створено Українську народну партію. На відміну від концепцій федеративного державного устрою, закладених у програмах соціал-демократичної робітничої партії, партії соціалістів-революціонерів і партії соціалістів-федералістів, Українська народна партія пропагувала ідею незалежної держави.

У програмі Української народної партії зазначалося, що український народ, який складається переважно з селянства, може тільки тоді використувати природні багатства своїх земель, стати багатим і сильним та зрівнятися з іншими культурними народами світу, коли забезпечить собі незалежне державно-національне життя. Концепцією, викладеною у програмі, передбачалася побудова самостійної та суверенної України з вільним політичним та економічним розвитком. Вважалося за доцільне забезпечити автономію (самоврядування) Галичині й Кубанщині, які знаходились в інших історичних та економічних умовах.

Державний устрій, порядок і законність мали визначатися Установчими зборами, що обиралися на основі загального, рівного, прямого й таємного голосування. Автори концепції дотримувалися принципу поділу влади. Вирізняли законодавчу — парламент, виконавчу — Раду міністрів і судову владу — Генеральний суд.

Гарантією законності й правового порядку в державі вважалася незмінність суддів. У програмі декларувалися зверхність законів, рівність перед ними всіх громадян України незалежно від національності, віри, статі й достатків. Планувалося законодавче охороняти права національних меншин, забезпечити викладання у школах їхніми мовами. Державною мовою проголошувалась українська. Для охорони державного суверенітету України програма передбачала створення самостійної армії та флоту, а економічного — національної валюти.

Одним із важливих аспектів побудови незалежної держави вважалося вдосконалення освіти, підвищення свідомості громадян. Для цього передбачалося заснувати загальноосвітні технічні та ремісничі школи, організувати дошкільні заклади і позашкільну освіту.

Основою добробуту держави вважалося середнє і дрібне хліборобське господарство, розвитку якого потрібно сприяти, домагаючись одночасно скасування великої земельної власності.

Передбачалося розробити таку торгово-промислову політику, що сприяла б розвитку всіх галузей національної промисловості. Для їх стимулювання вважалося за необхідне організувати державне кооперативне кредитування.

З установленням обраного суспільного ладу партія домагалася б широких соціальних гарантій для трудящих, які за змістом були такими, як і в програмах розглянутих вище партій. Але, на відміну від них, ця програма не вирішувала порядку реалізації політичних прав громадян.

У грудні 1917 р. Українська народна партія ухвалила рішення про об'єднання зі щойно утвореною Українською партією самостійників-соціалістів.

У програмі останньої проголошувалося, що вона є партією працюючої маси українського народу, а своїм суспільним ідеалом визнає соціалізм, який здатний знищити безправ'я, капіталістичний устрій, побудований на насильстві, і задовольнити український та інші народи.

Одну з умов побудови такого суспільства самостійники-соціалісти вбачали в тому, щоби засоби виробництва (фабрики і заводи) належали українським робітникам, а земля (рілля) — українським хліборобам.

Не менш важливим етапом у досягненні свого суспільного ідеалу вони вважали підвищення освіченості населення, збільшення кількості національної інтелігенції, утворення безплатних національних шкіл, вищих навчальних закладів, Академії наук з українською мовою викладання. Цікаво, що за їхньою програмою вся система освіти в Україні повинна бути відокремлена від держави, як це є в Англії, Німеччині та інших країнах. З цього приводу зауважувалося, що вищі школи, а тим паче Академія наук, мають бути автономними, незалежними від уряду щодо свого внутрішнього устрою і життя.

Самостійники-соціалісти критикували прибічників ідеї федеративної держави на базі Росії, вважали помилковими ідеї партій, які до цього прагнули. Для багатонаціональних держав вони пропонували розпад на декілька незалежних національних держав із можливістю співпрацювати, об'єднуватись у спілки й федерації. За концепцією партії самостійників-соціалістів Українська народна республіка повинна стати незалежною демократичною державою. У перспективі Україна могла співпрацювати або вступати в міжнародні спілки з Румунією, Кавказом, Туреччиною та Балканськими державами: Болгарією, Грецією, Сербією, Чорногорією.

Законодавчим органом у незалежній Україні мав бути парламент (Центральна українська рада), обраний внаслідок загальних, рівних виборів із таємним голосуванням. Виборчі округи формувалися в межах національних. Представництво в парламенті пропорційне до кількості населення міст і сіл, національних меншин. Виконавчу владу очолювали президент республіки і підпорядкована йому Рада міністрів. Остання формувалася представником парламентської більшості за дорученням президента, недовіра їй з боку парламенту вела до зміни складу.

Відносно силових структур держави самостійники-соціалісти передбачали постійну їх еволюцію від захисту інтересів окремих класів до забезпечення демократії в країні. Спочатку необхідна сильна армія, яка змогла б охороняти зовнішній суверенітет держави. Вона повинна була зберігатися до роззброєння країн, що оточують Україну. Після цього необхідність в армії відпаде, і її заступить народна міліція.

Судова влада в Україні повинна бути незалежною, а головна її мета — охорона прав та інтересів народу.

У місцевостях із багатонаціональним населенням мав запроваджуватися "Суд третього" для розгляду справ, однією зі сторін яких були представники національної меншості.

У державотворчій концепції партії самостійників-соціалістів було зроблено спробу передбачити структуру органів влади та управління на регіональному рівні. Передбачалося, що областям і краям в Україні може бути надана автономія. Серед таких областей називалися Слобожанщина, Чорномор'я, Полісся, Холмщина, Запоріжжя, Правобережна Україна.

Державною мовою проголошувалася українська, нею мало вестися все діловодство в державних установах, навчання в школах, навчальних закладах, а також відправлятися служба в церквах (які, до речі, повинні бути відокремлені від держави).

У поглядах на державу самостійників-соціалістів були й відверто слабкі ідеї, серед яких і вирішення національного питання. З одного боку, проголошувалася рівність усіх націй, які живуть в Україні, можливість їхнього культурного розвитку, а з іншого — українці піднімалися до ролі "старшого брата". Зокрема, в самому статуті партії зазначалося, що її членами можуть бути тільки українці. Адміністративні посади також могли обіймати лише вони. Не до кінця виваженими були й ідеї стосовно системи органів управління виконавчої влади, взаємовідносини президента, Ради міністрів, структур влади автономій чи областей.

Але, незважаючи на це, партія мала багато прихильників, які поділяли її погляди. Представники партії самостійників-соціалістів входили до уряду в період Директорії, а після падіння УНР вона розпалася.

Верховенство загальнолюдських цінностей над національними, прав особистості над правами нації в своїй концепції проголошувала Українська федеративно-демократична партія, що з'явилася 1918 р., але проіснувала всього декілька місяців. В. Науменка, який її очолював (міністр освіти в Гетьманаті Скоропадського), 1919 р. було страчено більшовиками. У програмі партії зазначалося, що вона наслідує ідеї Кирило-Мефодіївського товариства і поділяє, зокрема, політичні та правові погляди М. Драгоманова. Основна ідея державотворчої концепції Української федеративно-демократичної партії полягала у скасуванні унітарної форми державного устрою Росії та побудові в її межах федерації автономних областей, до складу якої увійде і Україна. Навіть більше, у програмі стверджувалося, що політичне існування України не може мислитися без Росії.

Суверенітет, за таким проектом, повинен належати федеративному цілому (Росії), а не автономним його частинам. За багатьма своїми положеннями ця державотворча концепція була подібна до проекту, запропонованого раніше М. Драгомановим.

Головним принципом внутрішньої політики федерації визнавалися загальнолюдські вимоги свободи і рівності всіх громадян у всіх сферах соціального життя, в тому числі й можливість національного самовизначення. Цей принцип повинен був лягти в основу конституції, адміністративного й цивільного законодавства, які гарантували б свободу особистості, культурно-політичні права всіх національностей як на рівні федерації, так і на рівні автономії, виключали б зверхність великоросійської нації та не допускали б насильницької українізації в автономії.

Важливим моментом побудови такої федеративної держави вважалося скасування державного та адміністративного централізму, передача законодавчих повноважень обласним представницьким органам.

Державний устрій в Україні мав виключати можливість відновлення централізму, її національно-територіальна автономія повинна була опиратися на автономію земель. Передбачалося, що Україна може бути поділена на п'ять самоврядних земель: Правобережна, Лівобережна, Степова, Слобідська і Кубанська (до останньої мали увійти Чорноморська губернія та інші території, які до неї прилягають і заселені українцями)..

У межах федерації російська мова вважалася засобом спілкування між окремими націями, мовою діловодства в центральних державних установах. В установах місцевого управління разом із російською діловодство могло вестися українською мовою. Російська мова мала викладатися на території федерації як обов'язковий предмет.

Програмою передбачалося сконцентрувати законодавчу владу на федеральному рівні у представницькому органі, який складався з двох палат: нижньої, до якої обираються представники з усієї федерації від рівної кількості жителів по виборчих дільницях, і верхньої, котра формувалася з представників, делегованих сеймами автономій. Автори концепції зробили спробу врівноважити кількість представників від національностей у верхній палаті. У ній кількість представників від Росії не повинна перевищувати однієї третини від загальної кількості.

Усі питання в обох палатах мали вирішуватися простою більшістю, за винятком ухвалення або зміни конституційних законів.

У частинах федерації — автономіях передбачався законодавчий представницький орган — сейм, який повинен був обиратися загальними прямими виборами і таємним голосуванням. Сейм мав ухвалювати закони, які регулювали б питання, віднесені до компетенції автономії, затвердження бюджету, а також здійснювати контроль за додержанням законів. Гілку законодавчої влади продовжував представницький орган автономних земель — земські збори, які повинні були обиратися на три роки і ухвалювати місцеві закони.

Виконавча влада мала бути покладена на міністра у двох рівнях: федеральному та автономному. Окрім цього, на місцевому рівні виконавчу владу повинні були репрезентувати земські управи, що мали обиратися земельними зборами. Таку схему управління мали і менші адміністративні одиниці: волості й повіти.

Програмою передбачалась і судова гілка влади, але її систему не було детально розроблено. Заслуговує на увагу, що ця концепція передбачала наслідування принципу верховенства закону в суспільстві.

У федерації та автономіях передбачалось ухвалення Основного Закону (Конституції), а всі інші акти державної влади мали видаватися відповідно до неї, тобто бути підзаконними. Крім того, у програмі зазначалося, що всі громадяни незалежно від статі, віри й національності рівні перед законом. За порушення закону громадяни відповідатимуть тільки перед судом. Особистість і житло громадян недоторканні та повинні охоронятися законом. Ніхто в державі не міг переслідуватись та бути покараним інакше як за вироком суду. Всі особисті й політичні права громадян належало занести в Конституцію та охороняти державою. Проголошувалася свобода совісті, друку, слова, зборів. Передбачалася можливість утворювати і громадські організації без попереднього дозволу. Вважалося за необхідне дозволити вільне переміщення громадян як у межах автономій і федерації, так і за кордон. Паспортна система з огляду на це мала бути скасована.

Планувалося реалізувати організаційні та практичні заходи для досягнення високої освіченості населенням України. Необхідною умовою для цього було встановлення загальності та обов'язковості навчання, яке повинне бути безплатним.

Проаналізувавши викладене вище, можна зробити висновок, що на зламі ХІХ—ХХ ст. в Україні склалися суспільно-політичні відносини, які привели до появи значної кількості політичних партій.

Метою, головним напрямком діяльності політичних партій того часу було вироблення політико-правових концепцій побудови української державності та здійснення практичних кроків щодо втілення їх у життя. Ця ідея була присутня в програмах усіх партій, вона відображала прагнення широких верств населення до визволення від національного гноблення, утворення реальних умов, гарантованих законом, для всебічного розвитку особистості, укріплення миру і співпраці з іншими народами.

Важливо відзначити, що всі програми проголошували необхідність переходу до парламентської форми правління, встановлення демократії, передбачали децентралізацію влади і широке самоврядування регіонів.

Практично всі політичні партії у своїх державотворчих концепціях додержувалися принципу поділу влад: законодавчої, виконавчої та судової, проголошували верховенство закону.

Головні розбіжності розглянутих програм — це питання пошуку форм державного устрою. Одні пропонували автономію України у складі федеративної держави на основі колишньої Російської імперії, інші бачили Україну

штатом Росії, ще якісь пропонували ідею повної незалежності держави України.

Державно-правові погляди, що побутували в політико-правовій думці тогочасного суспільства, знайшли відображення і набули розвитку в Українському проекті союзного договору 1922 р., що його було розглянуто й затверджено 23 травня 1923 р. На об'єднаному засіданні Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і Ради народних депутатів УСРР. Автори цього проекту, серед яких були голова Уряду України Х. Г. Раковський та його заступник М. В. Фрунзе, народні комісари М. О. Скрипник та народної освіти Г. Ф. Гринько, запропонували теоретичну модель держави, яка значною мірою відрізнялася від варіанта, що примусово запроваджувався тогочасним московським керівництвом. Зазначена модель базувалася на принципах демократизму, врівноваження суверенітету союзу і республік, обмеження влади центру та надання широких прав суб'єктам федерації з вирішення державно-адміністративних, культурних і господарських питань, гарантування правового простору в регулюванні всіх сфер внутрішнього життя.

Передбачалося, що інтереси окремих республік повинна захищати Рада Національностей — одна з двох палат верховного органу Союзу, якій надавалося б право вивчення і навіть скасування всіх рішень владних інституцій Союзу.

Водночас проект державного устрою федерації передбачав, що уряд на союзному рівні має формуватися обома палатами, причому загальносоюзними пропонувалося зробити лише наркомат із військових і морських справ, шляхів, пошт і телеграфів. Наркомати закордонних справ і зовнішньої торгівлі пропонувалося створити як на союзному, так і на республіканському рівнях, а такі відомства виконавчої влади, як наркомати продовольства, праці, робітничо-селянської інспекції мали створюватися лише суб'єктами федерації. Рівночасно у проекті пропонувалося вилучити з повного відання Союзу питання землевпорядкування, а вирішення соціальних питань, зокрема в царині народної освіти і охорони здоров'я, передати республікам.

Зазначений проект уміщував статті, які регулювали питання союзного і республіканського бюджетів, установлення реальної частки республіки в федеральному бюджеті згідно з її економічними можливостями, а також норми, що надавали республікам право встановлювати податки і збори. Крім того, було зроблено сміливу спробу залишити у віданні республік майно і ресурси, що знаходилися на їхній території, в їхньому розпорядженні, користуванні та управлінні. На жаль, спроба демократичного конституційного формування СРСР в умовах жорстокого комуністичного режиму зазнала невдачі.

Із падінням російського царату в перші роки радянської влади мала місце деяка стабілізація в подальшому розвитку політико-правової думки в Україні. Певною мірою цьому сприяло і створення наприкінці 1918 р. Української Академії наук та її наукових підрозділів: комісії для виучування звичаєвого права України, комісії для виучування (історії) західноруського та українського права і т. ін. Але з установленням сталінського тоталітаризму та всебічною етатизацією суспільного життя, в період жорстоких репресій про-

ти науковців та "ідеологічної чистки" науки під гаслом переходу на нові методологічні позиції, юридичну науку було пристосовано до потреб влади, що негативно вплинуло на розвиток політико-правової думки в Україні впродовж декількох десятиліть.

ЛІТЕРАТУРА

Андросюк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. — К.: АТ Обереги, 1991.

Винниченко В. К. Боротьба за незалежність України // Історія філософії України: Хрестоматія. — К.: Либідь, 1993.

Винниченко В. Из дневников // Дружба народов. — 1989. — № 12.

Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Історія філософії України: Хрестоматія. — К.: Либідь, 1993.

Драгоманов М. Вибране. — К.: Наук, думка, 1991.

Драгоманов М. Вибране. — К.: Наук, думка, 1991. Жулинский М. Художник, распятый на кресте политики

// Дружба народов. — 1989. — № 12. Копыленко А Л. набросок к политическому портрету

Михаила Грушевского // Государство и право. — 1992. — № 4.

Костомаров М. І. Книги буття українського народу. Дві руські народності // Історія філософії України: Хрестоматія. — К.: Либідь, 1993.

Литвинов В. Д. Исторические взгляды Станислава Ориховского // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. науч. трудов. — К.: Наук, думка, 1987.

Литвинов В. Д. Проблема государства в трудах Ст. Ориховского // Отечественная мысль эпохи средневековья: Сб. науч. трудов. — К.: Наук, думка, 1987.

Ничик В. М. Образ идеального властителя в сочинениях Петра Могилы // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. науч. трудов. — К.: Наук, думка, 1987.

Ориховський-Роксолан С. Напучення польському королю... // Історія філософії України: Хрестоматія. — К.: Либідь, 1993.

Пащук А. І, Суспільний ідеал І. Вишенського // Від Вишенського до Сковороди: Зб. наук, праць. — К.: Наук, думка, 1992.

Шульженко Ф. П. Держава і право в суспільно-політичній думці України: основні етапи розвитку. — К., 1995.

Розділ VIII. Державно-правові вчення соціалістичного та комуністичного спрямування

1. Вчення утопічного соціалізму

Значну частину світових державно-правових концепцій складають теорії утопічного соціалізму та комунізму. З'ясування їхніх витоків нині має важливе значення, оскільки Україна, як і інші держави колишнього Радянського Союзу та Східної Європи, в недалекому минулому волею долі виконувала роль полігонів, де політичними екстремістами робилися спроби втілити згадані теорії в життя. Розгляд цих державно-правових учень і дасть змогу з'ясувати їхні позитивні аспекти й хиби, оцінити їх під кутом зору теоретичної цінності та місця серед інших концепцій, що відомі людству.

Утопія (від грец. — місце) означає: місце, якого немає. В науковій літературі під утопією розуміється опис суспільного, політичного і приватного життя людей уявної країни, що відповідає тому чи іншому ідеалові соціальної гармонії.

Перший такий утопічний опис уявної держави зробив уже згадуваний нами представник політико-правової думки Стародавньої Греції Платон у діалозі "Тімей" та в "Республіці", де містилися принципи суспільного благоустрою.

Такі ж спроби, хоча й безсистемні, мали місце в творчості деяких отців церкви і, зокрема, Августина, хоча розмежування сфери дії людського та божественного законів давали підстави для сумнівів щодо реальності перебудови земних порядків.

Подальшого розвитку подібні утопічні погляди на державу, право й суспільство набули в епоху Реформації, головним напрямком якої було "виправлення" офіційної доктрини католицького Риму, зміна церковного устрою, відносин двох соціальних інститутів суспільства: церкви й держави.

Певний внесок у розвиток ідей утопізму зробив представник німецької Реформації Томас Мюнцер (близько 1490—1525), головними аспектами суспільного ідеалу якого були ліквідація експлуатації, соціальної нерівності, реформування системи влади, послаблення впливу церкви на суспільне життя та встановлення справедливого державного устрою — "християнського союзу та братства".

У XVI—XVII ст. з'явилися класичні твори утопічного соціалізму, авторами яких були Томас Мор і Томмазо Кампанелла. Державний діяч Англії Т. Мор (1478—1535) у державно-правовій концепції "Утопія" піддав критиці монархію та її економічну основу — приватну власність і запропонував політичний устрій майбутньої ідеальної держави, в якій ліквідація приватної власності приводить до встановлення рівності всіх громадян. Головним аспектом такого суспільства мала бути обов'язковість праці.

Мислитель пропонував, щоб усі посадові особи держави обиралися та були підзвітними народові. Найважливіші проблеми мали обговорюватися всіма жителями Утопії.

Т. Мор пропонував чітко визначити функції держави, основними з яких мали бути: організація виробництва товарів і продуктів та їх розподіл, боротьба зі злочинами, забезпечення миру.

Система влади мала два рівні: на першому кожні 30 сімейств обирали свого керівника — філарха; на другому, державному обирався князь. Крім того, в державі діяв виборний сенат, обраний щороку. У відносинах князя і філархів із народом були присутні елементи демократії — вони радилися з ним перед винесенням рішень. Такий державний устрій та система влади, на думку Т. Мора, мали сприяти формуванню високих моральних якостей людей і, як наслідок, міцної самодисципліни, зменшенню суспільної ролі такого регулятора, як право. Тому в цій ідеальній державі діяла обмежена кількість законів.

Утопічні ідеї Т. Мора розвивав через століття італієць Т. Кампанелла (1568—1639) у праці "Місто Сонця". Він підтримав свого попередника, визнаючи приватну власність першоджерелом суспільної нерівності і кривди, а ідеальним бачив такий державний устрій, який ґрунтується на загальній власності людей та спільній власності на засоби виробництва. До того ж у проекті ідеальної держави передбачалася загальна власність на одяг та особисті предмети. Праця в місті Сонця мала загальнообов'язковий характер, причому робочий день складав усього чотири години. Виховання й навчання тут також були тісно пов'язані з працею.

У місті Сонця встановилася повна рівність між чоловіками й жінками. Главою держави був най-мудріший з її жителів, якого мислитель називав "метафізиком" або правосвящеником і який уособлював світську та духовну владу, маючи повноваження вирішувати всі спірні питання. У здійсненні владних повноважень главі держави допомагали три співправителі. Функцією першого з них, Моці, було право війни і миру; другого, Мудрості, — вирішення проблем ремесел, мистецтва, науки, навчальних закладів; третього, Любові, — проблем шлюбу, виховання дітей, піклування, рільництва і скотарства. Посади розподілялися між жителями згідно з практичними здібностями та освіченістю. Кожен міг обіймати посаду лише в тій сфері, де він мав особисті досягнення. Всі громадяни, які досягли 20-річного віку, входили до Великої ради, яка здійснювала контроль за діями посадових осіб і ухвалювала рішення стосовно їх звільнення.

Пропонуючи державу з жорсткою регламентацією всіх аспектів життя й насильницькою рівністю, Т. Кампанелла зазначав, що такий суспільний устрій, створений завдяки філософським роздумам, мав велике значення як взірець для наслідування і міг бути реалізованим.

Згодом події в економічному житті Західної Європи, що сприяли становленню буржуазії та збільшенню середнього прошарку суспільства, а також ідеологія Просвітництва дали поштовх подальшому розвитку державно-правових учень утопічного соціалізму.

Французький мислитель Жан Мельє (1664—1729) запропонував концепцію "Заповіт", де в дусі реформаторства розвінчував гнобительську роль католицького Риму, зазначав, що релігія дуже тісно пов'язана з політикою і за-

лишає поза увагою те, що в реальному житті нерівність закріплюється законодавче.

Визначаючи існуючу нерівність, Ж., Мельє нагадував, що люди рівні від природи і мають повне право користуватися своїми природними правами. Останні обмежуються політичною владою, королями, які вважають себе вищими від законів природи й держави. Як і його попередники, Ж. Мельє був переконаний, що основа суспільної нерівності й державної недосконалості — приватна власність. Він дійшов висновку, що держава — це організований примус, і щоби звільнити людей від нього, необхідно знищити першооснову — приватну власність.

Мислитель запропонував картину ідеального суспільства, де всі зрівнюються у правах і привілеях. Усіх людей об'єднує ідея загального блага, всі вони працюють під керівництвом мудреців.

Ж. Мельє у своїй концепції визнав необхідність влади, але ця влада, а також відносини залежності й підкорення не мали політичного змісту. На відміну від ранніх утопістів, Ж. Мельє першим запропонував насильницьку зміну форми державного устрою та правління, причому вважав це можливим не лише у Франції, а й усьому світі.

Своєрідною була державно-правова концепція соціаліста-утопіста Франції XVIII ст. Мореллі, побудована на засадах природного права. Він зазначав, що природа надала людям у рівне користування свої широкі можливості, але внаслідок поступового відхилення від законів природи люди порушили цю гармонію. Збільшувалися сімейства, послаблювалися родинні зв'язки, накопичувалася приватна власність, яку перегадом було закріплено законодавче. Саме приватна власність сприяла економічній, а потім і політичній нерівності людей.

Вихід із ситуації, що склалася, Мореллі вбачав у скасуванні приватної та поверненні до загальної власності. У творі "Кодекс природи" мислитель визначив спосіб повернення до рівності — прийняття досконалого законодавства, узгодженого з законами природи.

Головними принципами цього законодавства мали бути: встановлення загальної власності на все крім предметів особистого вжитку; забезпечення всіх людей роботою, а також черговість у виконанні посадових обов'язків; встановлення обов'язку кожного громадянина сприяти загальній користі відповідно до його сил, можливостей і віку.

Основними функціями держави Мореллі визначав обов'язок регулювання промислового і сільськогосподарського виробництва, розподілу продуктів між людьми, регламентацію всіх аспектів життя людей, їхнього побуту, виховання тощо. Але в концепції Мореллі не було чітко визначено систему влади. Це, скоріше за все, малореальне суспільне самоуправління, з органами виконавчої влади на місцевому рівні в особах начальників міст і провінцій, які виконують свої функції протягом одного року, а потім змінюються.

Приблизно такими ж були погляди ще одного французького мислителя Габріеля-Бонно де Маблі (1709—1785), який уважав, що свобода й рівність притаманні природному станові, а приватна власність порушує світ рівноваги

і свободи. У низці праць, серед яких "Про права та обов'язки громадянина", "Про законодавство, або Принципи законів" та ін., мислитель із позицій природно-правового підходу піддавав аналізу відносини власності та їхній вплив на державу та особистість. Тут він дійшов висновку, що приватна власність поділяє людей на дві соціальні групи: багатих та бідних; багаті завдяки їй захоплюють владу, а всі зміни влади й форм держави, соціальні стреси пов'язані з перерозподілом власності.

Побудова суспільного ідеалу Г.-Б. де Маблі — суспільства рівних у правах і власності людей — можлива за умови просвіти всіх громадян і скасування приватної власності. Необхідною умовою для цього є схвалення законів, які обмежують багатство, регламентують розмір земельних ділянок, що знаходяться у власності окремих людей, обмеження торгівлі.

Необхідно зазначити, що поряд із явно утопічними у Г.-Б. де Маблі були й раціональні ідеї. Серед них — думки про те, що народ є єдиним носієм суверенітету й законодавцем; про необхідність поділу державної влади, причому виконавча влада повинна бути підзвітною законодавчій.

Революція у Франції 1789—1794 рр. сприяла появі радикальніших державно-правових концепцій утопічного комуносоціалізму. Пальма першості належала Гракхові Бабефу (справжнє ім'я — Франсуа Ноель; 1760—1797), який під час революції обстоював інтереси найнеобхідніших верств населення, був одним із керівників руху "В ім'я рівності", а 1796 р. очолив таємну повстанську директорію, за що був страчений. Г. Бабеф уважав, що ніякі суспільні реформи не можуть установити свободу й рівність людей, комуністичного устрою можна досягти лише рішучою боротьбою.

У програмі "Змови рівних" головним джерелом нерівності вважалася приватна власність. Майнова рівність є природною рівністю, тому метою "Змови рівних" був захист цієї рівності.

Проект Г. Бабефа передбачав утворення замість держави національної громади, члени якої наділялися б широкими політичними правами, а посадові особи були б виборними.

Суспільне виробництво й розподіл його продуктів повинні були контролюватися, а кожному членові громади передбачалося забезпечити поміркований достаток. Взагалі, пропонуючи на перший погляд суспільство, в якому гарантувалися б рівність і свобода людей, вчення Г. Бабефа не йшло далі класичної зрівнялівки, обмеженої, дозованої свободи, не піддавало глибокому аналізу сутність держави, влади, права, політичних інститутів і суспільних відносин.

Характерні для вчень утопічного соціалізму недостатність уваги до правових і державних інститутів, однобічність, спрощене сприйняття дійсності та вирішення проблем майбутнього суспільного розвитку мали місце у творчості французьких мислителів Анрі де Сен-Сімона (1760—1825), Шарля Фур'є (1772—1837) та англійського вченого Роберта Оуена (1771—1858).

А. де Сен-Сімон уважав, що суспільство розвивається поступово від однієї стадії до іншої. Теологічну і метафізичну стадії заступає позитивна ("золотий вік"), яка робить усіх людей щасливими. На перших двох стадіях

мають місце невдоволення й протиріччя між бідними та багатими, але прогрес знань і моральності сприяє розвитку суспільства і створює передумови для настання позитивної стадії. Іншими чинниками, що сприяють прогресові суспільства, на думку А. де Сен-Сімона, є викуп земель у власників, скасування соціальних привілеїв, що передаються у спадок, відсторонення від влади феодалів і представників середнього класу — юристів і військових та залучення до управління державними справами промисловців, які, на його думку, можуть працювати в інтересах народу.

Формою правління має залишатися монархія, якій підзвітний уряд, але реальна законодавча влада повинна належати Раді промисловців (парламентові).

Приватна власність не заважає розвитку суспільства, оскільки держава досягне рівня централізованої керованої промислової асоціації, яка функціонує на підставі планів виробництва. Стабільності суспільства, на думку мислителя, повинна сприяти жорстка дисципліна окремих людей та соціальних груп. У цьому випадку відпаде необхідність у політичних інститутах, значних затратах суспільства на забезпечення свобод і права індивідів, тобто завдяки активній діяльності центральних органів держави і жорсткому адмініструванню буде забезпечено загальну та індивідуальну свободу.

Своєрідним було вчення Ш. Фур'є. Він гадав, шр відповідно до універсального "закону тяжіння й притягання" у природі все поступово рухається і розвивається: матеріальний світ, органічний, тваринний і соціальний.

Але від природи людям притаманні різні пристрасті; єдиний спосіб виховання суспільства, встановлення нового соціального порядку — виявлення та класифікація цих пристрастей.

Ш. Фур'є піддав критиці сучасну йому державу, вважаючи, що останні досягнення людства завдали йому шкоди. Розвиток промисловості й торгівлі привів до обмеження свободи, до стану війни між індивідом і колективом, до встановлення тиранії індивідуальної власності над масою.

Життя людей, на думку мислителя, зміниться на краще, якщо основою суспільства стануть асоціації — промислово-споживчі товариства, до складу яких входитимуть представники різних соціальних груп. Асоціації, власне, заступлять державу з її інститутами і складатимуться з фаланг приблизною кількістю до 1600 осіб у кожній, будучи автономними і незалежними одна від одної. Центральна влада та її апарат не матимуть права втручатись у внутрішнє життя фаланг.

У фалангах існуватиме приватна власність, а значить, і майнова нерівність, але виробництво в них буде організоване, що забезпечить поступове примноження суспільного багатства до значних розмірів і створить умови для знищення протиріч між людьми, нормального життя кожного відповідно до його нахилів.

У фалангах за загальною згодою буде встановлено норми, що регулюватимуть відносини людей. Усе це, на думку Ш. Фур'є, створить умови для реалізації особистості свободи людини і відповідатиме її споконвічним прагненням.

Англійський мислитель Р. Оуен розроблення теорії свого суспільного ідеалу почав із розгляду сутності характеру людини. У цьому він був близьким до представника французького Просвітництва Кло-да-Адріана Гельвеція і вважав, що характер людини є результатом впливу навколишнього середовища. Так само умови життя, що складаються в суспільстві, формують характери соціальних груп і класів.

Становлення капіталістичних відносин, на думку Р. Оуена, негативно вплинуло на формування характеру людей, сприяло падінню моральних засад суспільства, неосвіченості й невігластву, поширенню розпусти. Головним чинником, який негативно впливає на формування характеру, є приватна власність.

Щоби змінити життя на краще, мислитель уважав за необхідне передусім здійснити революцію в свідомості людей, для чого пропагувати основні істини його теорії про формування характеру, цінності "більш високої структури суспільства", а також ухвалення юридичних законів, "гуманного фабричного законодавства", спрямованого на здійснення реформ. Кінцевою метою утопічних міркувань Р. Оуена був "новий моральний світ", який складався з окремих комун, що об'єднували до 3000 осіб і забезпечували себе самі. Ці комуні формувались у федерації національного масштабу, а потім об'єднувались в міжнародному масштабі. У комунах запроваджувалися колективні праця і власність, рівність прав та обов'язків людей.

Комуна перебирала функції виховання й навчання, забезпечення старих і хворих своїх членів. Завдяки запровадженому в комунах порядку відпала необхідність такого соціального інституту, як покарання.

На відміну від своїх попередників, Р. Оуен робив спроби втілити свою утопічну доктрину в життя: спочатку на ткацькій фабриці у Нью-Ланарці в Шотландії, де він був управляючим із 1800 р., а згодом у Великобританії та США, де заснував дослідні комуні, але ці спроби скінчилися поразкою. Та все ж великий утопіст продовжував до кінця своїх днів пропагувати ідеї гармонійного світу. Згадуючи останні роки життя великого утопіста, О. І. Герцен писав, що неможливо було спокійно дивитися на цього старця, який повільно й невпевнено йшов на трибуну, на якій колись зустрічали його гарячими оплесками, а тепер його пожовтіле сиве волосся викликало іронічний сміх. Але він із печаткою смерті на обличчі стояв, не сердячись, і просив годину для пропаганди своїх соціально-політичних поглядів⁴³. Ідеї утопічного соціалізму не обминули й соціально-політичну думку Росії. Зокрема, багато в чому утопічною була концепція держави Олександра Івановича Герцена (1812—1870). Деякий час він жив за кордоном, де досконально ознайомився з багатьма теоріями державного устрою, але після невдалих європейських революцій 1848 р. розробив власну теорію "російського соціалізму". Герцен обстоював ідею, що російський народ знаходиться ближче, ніж інші народи, до нового соціального устрою. Основою російського соціалізму, на думку мис-

⁴³ Герцен А. И. Былое и думы // Сочинения: В 4 т. — М., 1988. — Т. 3. - С. 188

лителя, мала стати сільська "община". Головні умови досягнення його соціального ідеалу — визволення селян, передача земель у володіння "общини".

На відміну від інших теоретиків утопічного соціалізму, які обмежувалися розробленням проектів "ідеального" суспільного устрою, Герцен значну увагу приділяв питанням держави і права.

Він поділяв популярну на той час договірну ідею походження держави й пов'язував утворення держави з необхідністю організації суспільної безпеки. Але в цьому держава, на його думку, "починається рабством" і служить тому, в чиїх руках сила. Водночас держава не є чимось сталим, вона постійно розвивається. Держава, зазначав мислитель, є "перехідною формою". Майбутній російський соціалізм можливий, за його вченням, без держави.

Герцен робив спроби проаналізувати форми держави і з'ясувати сутність державного апарату. У своєму вченні він розрізняв дві форми правління — монархію та республіку, протиставляючи їх одну одній. У монархії, зазначав він, народом керують, а в республіці керує він сам.

Монархія спирається на авторитет, сильну централізацію, втрата яких є початком республіки.

Державний апарат монархії — недосконалий, царська адміністрація відірвана від народу; ця система починається "з імператора і йде від жандарма до жандарма, від чиновника до чиновника, до останнього поліцейського в найвіддаленішому закутку імперії... і все це спирається на шістсот тисяч органічних машин із багнетами".

Такий державний апарат у соціальній республіці заступить система управління, до якої увійдуть повірені й делегати, але їх сукупність не може репрезентувати верховної влади; вони повинні виконувати волю тих, хто їх обрав, а не бути вищими від них. Будуть волосне управління, народна контора, канцелярія громадських справ, регістратура народної волі, поліцейський порядок.

Значною мірою утопічними були також погляди російського письменника Миколи Гавриловича Чернишевського (1828—1889), викладені ним в основному в романах "Що робити?" і "Пролог". Але крім проектів ідеального суспільного устрою, у вченні М. Г. Чернишевського значне місце посідали проблеми походження та сутності держави і права.

Він вирізняв декілька стадій розвитку цивілізації, серед яких: мисливство, збирання плодів; скотарство; рільництво. На стадіях мисливства та збирання плодів існувала загальна власність племені на землю. На стадії рільництва виникла необхідність в особистій поземельній власності, яка стала необхідною умовою виникнення держави. На перших стадіях усі члени племені брали участь в управлінні загальними справами; коли ж з'явилася власність, утворилася держава, в окремих людей накопичилося багатство, і вони прибрали до рук управління, владу. Фактично нічого нового не вніс М. Г. Чернишевський в розуміння сутності права. Як і Т. Гоббс, він стверджував, що всі люди від природи є доброзичливими, але егоїстичними, що в процесі задоволення своїх інтересів приводить їх до ворожнечі. Зіткнення цих інтересів викликає потребу встановлення за загальною згодою правил, які регулювали б

відносини між людьми. З розвитком суспільства виникла необхідність регулювати різноманітні суспільні відносини, що склалися. Так виникли закони — політичні, цивільні, кримінальні. Але, розглядаючи ці соціальні феномени, Чернишевський не утримався від утопізму і зробив спробу побудувати проєкт ідеального суспільства. Він уважав, що з ростом продуктивності праці та зменшенням виробництва непотрібних предметів з'являться нові умови для суспільного життя. Виникнуть можливості для задоволення всіх потреб людей, розподіл усього забезпечуватиметься без законів, як, скажімо, користування "водами океану", відпаде необхідність у державній владі. У своїх роздумах про майбутній соціальний устрій письменник припускав можливість переходу влади до рук рільників, поденників та інших працівників, не виключаючи при цьому заколоту, порушення норм юридичної справедливості.

У своїй концепції Чернишевський розглядав форму майбутньої держави — демократію, під якою він розумів такий стан суспільства, в якому кожен громадянин буде незалежним у справах, що стосуються його одного; кожне село й місто незалежні у справах, що стосуються кожного з них; кожна область — теж у своїх справах. Окрім цього, кожен адміністратор повинен підкорятися жителям того округу, справами якого він опікується.

Важливою умовою створення основного суспільного устрою Чернишевський вважав розвиток виробництва, пропонував конфісковувати землю в поміщиків, передавати її селянам, створювати й фінансувати на державному рівні промислово-рільницькі товариства.

2. Комуністична державно-правова ідеологія

У середині XIX ст. почала формуватися близька до розглянутого утопічного соціалізму комуністична політико-правова ідеологія, засновниками якої були німецькі мислителі Карл Маркс (1818—1883) і Фрідріх Енгельс (1820—1895). Можна згадати декілька чинників, що сприяли її формуванню. Серед них — соціальні, економічні та політичні умови, що склалися в країнах Західної Європи, а також система політико-правових поглядів утопічного соціалізму, розглянута нами вище. А втім, як уважають дослідники марксизму, і в цьому з ними можна погодитися, до свого повного оформлення ця політико-правова ідеологія проминула декілька стадій.

На стадії її становлення засновники теорії комуністичного майбутнього обмежувалися критикою існуючих форм держави та правових систем. Зокрема, К. Маркс і його соратник Ф. Енгельс уважали, що державний устрій Німеччини є нерозумним, як і закони цієї держави. Основа права — приватний інтерес багатіїв та держави як виразника їхніх інтересів. Тому держава — це інструмент беззаконня, оскільки більша частина суспільства не має можливості користуватися своїми правами. З огляду на це К. Маркс не поділяв думки багатьох мислителів, зокрема Г. Гегеля, про те, що держава — символ добробуту, і зробив висновок, що на землі немає такої держави, яка повною мірою відповідала б своєму призначенню. Щоб це сталося, необхідно усунути приватний інтерес. З'ясовуючи сутність держави та її співвідношення з суспільством, К. Маркс не погоджувався з Г. Гегелем відносно того, що держава по-

роджує громадянське суспільство. З цього приводу він зазначив, що навпаки — сім'я й громадянське суспільство є передумовою, підґрунтям держави і права.

У категорії "держава" К. Маркс вирізняв два аспекти: політичну державу й матеріальну державу.

Політична держава, державний устрій розвиваються на власності, промисловості й торгівлі; що ж до матеріальної держави, то це, на думку мислителя, — громадянське суспільство. Тобто, матеріальна держава не є політичною. Політична держава формується поступово, базуючись на громадянському суспільстві (матеріальній державі) завдяки власності, торгівлі й промисловості.

Наявність цих двох аспектів сприяє роздвоєнню особистості. У політичній державі більше проявляється приватний інтерес, у матеріальній переважає суспільний.

Щоб ліквідувати протистояння політичної держави й матеріальної держави, необхідно знищити приватний інтерес запровадженням істинної демократії. Тоді монархічний деспотизм заступить влада народу, яка й стане носієм державного устрою. Встановлення влади народу, демократії означатиме, за вченням К. Маркса, зникнення політичної держави. Тільки в цьому випадку, за демократичного устрою ліквідується різниця між політичною державою та громадянським суспільством, оскільки з ліквідацією приватної власності зникне й приватний інтерес, його заступить загальний, суспільний інтерес. Загальні інтереси народу є основним принципом ідеального суспільства. У статті "До критики гегелівської філософії права" (1843 р. — січень 1844 р.) К. Маркс запропонував спосіб ліквідації приватної власності — соціальну революцію й силу, яка здатна це зробити, — пролетаріат.

З усіма цими думками погоджувався і Ф. Енгельс. Він зазначав, що дослідження таких категорій, як "держава" і "право", можна здійснювати лише за умови визначення зв'язку приватної власності й політичного життя. Державна, політична влада використовується як знаряддя власників. З цього приводу він писав, що в Англії править власність.

Значну частину своїх державно-політичних поглядів К. Маркс виклав в "Економічно-філософських рукописах 1844 року". Дослідження категорій "держави" і "права" він продовжив із визначення сутності власності. Тут він, зокрема, зазначав, що сутність власності полягає у відокремленні засобів виробництва і виробленого продукту від виробника. Такий стан речей К. Маркс назвав відчуженою працею.

Сутність людини, зазначав він, це праця. З одного боку, завдяки праці людина стає суспільною істотою. Праця формує людину й людство в цілому. З іншого боку, праця є силою, яка протистоїть людині, — відчуженою працею, під якою мислитель розумів підневільну працю на власника, котрий привласнює її результат (продукт). Відчужена праця призводить до відчуження між людьми.

Відчужена праця індивіда є суспільними відносинами, а оскільки вони беруть початок у сфері виробництва, то є виробничими відносинами.

Відносини капіталіста й робітника — це політико-економічні відносини, тобто зі сфери виробництва вони переходять у сферу політики. З приводу цього К. Маркс зазначав, що гроші присвоюють собі політичну владу.

Далі мислитель зробив висновок, що держава й право є продуктами відчуженої праці, які виникають у сфері матеріального виробництва. З допомогою права капіталістичне суспільство закріплює фактичну нерівність, оскільки право в ньому спрямоване на захист інтересів буржуазії. А якщо це так, то держава і право протистоять робітничому класові. Способом удосконалення таких держави і права є революція, знищення приватної власності та ліквідація відчуженої праці.

У 1845—1846 рр. К. Маркс і Ф. Енгельс видали свою працю "Німецька ідеологія", яку дослідники назвали першою зрілою концепцією матеріалістичного розуміння держави і права. У ній вся історія суспільного розвитку розглядалася як закономірний процес, у якому визначна роль належала розвиткові виробничих відносин.

Тут було визначено основні аспекти, які згодом стали підґрунтям теорії так званого наукового комунізму: поняття "суспільно-економічна формація"; ідея класової боротьби як рушійної сили класового суспільства; завдання насильницької революції щодо старої державної влади; ідея диктатури пролетаріату; теза про співвідношення базису й надбудови суспільства. Окрім зазначеного, у згаданій праці походження держави* пов'язувалося з суспільним поділом праці, виникненням приватної власності та міст, появою антагоністичних класів. У державі конституюється сила панівного класу, воля якого втілюється у вигляді державної волі — закону. Право, отже, скероване проти більшості людей, тому їхня боротьба за право й свободи обґрунтована.

У 1848 р. в "Маніфесті комуністичної партії" мислителі дали визначення держави і права. На їхню думку, держава — це політична організація, організоване насилля одного класу над іншими. А право є введеною в закон волею панівного класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя цього класу.

Отак ці мислителі розробили класову теорію держави і права, яка знайшла втілення в багатьох економічних творах К. Маркса, зокрема в "Капіталі". Тут він іще раз наголосив на взаємозв'язку між суспільними й виробничими відносинами та державою і правом, зазначив, що основою всіх суспільних відносин є виробничі відносини, назвав їх базисом суспільства; решта ж відносин, усі форми суспільної свідомості, серед яких політика, мораль, право, знаходяться в повній залежності від базису і ним визначаються.

Події у Франції, пов'язані з Паризькою комуною (18 березня—28 травня 1871 р.), дали новий поштовх розвиткові комуністичної ідеології К. Маркса і Ф. Енгельса, які вирішили, що суспільний розвиток передбачений ними вірно і відбувається, власне, за їхньою програмою.

. У праці "Громадянська війна у Франції" К. Маркс уже наполягав на необхідності зміни форми держави з застосуванням сили і встановленням диктатури пролетаріату. На його думку, політична організація Паризької комуни мала значно більше переваг, ніж парламентська республіка. В 1875 р. у

"Критиці Готської програми" К. Маркс, конкретизуючи далі свою державно-правову концепцію, зазначив, що між капіталізмом і комунізмом мусить бути перехідний період, а комуністичне майбутнє у своєму розвитку проміне дві фази.

У 1884 р. Ф. Енгельс видав працю "Походження сім'ї, приватної власності й держави", в якій за раніше виробленою разом із К. Марксом схемою та з використанням ідей, викладених американським істориком і етнографом Льюїсом-Генрі Морганом (1818—1881) у праці "Стародавнє суспільство", розглянув проблеми розвитку людства від родового до державного устрою, пов'язуючи виникнення держави з приватною власністю і появою класів.

Первісне суспільство, за Ф. Енгельсом, базувалося на колективній власності й мало вплив на її органи (старійшину, збори тощо), які на той час не становили корпоративної структури, оскільки її функції та дії цілковито відповідали інтересам населення. З огляду на це владного примусу не було, оскільки відносини влади й підкорення будувалися на повазі старійшини й регулювалися стихійними соціальними нормами, звичаями.

Розподіл праці, що виник із часом, дав поштовх до появи приватної власності, а відтак — багатих та бідних, себто класів із ворожими інтересами. Все це унеможливило існування родової системи влади та управління; з'явилася політична організація влади — держава. З цього приводу Ф. Енгельс писав, що держава виникла для управління справами всього суспільства, для здійснення публічної влади за допомогою спеціального апарату (сукупності організацій людей, що здійснювали адміністративні функції). Державний апарат виокремився із суспільства і став інструментом політичного панування власників, засобом придушення іншого класу.

Сутність держави, за вченням Ф. Енгельса, з часом не змінилася. Виникнувши в епоху рабовласництва й феодалізму, вона залишилася такою і з настанням капіталістичного устрою, попри зовнішні ознаки демократизму.

Майбутнє суспільного розвитку Ф. Енгельс убачав таким: у рамках капіталізму виробничі сили зможуть піднятися до рівня, за якого існування приватної власності вже не буде необхідністю; з усуненням приватної власності зникнуть класи і сама держава як інструмент політичної влади багатих.

Комуністична державно-правова ідеологія була сприйнята свого часу неоднозначно. Заперечення її сутності багатьма мислителями сприяло появі інших, альтернативних концепцій. Категорично відкинув розглянуту концепцію російський мислитель-анархіст М. О. Бакунін.

Не сприйняли насильницького комуністичного державно-правового вчення й представники німецької соціал-демократії, ідеологом яких був Фердинанд Лассаль (1825—1864). На відміну від К. Маркса і Ф. Енгельса, творцем і рушійною силою історії вони вважали розум, а джерелом права — державу. Право — священний і необхідний засіб розвитку цивілізації, надкласовий інститут. Тільки право повинне бути суспільним регулятором, установлювати права й свободи громадян, гарантувати їх реалізацію. В державі всі мусять коритися законам, а суспільних змін слід домагатися маніфестаціями, поданням петицій та зміною законодавства.

Водночас у засновників комуністичної державно-правової ідеології знайшлося чимало послідовників. Серед них — німецькі мислителі Вільгельм Лібкнехт (1826—1900) і Август Бебель (1840—1913), Антоніо Лабріола (1843—1904) в Італії та ін. В Росії комуністичні ідеї були сприйняті Георгієм Валентиновичем Плехановим (1856—1918), який доклав зусиль для їх перекладу й поширення, і Володимиром Іллічем Ульяновим (Леніним; 1870—1924) — найпалкішим прибічником і продовжувачем усього насильницько-класового державно-правового вчення, тим, хто очолив спроби практичного втілення цього вчення в життя.

Соціальним ідеалом Леніна було суспільство рівних, яке можливе лише як наслідок насильницької революції та зламу існуючого державного устрою. До першої російської буржуазно-демократичної революції (1905—1907 рр.) він працював над підтвердженням державно-правових ідей своїх попередників К. Маркса і Ф. Енгельса, погоджуючись із їхньою теорією походження держави і права. Застосовуючи їхню методологію, він аналізував сутність монархічної Російської держави та обстоював ідею про неминучість зміни капіталізму соціалізмом за допомогою збройного заколоту. Причому силою, яка візьме на себе обов'язок здійснити революцію, він, як і його попередники, називав пролетаріат (а згодом визначив союзника пролетаріату в революції — незаможне селянство). Ленін повністю поділяв думку К. Маркса і Ф. Енгельса і про те, що після революції для зламу старого державного апарату і придушення класу власників необхідне встановлення диктатури пролетаріату. Після революційних подій 1905—1907 рр. В. І. Ленін у своїх теоретичних пошуках робив спроби пристосувати вчення Маркса—Енгельса до подій у Росії. У значній кількості праць із державно-правової проблематики він малював свій соціальний ідеал — соціалістичну демократичну державу, де гарантувалися б свободи і права людей. Способом досягнення цього ідеалу вважав збройне повстання, після якого встановлюється диктатура пролетаріату. У праці "Перемога кадетів і завдання робітничої партії" (1906 р.) Ленін дав визначення цієї диктатури, яке розкриває її справжню сутність.

"Наукове поняття диктатури, — писав він, — означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не стиснуту, безпосередньо таку, що спирається на насилля, владу"⁴⁴.

На відміну від своїх попередників, які вважали можливим здійснення збройного заколоту в декількох країнах і з урахуванням досвіду революції 1905—1907 рр., Ленін із 1915 р. (у праці "Про гасло Сполучених штатів Європи") почав пропагувати ідею про можливість соціалістичного заколоту в одній країні. Завданням заколоту повинен був стати злам силових відомств старої держави: збройних сил, поліції, чиновників і залишення органів управління, пристосованих до вимог диктатури пролетаріату. Що ж до законодавчого органу, то тут Ленін, зорієнтувавшись у ситуації, запропонував передати такі повноваження Радам робітничих депутатів, що виникли стихійно під час революції 1905—1907 рр. (а в лютому 1917 р. — Ради робітни-

⁴⁴ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — Т. 12. — С. 320

чих і солдатських депутатів). Відхід од своєї ідеї парламентської республіки він потвердив після Лютневої революції 1917 р. у праці "Чи утримають більшовики державну владу?", назвавши Ради єдиною можливою формою революційного правління.

Непослідовною можна вважати ідею у вченні Леніна про майбутній державний устрій. До 1917 р. він уважав, що майбутня держава на теренах Російської імперії мусить бути централізованою, побудованою на засадах так званого демократичного централізму.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. він подекував про надання автономії національним меншинам, про федеративну Росію, про можливість самовизначення націй, а водночас у дійсності виступав проти автономії України, відкинув пропозиції М. Грушевського й В. Винниченка та жорстоко придушив військами Муравйова спробу незалежності України.

У серпні—вересні 1917 р. свої державно-правові погляди Ленін виклав у праці "Держава і революція", підтримавши ідеї К. Маркса й Ф. Енгельса про класову сутність держави та її апарату, про те, що держава законодавче закріплює нерівність у суспільстві, використовуючи спеціальні органи примусу — армію, поліцію, тюрми. Ці установи й відомства є головними засобами державної влади.

З'ясовуючи сутність державного апарату, Ленін зазначив, що він обстоює інтереси панівного класу і тому його необхідно замінити новим апаратом — диктатурою пролетаріату.

Диктатура — необхідна умова придушення опору поваленого класу багатіїв. У цій праці Ленін спробував визначити функції держави, як-от: придушення опору повалених експлуаторських класів; демократичне й раціональне керівництво суспільством у цілому, виробничою сферою, економікою країни; здійснення контролю за мірою праці, розподілом і споживанням; охорона загальної власності на засоби виробництва; зміцнення нової дисципліни праці та ін.

Розглядаючи проблему співвідношення несумісних категорій "диктатура" й "демократія", він зазначав, що в буржуазній державі демократія є надбанням небагатьох, а за диктатури пролетаріату утворюється реальна демократія для більшості.

З класових позицій підходив Ленін і до з'ясування сутності права. У праві, за його вченням, закріплюється воля панівного класу; отже, і в буржуазній державі, і за диктатури пролетаріату право стоїть на сторожі інтересів того класу, який знаходиться при владі.

На першій стадії (фазі) комунізму право виконує функцію регулятора розподілу продуктів і розподілу праці між членами суспільства⁴⁵. Порядок розподілу визначається державою і закріплюється у праві.

На вищій стадії комунізму необхідність юридичного регулювання суспільних відносин зникне, оскільки правила людського співіснування стануть

⁴⁵ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — Т. 33. — С. 94

звичками. На цій же стадії (фазі) суспільного розвитку стане непотрібною і держава.

Зовсім неприйнятним у вченні Леніна є принцип соціалістичної правосвідомості, якому належало стати основним у діяльності державних інститутів. Втілення цього принципу в життя сприяло затвердженню у правозастосовній діяльності соціальної орієнтації, ставило право в залежність від комуністичної ідеології, не припускало існування інших політичних поглядів, установлювало юридичну (кримінальну) відповідальність за вільнодумство.

Ідеолог російських комуністів не визнавав поділу права на публічне й приватне. З цього приводу він зазначав: "Не визнаємо нічого "приватного", для нас усі галузі господарства є публічно-правовими, а не приватними"⁴⁶.

Загалом у вченні Леніна превалювали класові, а не лицемірно проголошувані ним загальнолюдські принципи й цінності.

Ще одним апологетом державно-правової ідеології комуністичного спрямування був Йосип Віссаріо-нович Сталін (1879—1953) — генеральний секретар ЦК ВКП (б), який фактично одноособове керував Радянським Союзом упродовж 30 років.

Усі його праці за змістом є догматичним тлумаченням державно-правових поглядів К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна, а їх квінтесенцією — вчення про диктатуру пролетаріату, що було використане Сталіним для реалізації особистих інтересів і утвердження безмежної влади.

Диктатуру пролетаріату "батько народів" розглядав як насильницьку владу, необмежений законом примус стосовно до класу так званої буржуазії та інших соціальних прошарків суспільства, які співчують чи можуть йому співчувати. Виконавши своє завдання на етапі захоплення влади, диктатура пролетаріату з часом постала як держава з централізованою ієрархічною системою владних інституцій на всіх рівнях: як у центрі, так і на місцях. Причому, користуючись формаційним підходом своїх попередників у визначенні основних етапів розвитку людської цивілізації, Сталін визначав місце диктатури пролетаріату в історико-хронологічному плані між капіталізмом і комунізмом, називаючи її перехідним періодом у закономірному розвитку людства. З огляду на це він стверджував, що держава є машиною в руках панівного класу для подолання опору "класових ворогів". Така держава ігнорувала інтереси суспільства, людини і громадянина. Основними її функціями були подолання опору класових опонентів, розширення своїх меж за рахунок інших держав, захист од зовнішньої агресії.

Попри це, диктатура пролетаріату була новою історичною формою демократії, що реалізувалася через ради депутатів, обирали від робітників і селян у всіх адміністративно-територіальних одиницях держави. Викладаючи свою думку з цього приводу, Сталін, як і його попередники, відкинув передові державно-правові концепції світу, піддавав нищівній критиці "буржуазну демократію" та "буржуазний парламентаризм", не сприймав ідею поділу влади, оскільки радянську владу розглядав як таку, що об'єднує законодавчу й

⁴⁶ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — Т. 44. — С. 318

виконавчу владу в одній державній організації. Значне місце в його вченні відводилося комуністичній партії, що розглядалася як політико-ідеологічний інститут із широкими повноваженнями в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Вона була знаряддям диктатури пролетаріату, ядром влади, визначала стратегію і тактику суспільного розвитку, забезпечувала ідеологічну єдність, боротьбу з дисидентством і "класовими ворогами", "виховувала" населення.

Інтерпретуючи на свій кшталт погляди на право ідеологічних попередників, посилаючись на історичні умови, Сталін і апарат очолюваної ним комуністичної партії заперечували можливість існування теорії природного права, закликали відмовитися від старого "буржуазного права" і створювати "нове соціалістичне право", яке базувалося б на марксистській методології та відповідало б завданням диктатури пролетаріату. На виконання цієї вказівки у виступі генерального прокурора СРСР і водночас директора Інституту права Андрія Януаровича Вишинського (1883—1954) на Першій нараді з питань науки радянської держави та права, що відбулась у липні 1938 р., було сформульовано позицію офіційного "праворозуміння". Право почало визначатись як сукупність норм, законів і настанов, що захищаються силою держави. Це позитивістське визначення права стало домінуючим у радянській політико-правовій думці впродовж довгого часу, надзвичайно звузило можливість з'ясування сутності права, примушувало юридичну науку безплідно дискутувати в межах дозволеної методології, а в практичному житті служило покріпленню тоталітарного всевладдя.

ЛІТЕРАТУРА

- Герцен А. И. Былое и думы // Сочинения: В 4 т. — М., 1988. — Т. 3. История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсисянца. — М., 1983. Ленин В. И. Государство и революция // Поли. собр. соч. — Т. 33.
- Ленин В. И. О государстве // Там само. — Т. 39. Мамут Л. С. Карл Маркс как теоретик государства.
- Маркс К. Критика Готской программы // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. — 2-е изд. — Т. 9.
- Марксистско-ленинское учение о государстве и праве. — М., 1977.
- Утопический социализм. — М., 1982.
- Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. — 2-е изд. — Т. 21.

Розділ ІХ. Основні державно-правові вчення західної Європи другої половини ХІХ—ХХ ст.

1. Державно-правові теорії позитивізму

Розвиток державно-правових концепцій другої половини ХІХ — початку ХХ ст. відбувався під впливом стрімких процесів практично в усіх сферах суспільного життя країн Західної Європи. Але найбільш впливовими чинниками були економічний і політичний.

Подальший розвиток промислового виробництва, банківської сфери, транспорту і торгівлі приводив до загострення конкуренції між окремими виробниками, сприяв концентрації капіталу і формуванню монополій.

Поява засобів комунікації позитивно вплинула на поширення інформації, розвиток науки.

Зміни в економічному житті значною мірою стимулювали політичні процеси в передових країнах Заходу. Диференціація, соціальне розшарування суспільства спричинили появу політичних партій, професійних організацій та об'єднань громадян, що в цілому вплинуло на подальше становлення буржуазного права, розширення прав і свобод людей.

Водночас у деяких країнах Західної Європи мали місце спроби етатизації суспільного життя, розширення впливу держави на соціально-економічну діяльність, почали формуватись агресивність у зовнішніх зносинах держав, шовіністичні та расистські тенденції.

Усі ці аспекти суспільного життя, певна річ, дали поштовх розвитку багатьох напрямків політичних і правових учень, сприяли остаточному формуванню плюралізму світових державно-правових концепцій, серед яких — теорії юридичного і соціологічного позитивізму, психологічна теорія права, теорія природного права, а також антидемократичні політико-правові вчення.

Державно-правові теорії позитивізму започаткував у ХІХ ст. французький мислитель Огюст Конт (1798—1857), автор "Курсу позитивної філософії" та "Системи позитивної політики".

О. Конт і його прибічники заперечували можливість пізнання сутності речей, у тому числі держави і права, висловлювали думки про те, що науці слід лише описувати явища та їх співіснування.

У праці "Система позитивної політики" О. Конт спробував систематизувати соціальне життя і теоретично обґрунтувати новий, "позитивний" соціально-політичний порядок. Розвиток суспільства і таких його явищ, як політична влада, держава і право, мислитель пов'язував з еволюцією людської свідомості, поступовою зміною типів світогляду — теологічного, метафізичного і (останнього) позитивного, або наукового.

Коли домінував теологічний світогляд, держава і право уважалися результатом дії Бога.

У ті часи існувала політична система теократії; служителі релігійного культу здійснювали не лише притаманні їм, а й політичні функції, завдяки чому такі соціальні явища, як церковна й світська влада, були поєднані. Бо-

ротьба за зверхність у суспільстві духовної та світської влади спричинила застосування сили, висунула на перший план вояків. Усе це поступово привело до формування спадкової монархії.

В епоху метафізичного світогляду люди намагалися пояснити такі феномени, як держава і право, апріорними метафізичними спекуляціями, для чого запроваджували спеціальні категорії — "суспільний договір", "права людини", "сутність держави, права, влади". У політичній сфері переважали юристи, літератори й публіцисти, в духовній — філософи, а в суспільстві значно зріс середній прошарок населення.

Теологічні принципи руйнувалися; зароджувалися індивідуалізм, лібералізм, демократія, революційні тенденції; виникла "анархічна республіка", в якій до влади прийшли некомпетентні люди, а все це вкупі стримувало нормальний розвиток людства.

На третій стадії розвитку, де провідним став позитивний (науковий) світогляд, мілітаристський спосіб життя зникає назавжди, настає промислова епоха, "анархічну республіку" заступає нова соціально-політична система — соціократія. Перспективи розвитку розробляються соціологією та новою наукою — позитивною політикою.

На цій стадії розвитку людства має панувати закон, закладений у формулі: "Любов як принцип, порядок як основа і прогрес як мета".

Цьому законові мусять коритися всі три соціальні прошарки суспільства: землевласники, фабриканти, купці й банкіри; філософи — позитивісти і вчені; виконавці — прості робітники.

Науково-технічний прогрес і високий матеріальний рівень життя можуть бути досягнуті лише за умови солідарності всіх соціальних прошарків суспільства.

Політична влада в соціократії О. Конта знаходиться в руках банкірів та їхніх радників — філософів-позитивістів. Запорукою міцності держави повинні бути жорстка дисципліна, повна одностайність в усьому суспільстві та всебічний державний контроль.

Засновник позитивізму відкрив ліберально-індивідуалістичне розуміння прав і свобод особи. Суб'єктивне право, за його вченням, суперечить принципам соціальної солідарності, а тому мислитель пропонував замінити його поняттям "соціальний обов'язок". З цього приводу він зазначав, що ніхто не має права в буквальному розумінні цього слова, окрім права завжди виконувати свій обов'язок. З цих же позицій він підходив до з'ясування ролі приватної власності, яка, на його думку, є не правом, а соціальним обов'язком, функцією, що має призначення створювати капітали й керувати ними, завдяки чому кожне покоління готує відповідний обсяг робіт для нащадків.

Розвиток природничих наук, а також техніки сприяв подальшому розвитку позитивізму, що на нього спиралися політико-правові вчення другої половини XIX — початку XX ст. З часом позитивістська теорія держави і права отримала два напрямки: юридичний позитивізм і соціологічний позитивізм.

Найбільшого поширення юридичний позитивізм набув в Англії (Д. Остін), Німеччині (К. Бергбом, П. Лабанд) та у Франції (А. Есмен). Прибічники цього напрямку не визнавали теорій природного права і стверджували, що існує тільки позитивне право, матеріалізоване у прийнятих державою правових нормах. Вони заперечували відомі концепції про те, що поряд із позитивним правом існує вище за значенням природне право — як критерій цінності законодавства. Вони вважали за необхідне й можливе вивчення лише позитивного права, заперечуючи при цьому необхідність його оцінки й критики, можливість пізнання сутності права й держави. Юриспруденція, за їхнім ученням, має справу не за сутностями, а тільки з правовими явищами, і те, що стоїть за ними, ніколи не стане надбанням науки. Отже, юриспруденція є формальною наукою про позитивне право.

Право, за уявленням позитивістів, є сукупністю норм, даних об'єктивно, які не потребують обґрунтування. Соціальним призначенням права є забезпечення соціального компромісу.

Норма права розглядалася позитивістами як раз і назавжди стала догма, а єдиним джерелом права визнавалася державна влада, наділена примусовою силою. Норми права — це абстрактні накази, нормативні міркування законодавця. Правова концепція позитивізму ототожнювала право з законом, виданим верховною державною владою. Держава ухвалює закони і встановлює ними юридичні права та обов'язки.

Надзвичайно підносячи значення закону, позитивісти зазначали, що закон з'являється не тому, що цього вимагають суспільні відносини, а навпаки — певні суспільні відносини з'являються лише тому, що є відповідний закон. Тобто правовідносини, суб'єктивні права та обов'язки мають місце завдяки бажанню законодавця. З іншого боку, законодавець (яким є держава, суверен) не підкоряється нормам права, оскільки є не тільки джерелом права, а й передує йому історично і логічно. З огляду на це правила функціонування політичної влади не мають юридичного характеру і належать до сфери моралі.

З таких же позицій позитивісти будували свої теорії держави. Остання визнавалася ними як правова форма для сукупного життя народу, верховна юридична особа, правова конструкція. Держава створює право і водночас сама є правовим явищем, суб'єктом права.

У ХХ ст. юридичний позитивізм поширювався в країнах Західної Європи у вигляді нормативізму, представником якого був австрійський юрист Ганс Кельзен (1881—1973), засновник "чистої" теорії права (за назвою його основної праці "Чиста теорія права").

Як і його попередники, Г. Кельзен зазначав, що сама постановка проблеми сутності права є "метафізичним" питанням; розглядаючи його, наука втрачає свою об'єктивність, викривлює справжнє відображення правової дійсності. Якщо наука, провадив він далі, ставить перед собою мету з'ясувати сутність права, то вона зазвичай переходить у площину суб'єктивізму, займає ту чи ту ідеологічну позицію і з цієї позиції трактує право і визначає його соціальну роль. Право, за вченням мислителя, повинне бути деідеологізованим,

надкласовим. Тільки в цьому випадку воно стане об'єктивним регулятором суспільних відносин і відповідатиме своєму призначенню.

У площині класичного позитивізму Г. Кельзен розглядав право без взаємозв'язку з іншими суспільними явищами. Право, за його вченням, слід розглядати тільки у прямому розумінні цього слова, як самостійну систему. Звідси він робив висновки, що завданням юриспруденції є дослідження нормативного порядку людських відносин.

Головним джерелом єдності й системності норм права є основна норма, що продукується людською свідомістю і є трансцендентально-логічною категорією пізнання. Завдяки основній нормі, а не якимсь зовнішнім силам чи інститутам, таким як Бог чи держава, будується вся система права, у якій одні правові норми впливають з інших. Зокрема, з основної норми впливає конституція, з якої, своєю чергою, впливають закони та інші нормативні акти. На останній сходинці системи права знаходяться індивідуальні норми, створені судовими та управлінськими органами відповідно до правових ситуацій, що виникають. Схвалюючи принцип судового прецеденту, Г. Кельзен зазначав, що завдяки цьому право перебуває в постійному розвитку та стає досконалішим, індивідуалізованим.

Із цих же позицій підходив Г. Кельзен до будови теорії держави, яку він розглядав як урегульовану, упорядковану нормативну систему примусу, систему відносин, де воля одних є мотивом поведінки для інших. Держава в його уявленні — це уособлення правопорядку, нормативний примусовий порядок людських відносин панування й підкорення.

Другий варіант позитивістської теорії держави і права був представлений соціологічною юриспруденцією, що започаткувала сучасну західну соціологію права.

Становлення цього напрямку державно-правових вчень пов'язується з творчістю німецького вченого Рудольфа фон Ієрінга (1818—1892), який вважав право і державу продуктами суспільного розвитку, складовими соціального життя, що постає в його концепції як царство цілей, цілеспрямованої діяльності людини.

Під цим кутом зору вчення Р. Ієрінга багато в чому збігається з поглядами Т. Гоббса та І. Бентама, які суб'єктивний егоїзм і корисливий інтерес вважали основою устремлень людини в досягненні тієї чи іншої мети, особистої користі. Притаманний людині корисливий інтерес скеровує її дії в досягненні визначеної мети, значно активізує її поведінку. Тобто, свободу волі людини, а звідси й права, обумовлено існуючими в суспільстві інтересами.

Егоїстичний інтерес шкодить суспільним відносинам, і для його обмеження застосовується примус.

Придушення егоїзму, застосування примусу здійснюється спеціальною соціальною організацією примусової влади — державою з допомогою права.

У своїй теорії Р. Ієрінг заклав основи сучасного розуміння держави і визначив низку важливих її ознак, серед яких: наявність апарату примусу; наявність публічної влади; наявність норм публічного права, що визначає

правове положення самої держави та її членів; неподільний суверенітет; стан владного зв'язку членів держави, відносини управління й підкорення.

Держава виникає завдяки існуючому протиріччю між суспільством та індивідом і необхідністю примусу, її метою, за вченням Р. Ієрінга, є забезпечення загального інтересу та обмеження через примус приватного інтересу, що загрожує першому, оскільки інтереси суспільства "вищі від свободи".

Через це теорія держави Р. Ієрінга постає значною мірою як статична, а співвідношення "держава" та "особа" вирішується в усіх випадках на користь першої.

Право мислитель називав дисципліною примусу. З формального погляду воно призначене для обмеження свавілля, узгодження індивідуальної поведінки зі встановленими нормами, захисту соціальних відносин; щодо змісту право розглядається Р. Ієрінгом як сукупність загальних та індивідуальних інтересів, результат боротьби інтересів індивідів, груп і станів суспільства.

Егоїстичні інтереси та боротьба за них і є, за вченням мислителя, основою права. Кінцевою метою права є мир, шлях до якого лежить через боротьбу інтересів. На кожному етапі суспільного розвитку з допомогою права забезпечується соціальний компроміс, обмежується влада з її інтересами і згодом забезпечується панування закону.

У другій половині XIX ст. на ґрунті соціологічного позитивізму виникли органічна теорія держави і права та теорія насилля.

Засновником органічної теорії був англійський філософ і соціолог Герберт Спенсер (1820—1903); теорії насилля — австрійський правознавець і соціолог Людвіг Гумплович (1838—1909).

Сутністю органічної теорії є проведення аналогії між державою та біологічним організмом. Г. Спенсер зазначав, що держава є не що інше, як організм, частини якого подібні до частин (органів) живої істоти.

Як і всі живі організми, держава з'являється на світ, росте, збільшується у розмірах, досягає зрілого віку, старіє і гине.

Увесь цей процес супроводжується спеціалізацією індивідів, об'єднанням їх у групи — органи, які виконують визначену їм функцію: оборони й захисту суверенітету, економічну, управління тощо.

У своєму розвитку держава проминає два етапи: примітивний та індустріальний. Для першого етапу розвитку характерні війни, боротьба за існування, природний добір, які є необхідними і виправданими для нормального розвитку політичного організму.

Згодом розвиток господарства приводить до вищого типу держави — індустріального. Війну й насилля в ньому заступають мир і злагода, а метою держави є благо індивіда. Влада держави обмежується, зменшується її втручання в соціальну, економічну та інші сфери, а на перший план виходять вільна конкуренція і підприємництво, які стають основою розвитку суспільства.

Теорія насилля Л. Гумпловича багато в чому збігається з ідеями, викладеними Г. Спенсером стосовно становлення держави на першому етапі її розвитку.

Походження держави Л. Гумплович пов'язував із загарбницькими війнами, уярмленням одних племен іншими. Сила приводить до поєднання панів і рабів, переможців і підкорених.

Насилля одних над іншими, безмежна влада і підкорення стають звичними і з часом переходять у звичай та право. Сила, зазначав Л. Гумплович, передує праву.

А втім, насилля як основа утворення й необхідна умова зміцнення держави має місце тільки на ранніх етапах. Перегодом, завдяки розвитку, встановлюється рівність усіх соціальних груп і прошарків суспільства та утворюється "сучасна культурна держава", характерними рисами якої є: рівність громадян і законність; демократизм і парламентаризм; забезпечення народного добробуту.

На початку ХХ ст. соціологічна юриспруденція продовжила існування в іншій інтерпретації — в теорії "вільного права", біля витоків якої стояв Євгеній Ерліх (1862—1922). Учений стверджував, що право корениться не в законах, а в самому суспільстві. Джерело права слід шукати в поведінці людей, які реалізують це право. Фактичні відносини у господарській, політичній та інших сферах незалежно від суверена та його законів формуються у фактичні правила поведінки, правові норми.

Навіть більше, кожна спільність людей — організація, профспілка, робітничий колектив, а також виробнича структура — фабрика, підприємство, установа та інші структури суспільства створюють свій порядок, своє право.

Законодавець не створює, а лише винаходить, фіксує відповідну норму після того, як вона знайдена юристами-практиками в повсякденному житті.

Є. Ерліх, висуваючи ідею "вільного", або "живого", права, віддавав перевагу судовій та адміністративній правотворчості.

Сучасна соціологічна концепція права набула поширення у США та базується на ідеях гарвардської школи права і права "реалістів".

Засновник згаданої школи Роско Паунд (1870—1964) і його послідовники розглядали право в його безпосередньому зв'язку і взаємодії з суспільством, спираючись на досягнення історії, етики, а надто соціології. Право оголошується ними головним інструментом соціального компромісу, метою якого є забезпечення загальної солідарності.

Не погоджуючись з ідеями класичного юридичного позитивізму, що розглядав право як систему абстрактних норм, Р. Паунд вирізняв у понятті права три аспекти: право як правопорядок, що утворюється з допомогою застосування сили політичне організованої спільності; право як сукупність юридичних приписів у політичне організованій спільності; право як судовий та адміністративний процес, судочинство.

Розмірковуючи над цими поняттями, представники гарвардської школи перевагу віддають першому з них, розуміючи під правом здебільшого правопорядок.

На відміну від гарвардської школи, Карл Ллевеллін (1893—1962), Джемс Френк (1889—1957) та їхні послідовники — "реалісти" не визнавали норм поведінки, виражених у законах і прецедентах. Вони ототожнювали

право з судочинством, практикою адміністративного апарату, де, за їх ученням, формується "реальне" право. Тому нормативність права вони оголошували міфом, що заважає пристосовувати право до потреб життя. Загальні положення, приписи не можуть бути застосованими в конкретних випадках, навпаки — "реальне" право впливає з конкретної справи, ситуації.

Водночас рішення щодо неї не може бути нормою і застосовуватись у ситуаціях, що повторюються; суд, розглядаючи конкретну нову справу, щоразу створює право, не зобов'язуючи себе попередніми рішеннями або законом, оскільки кожна конкретна ситуація індивідуальна.

Багато в чому схожою на ідеї гарвардської школи права була концепція солідаризму, яку в історії державно-правових учень репрезентував французький юрист Леон Дюгі (1859—1928). Він, зокрема, зазначав, що кожен клас мусить виконувати свою місію, свій обов'язок щодо забезпечення солідарності й гармонії в суспільстві. Необхідність соціальної солідарності має усвідомлюватися всіма громадянами, що породжує норму соціальної солідарності, головним змістом якої є відмова від порушень і позитивна діяльність, спрямована на реалізацію норми соціальної справедливості.

За вченням Л. Дюгі, право виникає стихійно, з соціальної солідарності, а тому є вищим, ніж держава, та обов'язковим для виконання. Юридична норма виникає теж стихійно, а функцією законодавця є тільки її фіксація.

А ще Л. Дюгі не визнавав поділу права на об'єктивне й суб'єктивне. На його думку, існує лише об'єктивне право, юридична норма, яка нікому не надає суб'єктивних прав. Норма солідарності створює для людини лише соціальний обов'язок, що його вона повинна виконувати, узгоджуючи свої дії з нормою соціальної солідарності.

Тим часом на зламі ХІХ—ХХ ст. у країнах Західної Європи стався перехід соціології від натуралізму та біологізму до психологізму, відбулося становлення психології як науки. Деякі вчені робили спроби віднайти сутність права в почуттях, інстинктах, емоціях, які, на думку психологів, є первинними відносно розуму і панують над ними.

Право почали розглядати як похідне від психіки, таке, що міститься в характері людини, в його переживаннях. З подібних ідей виникла психологічна теорія права, найвидатнішими представниками якої були французький соціолог і криміналіст Габріель Тард (1843—1904) та викладач Петербурзького, а потім Варшавського університетів Лев Йосипович Петражицький (1867—1931).

Г. Тард психологізував суспільні відносини, основними соціальними процесами вважав конфлікти, пристосування й наслідування, за допомогою якого індивід засвоює норми і правила поведінки.

Аналізуючи елементи психіки людини, такі як воля, свідомість, відчуття та емоції, Петражицький вважав, що останні є основою поведінки людини. Найбільш важливими є етичні емоції людини, що виникають внаслідок уявлень про якісь вчинки. Власне, вони є внутрішніми імперативами, заперечують егоїстичні зазіхання і сприяють формуванню почуття обов'язку.

Разом з етичними існують і правові емоції, які сприяють переходові уявлень з емоціональної сфери у вольову, формуванню вимогливості до себе та інших, керують поведінкою людей, що виконують певні обов'язки.

Уважаючи джерелом права переживання та емоції людини, прибічники цієї теорії обстоювали ідею про вічність права, незалежність його від політики, економіки й держави. Психологічна теорія розглядала право в кількох аспектах: як право офіційне, таке, що застосовується державною владою; як неофіційне — право соціальних спільностей та прошарків суспільства. Крім того, вирізняли позитивне право, себто те, що матеріалізоване в кодексах, законах та інших нормативних актах, а також інтуїтивне право, що складалось у психіці індивіда.

Завдяки такому підходові робився висновок, що існує стільки систем, скільки індивідуальних право-свідомостей. Причому перше місце посідає інтуїтивне право, оскільки воно відображає інтереси особи і йому мають відповідати офіційне й позитивне право. Щоб така відповідність мала місце в практичному житті, пропонувалось розробити особливу юридичну науку — політику права, яка рівночасно вдосконалювала б психіку людини.

2. Теорії природного права

Від кінця XIX ст. набули подальшого розвитку теорії природного права, які ще з часів становлення буржуазної теорії права посіли провідну роль серед світових правових концепцій.

У розгляденій нами час природно-правові теорії сформувалися в чотири системи або напрямки: неотомізм; феноменологізм; екзистенціалізм; герменевтика.

Неотомізм вважається офіційною філософською доктриною католицизму, що відроджує й модернізує вчення Ф. Аквінського, поєднуючи його з близькими за змістом філософськими системами XIX—XX ст.

Найбільшого поширення неотомізм набув у Франції, Бельгії, Італії, ФРН, Іспанії, а також у США.

Його представники Ж. Дабен, В. Катрайн, Ж. Ма-рітен та ін. стверджували, що першоджерелом усього буття, в тому числі держави й права, є Бог, а всесвіт поєднує в собі два аспекти: духовний і похідний від нього — матеріальний.

Як і їхній видатний попередник Фома Аквінський, вони вважали, що держава і право є результатом Божого втручання, первинності духовних заasad.

Носієм природно-правового буття є природа людини. Правові настанови Бога віддзеркалюються в розумі людини і за допомогою незалежної волі втілюються в її діях задля досягнення обраної мети. Взагалі, абсолютні й вічні принципи природного права, такі як свобода, справедливість, благо, солідарність і под., є вічними принципами, що переходять до людини від Бога.

Тому позитивне право, що твориться державою й закріплюється в законах, має відповідати цим Божим принципам, а якщо воно їм не відповідає, то не може називатися правом у буквальному розумінні цього слова.

Більшість ідей неотомізму про визначальну роль держави у створенні умов для реалізації природних прав людини знайшли втілення в теорії "держави загального блага", авторами якої були Дж. Мюрдаль, Дж. Стречі, А. Пігу та ін.

Держава повинна стати засобом реалізації загальнолюдських цінностей та справедливості, здійснювати політику соціальних послуг, що передбачає соціальне забезпечення, соціальне страхування, допомогу у випадках безробіття, хвороби, охорону здоров'я, гарантувати права і свободи людини і загальне благо.

Засновником феноменологічного напрямку у філософії й теорії права був німецький мислитель Едмунд Гуссерль (1859—1938).

Предметом феноменології є опис актів свідомості в їхньому стосунку до об'єктів, а центральним поняттям — "інтенційність", тобто спрямованість свідомості на об'єкт. Але під свідомістю феноменологія розуміє "чисту", трансцендентальну свідомість, абстраговану від людини і від суспільного середовища.

Представники цієї школи права (Г. Вельцель, А. Райнах та ін.) сутність права вбачали в "ейдосах" (від грец. *stikh*; — вигляд), "чистих сутностях", ап'оріорних нормативних ідеях. Ці "ейдрси" існують самі по собі та мають значення лише в "інтенції", тобто в спрямованості на них свідомості.

"Ейдоси" розглядаються прибічниками цієї теорії як приписи, норми природного права, що існують до виникнення позитивного права.

"Ейдоси", нормативні ідеї переходять у позитивне право, втілюються в свідомість індивідів і визначають поведінку людей. Тобто, позитивне право, яке діє в той чи інший час у державі, є втіленням, реалізацією в суспільстві "ейдосів", що впливають із "природи речей".

Третім напрямком природно-правової теорії права є екзистенціалізм, що його сповідували Е. Фехнер, В. Майгофер та ін.

Основною категорією екзистенціалізму є екзистенція (від лат. *existentia* — існування) — внутрішнє буття людини, те непізнаване, ірраціональне в людському "я", внаслідок чого людина є конкретно неповторною особистістю.

Екзистенція заперечує буття суспільства, виявляючи себе щодо нього як небуття, в якому на перший план виступає плинність, часовість, що надає екзистенції специфічного характеру буття, спрямованого в майбутнє.

Прибічники цієї філософії досліджували право, протиставляючи емпіричне буття та екзистенцію людини. Позитивне право як результат досвіду, буття є штучним явищем. Свою життєву силу воно отримує від екзистенції, в процесі життєдіяльності людини в різних "граничних ситуаціях".

Внаслідок цього позитивне право у своїй основі визначається екзистенцією людини, його незалежною волею і розглядається авторами цієї теорії як екзистенціальне природне право. Але природне право не має постійного змісту, воно є безконечним ланцюгом окремих індивідуальних правових ситуацій, що не можуть передбачатися та охоплюватися сталою нормою. Нор-

му права прибічники цієї теорії називають штучним явищем, витвором свідомості, невідповідним екзистенції.

А. Кауфман, В. Гассемер та інші автори герменевтичної (від грец. *ερμηνεύω* — мистецтво тлумачення) теорії природного права стверджували, що сутність права полягає у справедливості, яка передбачає формальну рівність людей, обмеження свавілля, суспільну безпеку. Для досягнення цього створюються позитивні правові норми відповідно до свого часу й місця.

Головним у герменевтичній теорії є розуміння права, що розглядається як процес, під час якого на основі "...живої історичної мови відбувається становлення конкретного історичного права". Поза процесом розуміння не може бути об'єктивної правильності права.

Конкретне історичне право, за цим ученням, є ланцюгом подій, актів поведінки і ситуацій, яким повинні відповідати абстрактні норми. Тобто, право не є приписами для виконання судовими та адміністративними органами; навпаки, своїми діями вони створюють правові форми.

3. Антидемократичні політико-правові теорії

З другої половини XIX ст. в економічному й політичному житті багатьох країн Західної Європи сталися зміни, що привели до концентрації виробництва й капіталу, його злиття з промисловим капіталом, утворення міжнародних монополій. Усе це, а також розвиток науки і технологій сприяли значному збільшенню виробництва товарів, що поставило в порядок денний питання про пошук сировини та нових ринків збуту.

Тоді зацікавлені кола західних країн почали формувати ідеологію експансії, плекати расистські й шовіністичні тенденції, що матеріалізувалися в державно-правових ученнях.

Ідейною зброєю цієї ідеології були теорії французького соціолога Жозефа-Артюра де Гобіно (1816—1892), міністра колоній Великобританії Джозефа Чемберлена (1836—1914) та ін., які пропагували ідеї расової боротьби і природного добору вищої раси. Появі антидемократичних державно-правових теорій багато в чому сприяли погляди німецького історика Генріха Трейчке (1834—1896), який сповідував ідеологію прусько-німецького націоналізму, а також мілітаристські устремління німецької військової верхівки, біля витоків яких стояли Гельмут-Карл Мольтке (1800—1891) та Гельмут-Йоган Мольтке (1848—1916).

Автором антидемократичної державно-правової теорії був німецький філософ Фрідріх Ніцше (1844—1900), який виклав свої погляди на ці суспільні явища у працях "По той бік добра і зла" (1886 р.), "Так казав Заратустра" (1883—1884 рр.), "Воля до влади" (1889—1901 рр.) та ін.

Держава і право, за вченням філософа, є засобами культури, яка постає як світова за своїми масштабами боротьба сил і воль.

Воля до накопичення сили, боротьби за владу пронизує, на його думку, всі природні й суспільні явища, серед яких — політика, право, законодавство і держава. Влада визнається найбільшою цінністю і метою існування, а засо-

бом її досягнення — все людство. Виправданням боротьби, зусиль усього людства є видатні особистості, які час від часу з'являються.

Соціально-політичну історію Ф. Ніцше розглядав як боротьбу двох воель за владу. З одного боку, це воля сильних, вищих видів, аристократів, з іншого — воля слабких, натовпу, рабів.

Воля до влади сильних втілює в собі прогрес, розвиток суспільства, розквіт культури. Воля до влади слабких — це занепад, вимирання культури. З огляду на це зверхність сильних, панування над слабкими повністю виправдане. Навіть більше, для розвитку культури й появи вищих видів людей необхідні насилля і рабство.

Підневільна праця більшості людей теж виправдана, оскільки це увільнить привілейовану незначну частину суспільства від боротьби за існування.

Держава, за вченням Ф. Ніцше, є наслідком насильницького процесу, під час якого з'являється привілейована культурна особа, що панує над натовпом. Від часу свого виникнення держава постає як знаряддя й засіб для закріплення влади сильної особи, розвитку аристократичної культури. Держава, що утворена в інший, ненасильницький спосіб, не в спроможності забезпечити появу геніїв, розвиток культури.

У своєму вченні філософ зробив спробу обґрунтувати кастові ідеали, стверджуючи, що всі люди природно поділяються на геніїв, виконавців їхньої волі, що забезпечують порядок у державі, а також пересічних людей.

Поява геніїв, сильного типу людей і розквіт культури можливі, за вченням Ф. Ніцше, лише в державі, де править аристократія. Інші форми держав і, зокрема, демократія нездатні створити такі умови, можуть призвести до занепаду культури та унеможливлюють появу геніїв. Звідси сучасні йому держави філософ називав "смертю народів", "установою для зайвих людей", стверджував, що світом володіє натовп, закликав переглянути систему цінностей, що склалася, і створити умови для появи держави, яка сприяла б розвитку культури та появі геніїв.

Своєрідним у Ф. Ніцше було також учення про право, що його він розглядав як похідне, вторинне від волі до влади, результат війни й перемоги. Він не сприймав теорій природного права, вчень про рівність і свободу людей, вважав, що в основі права — сила, перевага, привілеї. Право фіксує, закріплює результати боротьби, війни різних воель за владу і є чимось схожим на договір сторін, що виборюють владу.

Подібні до Ф. Ніцше ідеї були розвинені в державно-правовому вченні елітаризму (від франц. *elite* — краще, добірне). Засновниками теорії еліт були італійці — соціолог Вільфредо Парето (1848—1923) та юрист і соціолог Гаєтано Моска (1858—1941).

В. Парето висунув концепцію "зміни еліт", згідно з якою основою суспільних процесів є боротьба еліт за владу.

За цією теорією політика поділяється на дві сфери. В одній з них головне місце посідає еліта, правляча меншість, в іншій — підкорена більшість. Демократія, за вченнями цих мислителів, не має права на існування, оскільки приводить до диктатури.

Послідовники цієї теорії вважали, що правління народу, народний суверенітет ніколи не можуть бути втіленими в життя, оскільки "людина на-товпу" розмірковує ірраціонально і, не маючи необхідних знань, не може брати участі в управлінні державними справами. Тільки еліта здатна на політичну діяльність, тільки вона може забезпечити справжню свободу, прогрес і стабільність.

Доступ до еліти залишається вільним, до неї можуть увійти прості люди, досягнувши відповідного рівня.

У суспільстві може існувати декілька еліт, що створить конкуренцію на засадах політичного й партійного плюралізму і допоможе привести до влади найбільш компетентну еліту, здатну виконати своє призначення.

ЛІТЕРАТУРА

Забигайло В. К. Эволюция современного буржуазного государства и права. — К., 1991.

История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1983.

Марченко М. Н. Политические теории и политическая практика. — М., 1992.

Теорія держави і права: Навчальний посібник / За ред. В. В. Копейчикова. — К., 1995.

Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. — М., 1971.

Алфавітний іменний покажчик та назви праць авторів, у яких викладено державно-правові концепції

Аврелій Августин (354—430) — видатний діяч християнської церкви, єпископ Гіппону в Північній Африці. Державно-правові погляди викладено у творі "Про місто Боже". Стояв біля витоків теологічної теорії держави.

Аврелій Марк Антоній (121—180) — римський імператор, представник стоїцизму. Обстоював ідею про державу з рівними для всіх законами.

Адаме Джон (1735—1826) — другий президент США, централіст-федераліст. Виступав проти правління більшості. Концепція спрямувань і протипаг викладена ним у праці "На захист конституцій урядової влади в Сполучених Штатах Америки".

Аквінський Фома (1225 чи 1226—1274) — домініканський монах, вчений-теолог, автор теологічної теорії походження держави. Основні праці: "Про правління владик", "Сума теології".

Андрузький Георгій (1827—?) — член українського таємного Кирило-Мефодіївського товариства. Автор "Начерків конституції республіки". Прибічник ідеї слов'янської федерації.

Антифонт (бл. 400 до н. е. —?) — софіст. Обстоював ідею природної рівності людей. Розрізняв природне право і писані закони, що їх уважав основою суспільної нерівності.

Аристотель (384—322 до н. е.) — філософ Стародавньої Греції. Державно-правове вчення викладене у творах "Політика", "Афінська політія", "Етика". Досліджував сутність держави, права, форми держави та причини їхніх змін. Дав визначення держави, громадянина, справедливості та права. Автор патріархальної теорії походження держави.

Бабеф Гракх (Франсуа Ноель; 1760—1797) — французький мислитель, комуніст-утопіст. Заснував "Таємну директорію суспільного спасіння", головною метою якої було збройне повстання, зміна державного устрою. Пропонував зрівняльний комунізм.

Бакунін Михайло Олександрович (1814—1876) — російський мислитель, теоретик анархізму, один з ідеологів народництва. Не визнавав класової боротьби, боровся проти ідей К. Маркса. Державу вважав інститутом, що унеможлиблює розвиток особи. Пропонував через усесвітній бунт селян знищити державу і замінити її асоціаціями громад. Найбільш відомою є праця "Державність і анархія".

Беккарія Чезаре (1738—1794) — італійський просвітитель і юрист. Автор праці "Про злочини і покарання". Сповідував ідеї про відповідність покарання злочинові, рівність усіх перед законом. Прибічник теорії природного права.

Бентам Ієремія (1748—1832) — англійський юрист, філософ, засновник філософської течії утилітаризму (від лат. *utilitas* — користь). Користь визнавав головною метою мораліста і законодавця, а завданням держави — забезпечення користі індивіда. Право — встановлена законом можливість і гарантія дозволених дій.

Боден Жан (1530—1596) — французький мислитель. Пропагував ідеї нового" стану — буржуазії, сильної держави і централізованої влади. Висунув ідею державного суверенітету. Державно-правові погляди викладено в праці "Шість книжок про республіку".

Винниченко Володимир Кирилович (1880—1951) — український письменник, громадський і політичний діяч. Очолював Генеральний секретаріат Української Центральної Рари. Попервах уважав себе прибічником "російське -українського комуністичного табору", згодом перейнявся ідеєю незалежної України. Один з авторів проекту Конституції України, Універсалів.

Вишенський Іван (між 1545—1550 — після 1620) — український мислитель, чернець-аскет. Пропонував суспільний ідеал, основними аспектами якого були рівність, свобода людини і народу.

Віко Джамбаттіста (1668—1744) — італійський філософ. Головна праця — "Основи нової науки про загальну природу націй...", в якій автор застосував історико-порівняльний метод і детерміністський підхід до пояснення державно-правових явищ. Засновник теорії історичного коловороту.

Вольтер (Франсуа-Марі Аруе; 1694—1778) — французький письменник-просвітител. У працях "Філософські листи", "Кандід, або Оптимізм" виклав державно-правові погляди, спрямовані на викоренення соціального зла, невігластва й неосвіченості. Критикував феодальне право, абсолютизм, пропагував "освічену монархію".

Гай (II ст.) — римський юрист. Головні твори— інституції: класичне викладання римського права за окремими інститутами.

Гамільтон Александер (1757—1804) — державний діяч США, лідер партії федералістів. Обстоював ідеї сильної централізованої держави, не визнавав демократії, пропонував організувати владу, за якої права людей поділялися б відповідно до їхнього майнового стану.

Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх (1770—1831) — німецький філософ. Здійснив фундаментальні дослідження держави, права, суспільства у працях "Конституція Німеччини", "Про наукові способи дослідження природного права, його місця в практичній філософії та його стосунку до науки про позитивне право", "Феноменологія духу", "Філософія духу", "Філософія права" та ін.

Гельвецій Клод-Адріан (1715—1771) — французький філософ. Головні праці: "Про людину, її розумові здібності та її виховання", "Про розум". Характер людини вважав продуктом навколишнього світу. Держава виникає завдяки особистим інтересам і потребам. Прибічник приватної власності, з якою пов'язував розвиток суспільства. Прибічник республіки і федералізму.

Геракліт (544 чи 540—483 до н. е.) — філософ Стародавньої Греції, засновник діалектики, автор ідеї про загальний логос (керівний розум), із якого випливають закони, що мають визначальне значення в житті людей і держави.

Герцен Олександр Іванович (1812—1870) — російський письменник, один із засновників народництва, демократ. Державно-правові погляди з критикою монархії викладено в творі "Минуле і думки" та ін.

Гесіод (УІІ—VІІ ст. до н. е.) — поет Стародавньої Греції. Державно-правові погляди виклав у творах "Труди і дні", "Теогонія". Автор легенди про богів Зевса і Феліду, які мали дочок Діке (справедливість) та Евномію (законність).

Гіппій (бл. 460 — 400 до н. е.) — софіст. Сповідував ідею природного права; позитивні закони вважав такими, що суперечать йому, порушують справедливість.

Гоббс Томас (1588—1679) — англійський філософ. Основні праці: "Філософські засади вчення про громадянина", "Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської". Прибічник ідеї природного права і договірної теорії держави.

Гольбах Поль-Анрі (1723—1789) — французький філософ. У творах "Природна політика", "Система природи" обстоював тезу про визначальну роль середовища у формуванні особистості, договірну теорію походження держави, природно-правову теорію.

Гомер (VІІІ ст. до н. е.) — поет Стародавньої Греції, автор "Іліади" та "Одіссеї", в яких викладено погляди про справедливість, правду, законність і необхідність карати кривду.

Горгій (бл. 480 — 380 до н. е.) — софіст Стародавньої Греції. Позитивні закони вважав досягненням людської цивілізації, а основою писаного права — справедливість.

Гроцій Гуго де Гроот (1583—1645) — голландський громадський діяч, юрист і соціолог. Один із представників теорії суспільного договору та природного права. Державно-правові погляди викладено у праці "Про право війни і миру...".

Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — український вчений, професор Київського університету, голова Центральної Ради України. Державно-правові погляди викладено у творах: "Освобождение России и украинский вопрос", "Якої ми хочемо автономії та федерації", "Хто такі українці і чого вони хочуть?", "На порозі нової України" та ін. Прибічник федерального устрою Росії, а згодом — незалежності України.

Гуго Густав (1764—1844) — засновник історичної школи права в Німеччині. Основна праця — "Підручник природного права як філософії позитивного права, а надто — приватного права".

Гумбольдт Вільгельм фон (1767—1835) — один із засновників німецького лібералізму. Автор праці "Досвід установаження меж діяльності держави", в якій виклав свою позицію гуманістичного індивідуалізму. Досліджував взаємозв'язок людини і держави, відокремлюючи останню від суспільства. Прибічник теорії природного права.

Гумплович Людвіг (1838—1909) — австрійський вчений, представник соціологічного позитивізму, автор теорії насилля. Вважав, що держава утворюється силою, завдяки загарбанню територій. Основна праця — "Загальне вчення про державу".

Гуссерль Ццмунд (1859—1938) — німецький філософ, засновник феноменологічної теорії права.

Данило Заточник (XII—XIII ст.) — автор "Моління". Пропонував укріпити державу, провадив ідею компетентності правління.

Демокрит (бл. 460 — бл. 370 до н. е.) — філософ Стародавньої Греції, засновник античної атомістики. Розвиток суспільства вважав еволюційним, а закони — штучним явищем, інтереси держави ставив на перше місце.

Десницький Семен Юхимович (1740—1789) — російський просвіти-тель, професор права Московського університету. Походження держави пов'язував із виникненням сім'ї та приватної власності. У 1768 р. надіслав Катерині II "Подання про заснування законодавчої, судової та каральної влади Російської імперії" з пропозиціями державних реформ.

Джефферсон Томас (1743—1826) — представник американського Просвітництва. Державний діяч. Третій президент США. Автор проекту Декларації незалежності США, прибічник теорії суспільного договору, природного права та народного суверенітету.

Дідро Дені (1713—1784) — французький філософ. У працях "Племінник Рамо" та ін. розглядав проблеми природного права та відповідності йому позитивних законів. Прибічник договірної теорії походження держави та ідеї "освіченої монархії".

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український історик, організатор "Київської громади". Розробив концепцію суспільства, що ґрунтувалася на ідеї асоціації гармонійно розвинених особистостей. Пропонував новий державний устрій на умовах федералізму з максимальною децентралізацією влади. Автор праць: "Чудацькі думки про українську національну справу", "Що таке українофільство?" та ін.

Дюгі Леон (1859—1928) — французький юрист, представник соціологічного позитивізму, автор теорії солідаризму. Обстоював ідею "синдикалістської" надкласової ("корпоративної") держави.

Енгельс Фрідріх (1820—1895) — німецький мислитель, філософ, основоположник ідеології комунізму, автор класової теорії походження держави. Державно-правові погляди викладено в працях "Начерки до критики політичної економіки", "Становище робітничого класу в Англії", "Німецька ідеологія" (разом із К. Марксом), "Маніфест комуністичної партії" (разом із К. Марксом), "Селянська війна в Німеччині", "Анти-Дюрінг", "Походження сім'ї, приватної власності та держави" і т. ін.

Епікур (341—270 до н. е.) — філософ Стародавньої Греції періоду еллінізму. Вважав, що всесвіт розвивається за природними законами. Етика пов'язує фізичні й політико-правові уявлення. Держава утворюється для забезпечення людей, їхньої загальної користі. Досліджував форми держави.

Ієрінг Рудольф фон (1818—1892) — німецький юрист, професор, представник соціологічної юриспруденції. Автор юриспруденції інтересів. Основні праці — "Мета в праві", "Боротьба за право", "Дух римського права на різних ступенях його розвитку".

Іларіон (XI ст.) — перший київський митрополіт часів Ярослава Мудрого (бл. 978—1054), автор "Слова про закон і благодать". Виборював ідеї

посилення Київської Русі, пропонував розглядати слов'янські народи в контексті світової історії.

Йосиф Волоцький (1439 чи 1440 —1515) — ігумен Йосифо-Волоколамського монастиря, голова иосифлян. Обстоював ідею зверхності церковної влади. Згодом відмовився від неї, визнавши головною царську владу.

Кампанелла Томмазо (1568—1639) — італійський мислитель. Один із засновників утопічного соціалізму. Державно-правові концепції викладено у праці "Місто Сонця".

Кант Іммануїл (1724—1804) — німецький філософ, професор Кенігсберзького університету. Державно-правові погляди викладено у працях "Метафізичні засади вчення про право", "До вічного миру" та ін. Прибічник теорії природного права, договірної теорії походження держави. З'ясував сутність права, закону, держави, форми держави.

Кельзен Ганс (1881—1973) — австрійський юрист, представник юридичного позитивізму, один із засновників правового нормативізму. Висунув ідею-"чистого" вчення про право. Основна праця — "Чиста теорія права".

Кирило Туровський (поч. XII ст.) — єпископ міста Турова. Обстоював єдність світської та духовної влади, пропагував ідею "одного володаря", закликав до єднання Русі. Автор "Кирила-ченця притчі про людську душу, і про тіло, і про порушення Божої заповіді, і про Страшний Суд, і про муки", "Повісті про сліпого й кульгавого" та ін.

Констан Бенжамен (1767—1830) — представник французького лібералізму. Виборював ідеї невтручання держави в економіку, поділу влади, конституційної монархії. Свої погляди виклав у працях "Нарис конституції", "Принципи політики", "Про свободу стародавніх народів порівняно зі свободою нових".

Конт Огюст (1798—1857) — французький філософ, засновник соціології та філософії позитивізму. Заперечував можливість пізнання сутності держави і права. Основні праці: "Курс позитивної філософії", "Система позитивної політики".

Конфуцій (551—479 до н. е.) — мислитель Стародавнього Китаю, засновник конфуціанства. Державно-правові погляди викладено в книзі "Луньюй" ("Бесіди і міркування").

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український вчений, член Кирило-Мефодіївського товариства, автор праць: "Думки про федеративний принцип у старій Русі", "Дві руські народності", "Книги буття українського народу" та ін. Пропагував ідею слов'янської федерації.

Куницин Олександр Петрович (1783—1840) — російський юрист. Поділяв погляди І. Канта, розглядаючи право як частину моральної філософії; прибічник теорії природного права. Основна праця — "Право природне".

Лао-цзи (VI—V ст. до н. е.) — автор стародавнього китайського трактату "Дао де цзін", засновник даосизму.

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870—1924) — російський мислитель, філософ, прибічник і автор класової теорії походження держави, ор-

ганізатор партії російських соціал-демократів і збройного перевороту в жовтні 1917 р. Прибічник державно-правових поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса. Розробив ідеологію російського комунізму, проекти державних змін Російської імперії. Основні праці: "Розвиток капіталізму в Росії", "Що робити", "Крок вперед, два кроки назад", "Держава і революція" та ін.

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач (1871—1913)) — українська поетеса, громадська діячка. Поділяла деякі ідеї марксизму. Прибічниця теорії насильницького походження держави. Державно-правові погляди викладено у творах "Сльози перли", "Замітки з приводу статті "Політика і етика" та ін.

Локк Джон (1632—1704) — представник англійського Просвітництва. Основна політико-правова праця — "Два трактати про правління". Його державно-правова концепція спиралася на теорію природного права і суспільного договору. Наблизився до проблеми поділу влади.

Маблі Габріель-Бонноде (1709—1785) — французький соціаліст-утопіст. У працях "Про права та обов'язки громадянина", "Про законодавство, або Принципи законів" виклав ідеї зрівняльного комунізму.

Мазепа Іван (1644—1709) — український політичний та державний діяч. Виборював ідею незалежної України на чолі з єдиноправителем-гетьманом.

Макіавеллі Шкколо (1469—1527) — італійський політичний діяч, письменник. Причину негараздів Італії вбачав у її роздробленості, яку можна подолати з допомогою сильної централізованої влади, для чого припускав застосування всяких засобів. Автор ідеї об'єктивної історичної необхідності й закономірності, яку називав долею, — макіавеллізму. Державно-правові думки виклав у працях "Государ", "Історія Флоренції" та ін.

Марітен Жак (1882—1973) — французький філософ, правознавець, прибічник теорії природного права, напрямку неотомізму.

Маркс Кард (1818—1883) — німецький мислитель, економіст і філософ. Розробив ідеологію комунізму, класової боротьби й комуністичної революції. Автор класової теорії походження держави. Головні праці: "Капітал", "Німецька ідеологія" (разом із Ф. Енгельсом), "Маніфест комуністичної партії", "Класова боротьба у Франції з 1848 р. по 1850 р.", "До критики політичної економії", "До критики Готської програми" та ін.

Марсилій Падуанський (між 1275 і 1280—1343) — італійський політичний мислитель. У творі "Захисник миру" обстоював ідею суспільного договору. Найбільш вдалою формою держави вважав стану монархію. Співвідносячи світську й церковну владу, головною вважав першу.

Махно Нестор Іванович (1889—1934) — політичний діяч, провідник ідей анархізму в Україні.

Медісон Джеймс (1751—1836) — четвертий президент США, централіст-федераліст. Прибічник республіканської форми правління, концепції поділу влади, теорії природного права.

Мельє Жан (1664—1729) — священник із Франції, соціаліст-утопіст. Головна праця — "Заповіт".

Мілль Джон-Стюарт (1806—1873) — англійський філософ і громадський діяч, представник державно-правової теорії утилітаризму. Основні праці — "Про свободу", "Роздуми про представницьке правління".

Могила Петро (1596 або 1597—1647) — український державний та релігійний діяч. Автор "Номоканону" та інших праць. Виклав ідею ідеального властителя, стверджував, що влада дається Богом, перед яким вона підзвітна. Мріяв про самостійну державу.

Модестин Геренній (III ст.) — римський юрист. У 426 р. його творам було надано обов'язкової юридичної сили. 345 фрагментів із його творів увійшли до Дигест.

Монтеск'є Шарль-Луї (1689—1755) — філософ, представник французького Просвітництва. Головні твори: "Перські листи", "Про дух законів". Виступив проти абсолютизму, робив спроби пояснити причини виникнення того чи іншого державного устрою, досліджував форми правління. Автор концепції поділу влади.

Мор Томас (1478—1535) — англійський політичний діяч, один із засновників утопічного соціалізму. Основна праця — "Утопія".

Мореллі (XVIII ст.) — представник французького утопічного соціалізму. У праці "Кодекс природи" вважав комунізм таким, що відповідає природним якостям людини.

Моска Гаetano (1858—1941) — італійський юрист і соціолог, автор державно-правової концепції про "політично-правовий клас", що є, власне, теорією еліт. Основна праця — "Основи політичної теорії".

Мо-цзи (479—381 до н. е.) — мислитель Стародавнього Китаю, засновник моїзму — вчення, спрямованого проти конфуціанства. Сповідував ідею про вмиле управління, в основі якого — узгодження таких методів, як виховання та примус.

Муравйов Микита Михайлович (1796—1843) — капітан російської армії, декабрист. Керував Північним товариством декабристів. Прихильник конституційної монархії.

Муромцев Сергій Андрійович (1850—1910) — російський юрист, професор Московського університету, представник соціологічного позитивізму. Основна праця — "Визначення і основний розподіл права".

Ніл Сорський (1433—1508) — засновник "неетя-жательства". Обстоював ідею аскетизму, особистої праці монахів, вирішував проблему співвідношення церковної та світської влади.

Ніцше Фрідріх (1844—1900) — німецький філософ, представник ірраціоналізму й волюнтаризму, один із засновників "філософії життя". Державу і право розглядав як інструментарії культури, яка являє собою боротьбу сил і воль за владу. Завдання держави і людства — створення видатних людей, геніїв. Основні праці: "Грецька держава", "Воля до влади", "Так казав Заратустра", "По той бік добра і зла", "Походження моралі" та ін.

Новгородцев Павло Іванович (1866—1924) — російський філософ і юрист, професор Московського університету. Філософська основа його пра-

вових вчень — неокантіанство. Основні праці: "Криза сучасного правознавства", "Про суспільний ідеал", "Моральний ідеалізм у філософії права".

Ордин-Нащокин Афанасій Лаврентійович (1605—1680) — російський дипломат. Пропагував ідею "освіченої" монархії, здатної забезпечити "загальне благо" підданих, самоуправління міст, заохочення особистої ініціативи виробників.

Оріховський-Роксолан Станіслав (1515—1567) — український мислитель, автор праць "Про природне право", "Про турецьку загрозу", "Напучення польському королю..." та ін. Прибічник ідеї природного права, верховенства закону. Робив спроби вирішити проблему співвідношення світської та духовної влади.

Орлик Пилип (1672—1742) — український державний і військовий діяч. Гетьман України у вигнанні. Автор праць: "Вивід прав України", "Пакт і Конституція законів та вільностей Війська Запорозького".

Остін Джон (1911—1960) — англійський філософ, представник лінгвістичної філософії, однієї з форм неопозитивізму. Не визнавав теорій природного права; стверджував, що існує тільки позитивне право, матеріалізоване в нормах. Заперечував можливість пізнання сутності держави і права.

Оуен Роберт (1771—1858) — представник англійського утопічного соціалізму. Розробив програму нового устрою суспільства через утворення самокеро-ваних "поселень спільності й співробітництва", де не було б приватної власності, класів, експлуатації. Робив спроби втілити в життя свій проект.

Павел Юлій (II—III ст.) — римський юрист. У 426 р. деяким його концепціям було надано обов'язкової юридичної сили.

Парето Вільфредо (1848—1923) — італійський соціолог, автор концепції "зміни еліт", згідно з якою основою суспільних процесів є боротьба еліт за владу. Основна праця — "Трактат із загальної соціології".

Паунд Роско (1870—1964) — американський юрист, керівник соціологічної гарвардської школи права. Розглядав право як режим упорядкування людських відносин, відводив основну роль у судовому процесі судді, а не нормам права. Основна праця — "Юриспруденція".

Пейн Томас (1737—1809) — представник Просвітництва, учасник війни за незалежність США, автор памфлету "Здоровий глузд". Прибічник теорії природного права, ідеї народного суверенітету. Пропагував свій суспільний ідеал — демократичну республіку.

Пересвєтов Іван Семенович (XVI ст.) — російський письменник і публіцист, ідеолог дворянства. В 1549 р. передав Іванові IV свої проекти державних реформ — "Малу чолобитну" і "Велику чолобитну".

Пестель Павло Іванович (1793—1826) — полковник російської армії, декабрист. Засновник Південного товариства декабристів. Сповідував республіканські погляди. Автор "Руської правди".

Петлюра Симон Васильович (1879—1926) — організатор Центральної Ради; очолював Директорію. Його державно-правові погляди було включено в програмні документи Української соціал-демократичної партії.

Петражицький Лев Йосипович (1867—1931) — російський юрист, професор Петербурзького, а потім Варшавського університетів, один із засновників психологічної школи права. Основна праця — "Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності".

Пігу Артур-Сесіл (1877—1959) — англійський економіст. Обгрунтував необхідність регулювання економічних відносин. Один із авторів теорії "держави загального права".

Піфагор (580—500 до н. е.) — мислитель Стародавньої Греції, засновник філософського напрямку; дослідник категорій "рівність", "справедливість"; противник демократії.

Платон (428 або 427—347 до н. е.) — філософ Стародавньої Греції; перший мислитель, твори якого дійшли до нас. Державно-правові погляди викладено у працях "Держава", "Закони" та ін. Автор проекту "ідеальної" держави. Важливим уважав помірковану законність та судову систему.

Плеханов Георгій Валентинович (1856—1918) — російський філософ, пропагандист марксизму; керівник "Землі і волі", "Чорного переділу", "Визволення праці". Один із засновників партії російських соціал-демократів, згодом сповідував буржуазно-демократичні ідеї, не сприйняв Жовтневого перевороту. Основні праці: "Соціалізм і політична боротьба", "Наші розбіжності" та ін.

Полібій (бл. 200 — бл. 120 до н. е.) — грецький історик періоду еллінізму. Основна праця — "Історія в сорока книжках". Загальним світовим законом визнавав долю. Виникнення держави розглядав як закономірний процес.

Посошков Іван Тихонович (1652—1726) — російський публіцист, прибічник реформ Петра I. У праці "Книжка про бідність і багатство" запропонував концепції нового державного устрою, основною ідеєю яких було "загальне благо".

Прокопович Феофан (1681—1736) — український і російський державний і церковний діяч. Сприяв утвердженню Петра I і провадженню його реформ. Автор "Слова про владу й честь царську" та інших праць. Обстоював ідеї сильної централізованої влади, освіченого абсолютизму; поділяв ідеї природного права.

Протагор (бл. 490 — бл. 420 до н. е.) — філософ Стародавньої Греції, софіст. Стверджував суб'єктивну обумовленість знання. Прибічник демократичного устрою.

Пуфендорф Самуїл (1632—1694) — німецький мислитель, засновник світської юридичної науки. Прихильник ідеї природного права, яке розглядав як універсальні етичні норми, що регулюють суспільні відносини.

Пухта Георг-Фрідріх (1798—1846) — представник історичної школи права в Німеччині. Свої погляди на державу і право виклав у працях "Звичаєве право" та "Курс інституцій". Природне право вважав штучною конструкцією.

Радищев Олександр Миколайович (1748—1802) — російський письменник. Державно-правові погляди викладено у творі "Подорож із Петербурга до Москви". Виборював ідеї демократії та республіканізму, участі на-

роду в управлінні державою. Прибічник договірної теорії походження держави та природного права.

Руссо Жан-Жак (1712—1778) — представник французького Просвітництва, філософ. Основні праці: "Про суспільний договір", "Міркування про основи і підстави нерівності...". Зважав на протиріччя розвитку цивілізації, приватну власність називав причиною нерівності. Автор договірної теорії держави, прибічник ідеї прямого народоправства. Досліджував суспільство, державу, право.

Савіні Фрідріх-Карл фон (1779—1861) — представник історичної школи права Німеччини. Свою державно-правову концепцію виклав у працях "Право володіння", "Система сучасного римського права". Уважав, що вся історія права — це повільне розкриття тієї субстанції, яка впливає з народного духу.

Сенека Луцій Анней (бл. 4 до н. е. — 65 н. е.) — представник нової стої. Ідея духовної свободи всіх людей як суб'єктів права була основою в його працях "Едіп", "Медея" та ін.

Сен-Сімон Клод-Анрі де Рувруа (1760—1825) — французький соціаліст-утопіст. Рушійними силами суспільного розвитку уважав прогрес наукових знань, моралі та релігії. Праця "Нове християнство" та ін.

Сократ (469—399 до н. е.) — філософ Стародавньої Греції. Прагнув до раціонального обґрунтування об'єктивного характеру етичних оцінок, моральної природи держави і права. Розрізняв природне і позитивне право.

Соловйов Володимир Сергійович (1853—1900) — російський філософ, публіцист. Його філософія права тісно пов'язана з ученням про мораль. Розглядав право як розмежування свободи людей у суспільстві та як мінімум моральності. Основні праці: "Критика абстрагованих засад", "Виправдання добра".

Солон (640 чи 635 — бл. 559 до н. е.) — мислитель Стародавньої Греції, афінський реформатор і законодавець. Стояв біля витоків полісної демократії.

Спенсер Герберт (1820—1903) — англійський мислитель, філософ і соціолог. Представник соціологічного позитивізму. Автор органічної теорії держави, яку порівнював із біологічним організмом. Основна праця — "Система синтетичної філософії".

Сперанський Михайло Михайлович (1772—1839) — російський державний діяч, радник Олександра I, автор плану ліберального устрою Росії. Праці: "Записка про основні закони", "Записка про устрій урядових і судових установ у Росії".

Спіноза Барух (Бенедикт; 1632—1677) — нідерландський філософ. Основні праці: "Богословсько-політичний трактат", "Етика", "Політичний трактат". Державу і право розглядав як органічні частини природи. Прибічник теорії природного права (у світі все підкорено законам самозбереження) і суспільного договору.

Сталін Йосип Віссаріонович (1879—1953) — генеральний секретар ЦК ВКП (б), прибічник державно-правової ідеології комуністичного спряму-

вання. Продовжувач ленінського вчення про диктатуру пролетаріату. Погляди з цього приводу викладено у працях: "Про основи ленінізму", "Про проект Конституції Союзу РСР", "Звітна доповідь на XVIII з'їзді партії про роботу ЦК ВКП (б)" та ін.

Татищев Василь Микитович (1686—1750) — російський історик, державний діяч. Головна праця — "Історія Російська". Обґрунтував централізовану державу з сильною владою.

Токвіль Алексіє де (1805—1859) — представник французького лібералізму. Свої політико-правові погляди виклав у працях "Демократія в Америці", "Старий режим та революція".

Ульпіан (170—228) — римський юрист, прибічник ідеї природного права. У 426 р. його концепціям було надано обов'язкової юридичної сили. Окремі положення його вчень увійшли до Дигест.

Філофей (XVI ст.) — російський письменник, чернець псковського Єлизарівського монастиря. Автор концепції "Москва — третій Рим".

Фіхте Йоган-Готліб (1762—1814) — професор філософії Єнського університету в Німеччині. Уважав, що право виводиться з "чистих форм розуму", а держава виникає для захисту правовідносин, особистих прав людей. У праці "Замкнена торгова держава" розробив проект "ідеальної держави", що втручається в усі сфери життя суспільства.

Франклін Бенджамін (1706—1790) — представник американського просвітництва, один з авторів Декларації незалежності США (1776 р.) і Конституції 1787 р. Виборював ідеї демократичної республіки, прав і свобод громадян, народного суверенітету, самостійності штатів.

Франко Іван Якович (1856—1916) — український поет, прозаїк, філософ, громадський діяч. Виступав проти необмеженої монархії, поділяв деякі положення марксизму. Пропонував новий устрій суспільства за допомогою революції, під якою розумів низку культурних, наукових і політичних заходів. Державно-правові погляди викладено у творах: "Дві конституції", "Історія однієї конфіскації", "На дні", "До світла" та ін.

Фур'є Шарль (1772—1837) — представник французького утопічного соціалізму. Пропонував новий суспільний устрій; його ідеалом був комуносоціалізм. Основним осередком майбутньої держави вважав фаланги, в яких людей було б залучено водночас до промислового і сільськогосподарського виробництва. Основні праці: "Теорія чотирьох рухів і загальних доль", "Теорія світової єдності", "Новий господарський соціетарний світ".

Хмельницький Богдан (1595—1657) — український державний діяч, полководець. Автор "Договірних статей", у яких викладено перспективу розвитку України в складі Росії.

Цицерон Марк Туллій (106—43 до н. е.) — державний діяч Стародавнього Риму. Свої державно-правові погляди виклав у працях "Про державу", "Про закони", "Про обов'язки". Державу визнавав надбанням народу, досліджував форми держави, був прибічником ідей природного права, беззаперечного підкорення законів.

Чернишевський Микола Гаврилович (1828—1889) — російський письменник, один із керівників журналу "Сучасник". Був одним з ідейних керівників "Землі і волі"» Пропагував ідеї утопічного соціалізму, вважав за можливе перехід до соціалізму через селянську "общину". Свої державні погляди виклав у романі "Що робити?".

Чичерін Борис Миколайович (1828—1904) — російський юрист, представник течії неогегелянства в її ліберальному варіанті. Основні праці: "Філософія права", "Історія політичних вчень".

Шевченко Тарас Григорович (1814—1861) — український письменник, член Кирило-Мефодіїв-ського товариства (1846—1847 рр.). Противник абсолютної монархії. Висловлював ідеї республіканізму.

Щербатов Михайло Михайлович (1733—1790) — російський історик, публіцист. Автор праці "Подорож до землі Офірської", в якій виклав свої консервативні політико-правові погляди.

Юм Девід (1711—1776) — англійський філософ. Побудував правову теорію на підмурку почуттів, серед яких, на його думку, є і правові почуття. Основна праця — "Трактат про людську природу".